

केन्द्रीय पुस्तकालय
वनस्थली विद्यापीठ

उ. वि. संख्या ८५११११
पु. सं. संख्या ०९७८, १-३
प्राप्ति क्रमांक १५५४०

उद्भट-सागरः

(प्रथम-द्वितीय-तृतीय-प्रवाह-समन्वितः)

कलिकाता भवानीपुर “आयुतीष कलेजा” व्यापक

कलिकाता-विश्वविद्यालय-वि.ए परीक्षा-परीक्षक

कविभूषण श्रीपूर्णचन्द्र दे काव्यरत्न उद्धटसागर वि.ए.

सङ्कलितः

(चतुर्थावृत्तिः) *Entered*
 लिखाता कण्ठ्यालिखित इष्टस्य
 २०३१/१२-सख्यकभवनात्
 अविज्ञात दास्यल्लोपाध्याय

(गुरुदास चट्टोपाध्याय एण्ड सन्स) राठश्वकोरः ।

द्वारा , यः सः

प्रकाशित ॥

नाश्चम'

१८५१ श सुखकारीः कीर्ति

स्तमानां तापना।

अयति नित्यामाशुतो

रह

Printer—H. K. Ghosh
Rudra Printing Works
Gour Mohan Mookherjee Street,
CALCUTTA.

उत्सर्ग-पत्रम्

वङ्गसन्तानानुरागरञ्जितहृत्पटाय
संस्कृतभाषाविन्दसधुसत्तमधुपाय

सरस्वती-शास्त्रवाङ्मयति-सम्बुद्धागमचक्रवर्ति-विद्वार्थवीपाधिकाय
सि एस्-आइ, एम्-ए, डि-एल्, डि-एस्-वि, पि-एच् डि,
एफ्-आर्-ए-एस्, एफ्-आर् एस्-इ, एफ्-ए-एस्-वि-
उपनामकाय माननीयधर्माधिकरणनायकाय
धार्वाहिवर्षाय परमपूज्यप्रदायक,
श्रीगुप्ताय

आज काणनोष मुखोपाध्याय नाइट्

BVCL 15980

गोदयाय उत्तुष्टोऽयं ग्रन्थः

891.21
U1U D34

(१)

आधव्याधावनाशकर्म्मनिपुणो गङ्गाप्रसादः पिता
वाक्सल्याटिसहागुणैकवसतिर्भाता जगत्तारिणी ।
पापध्वंसकरश्च पुण्यजनकं वासो भवानीपुरं ॥
सार्थं नाम तवाशुतोष इति च त्वत्तो म

(२)

गृहस्थकोरः ।

दौनानामाधिशान्तैः वितरति सुफलं यः स
यस्य च्छायाऽनुकम्पा बहुलसुमनसामाश्रयः
संविस्तीर्य्यास्ति नित्यं य इह सुखकरौः कीर्ति
स्तप्तानां तापनाशी स जयति नित्यमाशुतो

(२)

(३)

नो सालिन्धं कदाचिद् भजति हि दिवसे ग्रस्यते केनचिद् वा
नो लेघैश्छाद्यते वा नयनसुखहरैर्दूष्यते वा कलङ्कैः ।
नो दर्शं क्षीयते वा क्वचिन्पि समये पीड्यते पीडया वा
धन्यो देवाशुतोष प्रभवति भुवि ते निर्मलः कोर्त्तिचन्द्रः ॥

(४)

अन्तःश्वेतां बहिःश्यामाशुतोषसरस्वतीम् ।
दण्डिनाऽजानता प्रोक्ता 'सर्व्वशुक्ला सरस्वती' ॥

(५)

इन्द्रसेनैव शचिः स्वरस्य च गतिः कात्यायनी शूलिनः
न्वाह्नाऽग्नेरिव केशवस्य कसला च्छायेव सूर्य्यस्य च ।
गीतांशोरिव रोहिणी च सतिसन् देवाशुतोष प्रभो
विद्या ते सहती सदा फलवती त्वय्येव रंरम्यते ॥

(६)

रत्नानल्पिवर्त्तुसालुशिखरी खं तारकाणामिव
—र्ग, कल्पसहोदहामिव सरः पङ्केरुहाणामिव ।
नामिव प्रभवति श्लाघ्यैः सुधीसङ्गतैः
ऋचादिगुणैर्भवान् सतिमतामेकाग्रयो भूतले ॥

(७)

गे प्रणयिता पापे परं भोक्ता
नेर्भयता बुधे विनयिता वित्ते परित्यागिता ।
बुले विमुक्तता शास्त्रेषु मर्मज्ञता
पद्ममता स्थिता च सततं देवाशुतोष त्वयि ॥

भूदेवेशशुक्लेश्वरकातारकनायकः ।

विद्वन्नेत्रचकोराणां सदास्ति सुखदायकः ॥

(ੲ)

दारिद्र्यं दुर्बलं दुःस्थं पुनस्तस्यैव पीडनम् ।

आशुतोष स ते दोषः क्लीवे योज्यं न पौरुषम् ॥

(୧୦)

सित्राणां प्रियवर्द्धनो भव सदा नैदाघनीरं यथा

शत्रूणां भयवर्द्धनो भव सृशं नैदाघरौद्रं यथा ।

आयुस्ते परिवर्द्धतां प्रतिदिनं नैदाघघस्त्रो यथा

प्रत्यूहः क्षयमेतु नित्यमपि ते नैदाघरात्रिर्यथा ॥

(२२)

अव्यायासाः सुरभिसमये कामसक्ता निदाधे

रक्ता वर्षास्त्रभिनवजले पङ्क्तिं पल्लवानाम् ।

कटुश्लोणे शरदि निरताः स्वापशीला हिमत्तौ

शीते रात्रिभ्रमणनियतास्तेऽरयः सन्तु सर्व्वे ॥

(१२)

दृष्टान्तोऽलिः कुसुमजरसं चातको वारिवाहं

तारानाथं स्मरति च यथा शुष्ककण्ठश्चकोरः ।

श्रान्तः पान्यस्तुवरमथो दुःस्थसाहित्यसेवी

श्रीमन्तं त्वां स्मरति सततं पूर्णचन्द्र

(१३)

चन्द्रार्द्धशोभितललाटतटाशुतोष

किं ते वदामि सुगुण

लव्हासलोर्त्तिपरिकीर्त्तनयत्न एष

पादाब्जरेख्यभिवाञ्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(१४)

ब्रष्टं शिदाख्यगुणितं निधिना समेतं

क्षणावतारनिहतं वियदिन्द्रियेण ।

यच्छेषितं शरकरेण हतं तदब्दं

वङ्गेषु शिष्यवदनेषु तवाऽसु नाम ॥

(१५)

अस्मिन्नुद्भटसागरे नहि जडं कश्चिद् गुणो विद्यते

येन भ्रान्ततटान्तविश्रमवतां तृणानिहृत्तिर्भवेत् ।

दत्तात् लादुतसं पवित्रममलं पीयूषपूरोपमं

गङ्गासङ्गिसरस्वतीरसमङ्गं संप्रार्थये साम्प्रतम् ॥

(१६)

ल्यस्मिन्वतारणा रसनिधौ नानारसानां जनाः

क्षारत्वान्न पिबन्ति सागररसं देवाशुतोष प्रभो ।

क्षारहेत् तव वासनेत्रपतनं प्राप्नोति दैवात् तदा

स्वाकारं परिहाय देवकृपया क्षीरं भवेत् तत् पुनः ॥

(१७)

स श्रीः सद्ने गिरा च वदने चित्ते च चिन्तासणि-

र्यः/स्थैर्यं तुहिनालयो निरुपमे धैर्यं च सर्व्वसहा ।

सदा सुरगुरुर्विद्यार्थिनां गाहतां

च्छोद्भटसागरोऽयमतलस्पर्शं हि विद्यार्णवम् ॥

तदीयश्रीचरणश्रितेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण

सङ्गलाचरणम् ।

(१)

यो निर्वाति विभर्त्ति संहरति च ब्रह्मादिमूर्त्या जगद्
वह्निव्योमवसुन्धराम्बुपवना यस्याऽपरा मूर्त्तयः ।
यो बाह्यान्तरसर्व्वदिक्षु विहरन्नेकोऽखिलं वोक्षते
यः सर्व्वाश्रयभूरचिन्त्यमहिमा देवाय तस्मै नमः ॥

(२)

पृथ्वीपातकिपापपर्व्वतपवी पापाब्धिपारप्लवी
पापप्रान्तरपांशुपक्षपथिकप्राणप्रदौ पादपौ ।
पापप्राज्यपयोदपालिपवनौ पापेभपञ्चाननौ
पादौ पाशुपतौ प्रपूजय परौ प्राक् पूर्णचन्द्र प्रगे ॥

(३)

जय जय हे शिव दर्पकदाहक दैत्यविघातक भूतपते
दशमुखनाशकशायकदायक कालभयानक भक्तानते ।
त्रिभुवनकारकधारकमारक संसृतिसारक धीरमते
हरिशुणगायक ताण्डवनायक मोक्षविधायक योगरते ॥

(४)

दीर्घाक्षी दीप्रदन्ता दनुजदलदला देवतादुःखदात्री
दिव्यास्त्रैर्दिव्यकान्तिर्दरदवदमना दीप्तदेहा दुकूलैः ।
दृप्तानां दर्पदानैर्दशदिशि दशकं दृप्तदोषां दधाना
देवी दुर्गा दुरन्तं दलयतु दुरितं

(५)

यस्याः शिल्पमनल्पकं त्रिभुवनं काव्यञ्च वै भरमिजिते
यन्नाथस्त्रिपुरान्तकस्त्रिपथगा पाठा
या कालत्रयमौक्षितुं सुविपुलं धत्ते च नेत्रे (१)
सा त्रैगुण्ययुता करोतु कमलं (२)

रह

म. ३०

(६)

मज्जलजलदकालं प्रेमवापीसरालम्

अभिनववन्मालं हेमवल्लीप्रवालम् ।

दुवननलिननालं दान्त्रानां करालं

निखिलमनुजपालं नौमि तं नन्दवालम् ॥

(७)

पुलिनवनविहारिन् वल्लवीचित्तहारिन्

दनुजदलनकारिन् योगिहृत्पद्मचारिन् ।

भवजलनिधितारिन् पीतकौशेयधारिन्

शसनदरविदारिन् पाहि मां विश्वभारिन् ॥

(८)

पण्डितान्नमरण्येऽपि सूखान्नं नास्ति कुत्रचित् ।

इति सूखे परा प्रीतिर्यस्यास्तां श्रियमाश्रये ॥

(९)

हरिप्रियां भजे मत्तो दीनश्च न हलिप्रियाम् ।

न भुङ्क्तापि नरः पूर्वां मत्तो भुङ्क्तौ च चापराम् ॥

(१०)

यो संनिष्ठाः गरजनको योऽसौ गवीशध्वजो

स्य श्रीः सदनं गिरि रति स्वयं हिमकरोद्दीप्ताङ्गकान्तिः सदा ।

यः स्थैर्ये सदनो वामाङ्गसङ्गस्तथा

सदा श्रेयादिहीनमनिशं तं श्रेयसे संश्रये ॥

च्छेद

भगवच्चरणवितरण

८८

श्रीपूर्णचन्द्रस्य

अवतरणिका ।

प्रथमावृत्तिः ।

इह खलु भारतभूमौ प्राचीनकालादारभ्य संस्कृतभाषारविन्दमधुमत्तमधुपा वहवः पण्डिताः प्रादुरासन् । तेषु कालिदास-भारवि-भवभूति-माघ-श्रीहर्ष-वाणभट्ट-प्रभृतीनां प्रथितप्रचुरयशसां कवीनां मानससरोवरसमुद्भूतानि विविधरसभावमयमकरन्दपरागपूर्णानि कविताकनककमलानि सुविकाशभासाद्य पृथिव्यां सर्वेषां सचेतसा यथा चित्तमाकर्षन्ति, तथा निखिलसंसारनिगूढतत्त्वविद्वसे तद्वदन्त्ये च कविकुलतिलकाः प्रसङ्गपरवशतया तत्-कालोचितवक्तव्यवर्णनमुखेन यानि पद्यानि रचयामासुस्तानुद्भूतकवितेति नाना सङ्गदय-हृदयाचिष्ठानपरम्परया महाधर्मवदद्यापि लोके सादरं विराजन्ते । इयञ्च कविता भारतस्य क्वचित्प्रदेशे सुवचनमिति क्वचित्प्रदेशे सुभाषितमिति क्वचिच्च सूक्तमित्याख्यायते । का खलु तावदुद्भूतकविता ? कया रीत्या वा तस्या अन्वयता नामधेयसंग्रति निरूपयितुमीहमानैरस्माभिर्हि मतद्वैधं दृश्यते । तत्र केचिदाहुः गन्धर्विशेषसन्निवेशरहिता सामयिकनिमित्तवशान्महाजनरचिता चित्तचमत्कारिणी संस्कृतकवितैवोद्भूतकवितेति, “उद्भूत” शब्दस्य महाशयार्थवाचकत्वात् प्रकटार्थवाचकत्वाच्च । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ

“महेच्छे तूद्भूटीदारीदाचीदीर्णमहाशयाः ।

महामना महात्मा च ॥”

उत्पलमालायाञ्च—

“उद्भूतः कच्छपे सूर्ये प्रकटे तु निर्लिङ्गकः ।”

अनेन त्वेव सुबन्ति यत् कश्मीरदेशे उद्भूतनामा कश्चित् कविराविरासीत् । स च उद्भूतमङ्गः, भक्षोद्भूतः, उद्भूताचार्यश्चेति तिसृभिराख्याभिरभिचिन्तो - २ । मन्त्रशास्त्रवि-
विरचितराजतरङ्गिणीनामकश्मीरदेशजन्यपतिगणपुरावृत्तपाठात्
देशे कदाचित् जयापीडो नाम कश्चिन्नरपतिः एकीनाशं
खटीयाब्दादारभ्य त्रयोदशाधिकाष्टशतसंख्यक (८१३)
(३४) वत्सरान् कश्मीरराजासनमलञ्चकार । स चात्मनः

सन्निवृत्तः स्वस्य सदसि समतिष्ठिषत् । तेषु च भङ्गोद्भूतः,
 जनेन न मनसि दत्तः, चटक सन्निमान् वामन चौरचैतेऽष्टौ महाकवय
 प्रसन्नोद्गीनव्यनन्दवः । तवाप्युक्तकविरिव धानमासीत् । स च स्वरचिताभिरुच्चा
 वचनधुवन्तिगिनयापीडनहागान् मर्पितोय तसकाशात् प्रतिदिनं लब्धं दीना
 रान्मृत एतेन महाकवयैः तस्य नृहत्या कवित्वशक्तेः कौटुक चित्तचमत्कारित्व
 तज्जुमान् सत्यं सुगममेव । भूपतेनप्रापीडस्य च निरतिशयकवित्वप्रियतया तस्य
 सभा सम्पत्तिस्तनप्राप्तये । इदमेवाभिप्रेत्य कङ्कणकवेः सूक्तमेतत्—

‘मरुहीत तथा राजा सोऽन्विष्य निखिलान् वृषान् ।

विदधे निजसम्बन्धं यथाऽन्यदृपमण्डले ॥’

राजतरङ्गिणी ४।४८९

नय पीडय रण कवेः तस्य चैतिह्यं सप्रमाणीवर्तुं राजतरङ्गिण्या कथिदश
 उच्यते । अथा—

वचा सर्वोऽस्मिन्निव कलौचिद वदते स्फुटम् ।

सम्पन्नान् ददन्ने सर्वान् विद्याभिग्रीणि ॥

स्मिन्तारादागम्य न्याचचाण क्षमापति ।

प्रसन्नत विच्छिन्न महाभाष्य महीतले ॥

नाराभिषाच्छन्दविदीपाध्यायात् सभ्यतश्रुत ।

दुर्वै सह यथा वदिस जयापीडपण्डित ॥

भूपतेरात्मना स्पर्शा चक्षमे न स कस्यचित् ।

पादानस्तु बुधैः स्पर्शा शुद्धधीर्वह्नमन्यत ॥

तावत् पण्डितशब्देऽभूत् राजशब्दादपि प्रथा ।

८, ९ नानि कालान्तरवदाययौ ॥

सद्वर्गते राजसाम्मुख्यकाङ्क्षिभिः ।

क्षुधैर्दुषा व्याप्ता सेवागतैर्नपैः ॥

कशलाया युक्रदन्तस्य मन्त्रिण ।

यक्षियाख्येन खौकृत्य वर्जित ॥

निम्न-प्रशंसा-तरङ्गः (काव्य-प्रशंसा)

४२

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्धट-कविता-प्रशंसा ।

(११३)

द्राक्षा क्लान्तसुखी जाता शर्करा वाग्मतायुता ।
उद्धटस्य रसव्याये सुधा भोवा दिवं गता ॥

(११४)

भाषासु मधुरा सुख्या दिव्या गीर्वाणभारती ।
तल क्षमधुरं काव्यसुद्धटसु ततोऽपि च ॥

कवि-प्रशंसा ।

(११५)

धव्याः कवीश्वरास्ते हि रससागरपारगाः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

काव्य-प्रशंसा ।

(११६)

जलमग्नं तथा काव्यं त्रीणि रत्नानि भूतले ।
सूत्रैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधेयते ॥

(१०)

(२)

‘अथ वक्षु परी वेति गणना लघुचेतसा ।

पसामुदागचित्तना नुवेव कुटुम्बकम् ॥’

(३)

“नि कोमुदी शशिकला सकला विभुर्ग

सयौच चास्तरमेन पुन प्रयवात् ।

कामस्य घोरहरहुतिदग्धमूर्ते

सज्जीवनोषधिन्य विहिता विधावा ॥

(४)

“किनिह न भिकुलेयंक्तिगुणै प्रलापै

हं प्रलिङ्ग पुरुपाणा सर्व्वटा सेवनीयम् ।

भमिनवमदनेखालालस मन्दरीणा

मगभरपरिविन्न धौवन वा वन वा ॥”

यदाह बालो वसति वर्त्तमान उत्तरपाडस्य राजकीय इराजौविद्यालयप्रविष्टोऽप्य-
वसन्क्रमेण परसपुत्र्यपादस्य सटीप्रगुरो स्वर्गतकालीकुमारकाव्यचपमहोदयस्य चतु-
पाठेन श्रित्य काव्याकङ्गान्यधीतान कान्मनस, तदा प्रायशी गुरुमुखाद् बह्वीरुद-
कवित्वा प्रश्रवस, ताव सायवसनिवस । अजीश्वविद्यालयप्रवेशसासाद्य सौभाग्यवशाद्-
गिनज्जनमाननीयस्य महात्मन स्वर्गतस्य ईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य भूदेवमुखोपाध्यायस्य
च ज्ञेहान्पटीभूय तयो सकाशात् प्रापेण पञ्चशतसंख्यकश्लोकान् समग्रहीदस । तद्वत्
स्वर्गत महाराज बाहादुर-जनीन्दमोहनठाकुरस्य सादृश्याद्वावसरे नानादिगुणदानगताना
परसपुत्र्यपादाना भङ्गाप्राप्ताना कृपया उद्भटश्लोकाना वीणि सहश्राणि मया
नि । एवक्रमेण भारतस्य नानास्थानेभ्यो बहुतरप्राचीनपुस्तकेभ्यश्च श्लोकसंग्रहेण

शतिसहस्राविल्लक्षसंख्यका उद्भटश्लोका सन्ति ।

भजधूयिष्ठा बहवो मधुरश्लोका वङ्गभाषात्मकपदगुणवादै सह
प्रभृतिषु सवादपठेषु प्रकाशिता सौष्ठवातिशयेन सर्व्वेषा

स्वदेशीया वैदेशिकाश्च बहुव्री गुण्याहिणः पण्डिता मन्मुखनिःसृतानुद्गृहीतान्
नाकर्ण्य परमानन्दमलस्रत । भिन्स्-टनि-धिव-पिरारसन्-प्रभृतयः कतिपये संस्कृत-
भाषानुरागिणः सहिव-सहीदयाः संस्कृतोद्गृहीतान् समाकर्ण्य संस्कृतभाषाया माधुर्यम्
उद्गृहीतकरचयितृणां कवीनाञ्च नैपुण्यं नितरां प्राशंसिपुः ।

अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकनिचयस्य पाठच्छन्दोव्याकरणशुद्धिनिमित्तं मया बहुलः प्रयासः
कृतः । परन्तु केषाञ्चित् श्लोकानां तात्पर्यं किञ्चिदस्पष्टमस्ति । तदर्थं समन्वयस्तु
पाठकहृद्दैः कृपया कार्यं इत्यभ्यर्थये । अन्यच्च इदृशा अपि हिताः श्लोका अव निष्ठेयुः
ये च ग्रन्थान्तरविशेषेऽपि सन्निविष्टाः सन्ति । तज्जनिती समापराधः सटयैः सहृदय-
पाठकैः क्षन्तव्य इत्यपि प्रार्थये । बहुजनमुखत आकर्ण्य सगृहीतेऽस्मिन् श्लोकसमूहे
यदि कुतश्चित् कश्चिद् अस्मः प्रमादो वा स्यात् तन्न विचिन्वम् । तदर्थं पाठकहृद्
सविनय निवेदयामि यदि तत्तद्वैगुण्यं कृपया मां विज्ञापयेत्, तदा मे परमोपकारी
भवेत्, तदर्थञ्चाहं तेषां चरणतले हतजः स्यास्यामि । कर्त्तव्यञ्चैतन्महतिः । तथाचीतं

“गच्छतः पतने भूमौ प्रमादान्नहि विषयः ।

हसन्ति दुर्ज्जनास्तवीचीलयन्ति तु सज्जनाः ॥”

बहुभाषावित् पण्डितप्रवरो मदीयपरमसुहृत् स्वर्गतो हरिनाथ दे एम्-ए महीदयः
मन्मुखः उद्गृहीतकवितां शूद्रपक्षाणी विश्वविद्यालयस्य सहकारि-रेजिप्रार-पदाभिपिक्तं
श्रीयुक्त गिरिशचन्द्र मुखोपाध्याय एम्-ए महानुभवमनुकूलवान् । अहमपि तदर्थं
“इन्पिरिय्याल लाइब्रेरी”-नामकपुस्तकालयं गत्वा तावुभावुद्गृहीतकवितामयावयम् । तौ च
तामाकर्ण्य परां प्रीतिमलमेताम् । स च हरिनाथस्तदानीमेवमुक्तो मया, यत् बहुभाषाभिज्ञः
पण्डितो भवान् यदि मां यत्र कुतश्चिद् भाषायां यं कमपि रसभावमयं श्लोकं ब्रूयात्,
तदा ततोऽप्यधिकप्रकर्षवत्तया चित्तचमत्कारिणं संस्कृतश्लोकं भवन्तमहं श्रुत्वा
शक्नोमीति मन्ये । अथैतदाकर्ण्य शीऽपि व्याटिन्-श्रीक्-फ्रेच-जार्मिगान्-इराज्
पारसीकादयनिकभाषाणां विविधविषयभेदभिन्नान् भावान् मासत्रवीर्यं ७४ १२
मयमधुरीश्लोकान् आवयित्वा तं नितरामप्रीणयम् । तदा
तेनैतत् “अस्मद्देशीयब्राह्मणपण्डिता यथा सकौशलं मधुरमावयन्ति”
श्लोकान् रचयामासुस्तथा रीत्या श्लोकान् रचयितुं संस्कृतभाषा

अविर्न शशक । इयच्च देवी भाषा सगुणालङ्कारा सती यथा रसभावादिक पुष्पाति,
काप्यन्वा मानवी भाषा न तथेति ।

यदाह जयपुरप्रदेशमगम तदा परमपूजनौगस्य पण्डितप्रवरस्य महात्महोपाध्याय
श्रीगुक्त हरप्रसाद शास्त्रि एम् ए सि १७६६ मङ्गोदयस्य कनिष्ठसहोदरेण प्रवतत्त्ववित-
पण्डितेन स्वर्गत मेघनाद भट्टाचार्य वि ए महानुभवेन सह मम समेसपरिचय
सञ्जात । स च मा जयपुरमहाराजस्य पुस्तकागार नीत्वा बङ्गनामुद्रककविताना
प्राचीनपुस्तकान्वदर्शयत । ममाध्विब्रुहटसागरे पाठान मीगल नवाव प्रभृतीना वर्णन-
सनाथा पे श्लोका सन्ति, तान सर्वान स एव मे प्रादात । साम्प्रत स महात्मा यद्यजीविष्यत्
तदा मे मङ्गीपकारीऽभविष्यत । मनो ममैव दुरदृष्टतया स इदानी दिव गत ।

अधैकदा माननीयो धर्माधिकरणिकचर प्रातःचरणीयो सङ्कतभाषाविशारद
सङ्कतीष्टकवितासु परानुरक्तिमान स्यात् श्रीगुक्त गुरुदास वन्द्योपाध्याय केटि,
एम ए डि एल, पि एच डि मङ्गोदयो मत्तो बङ्गरुष्टकविता निश्चय तासा प्रशस्ति-
प्रसङ्गेन मामब्रूत—“एकैका उष्टकविता एकैकमनर्घरत्नम् । ईदृश्य प्राग्धा कविता-
स्त्वथैव सन्तीति रत्नाकरोऽसीति । अथ तस्यैव महात्मन कतिपयैस्तान्त्रकूटविषयकै
श्लोकै प्रयोजनमासीदिति तद्विषया बङ्गानुवादसनाथा कतिपये श्लोका मया तदन्तिक
प्रेषिता । स चैतान इराजीभाषयानूदा माननीय सुपण्डित लायनाभिध राजगुरुष
श्रावयित्वा परमप्रीणयत । तत स मामबोचत्—“भद्र । एतान्यनर्घाणि भारत-
रत्नानि साधारणसमच्चमुपस्थाप्य विधीयता परीपक्ततिर्देशस्य । आविदन्ता राजगुरुषा
भवतोऽभिमतम् । अहमपि साहायक ते करिष्यामि । लायन साहेबोऽपि भवग्रदत्तान
सङ्कतश्लोकानाकार्थं परा तुष्टिमुपागमत् ।’

स्वैग

परमपूज्यप

पण्डितश्रीकाताराजकीयसङ्कतविद्वान्मिन्द्राध्यक्षी मदीयपरमहृतेषी महात्मा पण्डित
“नि । एङ्गीणायो उक्ता श्रीगुक्त सतीशचन्द्र विद्वामूषण एम् ए, पि एच डि,
‘दो मस्काशत श्रुतीपटश्लोक परा प्रीतिमुपागतसेवा श्लोकाना
गितवान् ।

१। समीष्टश्लोकाना मुद्रणकाले अहमेकदा समर्थे कटक-
स्य प्रधानस्य व्यवहारजीवस्य श्रीगुक्त जानकीनाथ वसु एम् ए,

वि एल् महीदयस् साहान् परमविद्यानुरागिणा स्वर्गेनेन सयूरभवाधिपतिना मन्ना
राज बाहादुर शीशोरामचन्द्र एम्-एफ् मनीदयेन सन् मन्ना मे समन्व । असो मन्ना
मन् च उद्गटशोकान् शूयूपुरिति निनाय तस्- इतिपगल गीदानप्राप्तम् । मु च नितर-
प्रीतो मुद्रासहच मे प्रत्यगणीत् । पर मन्नाध्वतया म्, एम्-एफ् पञ्चमुपगत ।

कलिकाता-पाधुरियाघाटा-गन्धर्वो महाराज. स्वर्गर्त. एम्-एफ्-एम्. यतान्मोहन
ठाकुर. सङ्कतभाषाया सुपरिचित उद्गटकविताया परमाङ्गत्तामसीत । नितवादि-पत्रि-
कायाम् एडुकेशनमीजेटे च यानुवृत्तशोकान् प्राप्ताय स एम्-एम्-एम् तानपठन् पर-
प्रीतिखलमत । अय मन्नुखाट उद्गटकविता शीशुकामनदीय सभापान्त नैयाधिक-
चूडामणि मदीयपरमभितैषिण सुदृढ परमपूज्यणट शीशु । पार्वतीचरण तर्कवीर मही-
दयमनुस्रवान् । ततोऽह “एमारेल् ३ वापीया । गला तनुवृत्तशोकान् आदितवान् ।
तत, प्रभृति स प्रतिसक्तामेव मन्नुखाट उद्गटकविता. श्योति अ । अतिवरणी छि
तत्सदृश सुरसिक्क. सुपरिचितय शीता । अग्नी मे दुर्गेव यत् सीधुना दिव
गत इति ।

उद्गटकविताकोटिदी मनस्विबन्ध. पण्डितप्रवरी मन्नात्मा राय शीशुक राजेन्द्र-
चन्द्र गल्ली बाहादुर एम्-ए, पि-आर्-एस् महीदय कृपयाऽतीतपञ्चविंशतिसव्यकवत्सरेषु
वहनि नवीनामुद्गटण्यानि सगृह्य मन्ना समर्थ च सम मनीपकारमकाषीत् ।
उद्गटकवितासु तस्य सङ्गज. परमनुरागो वर्तते । तत एव यत् कुतचिदुद्गटकवितार्थ
याच्यमानोऽप्यसी कदाचित् पराङ्मुखी नाभूत् । पण्डितायगणेन मदीयपरमभितैषिणा
उद्गटकवितानुरागिणा कलिकाता-सङ्कत-विद्यामन्दिरस्य पञ्चचचरेण महाराजोपाध्याय
शीशुक कालीप्रसन्न भट्टाचार्य विद्वारज एम्-ए महीदयेन तथा नवद्वीपपुण्ड्रमिवाग्ने
शे फालङ्कारसनाथश्रीकारचनासिद्धहस्तो न मदीयपरमभक्तिभाजनेन महामहोपाध्याय
जितनाथ न्यायरज महानुभवेन ममैतदुद्गटसागरस्य पाण्डुलिपि ७५ १२ ।
परिदृष्टा ।

“छितवादि”-सम्पादकौ स्वर्गतकालीप्रसन्नकाव्यविशारद-श्रीच
“वहवादि”-खलाधिकारी स्वर्गत योगेन्द्रचन्द्र वसु, “वहवासि”-क । एह
खाल सरकार, “एडुकेशन-मीजेट”-खलाधिकारी २

वाहादुर एम्-ए, वि-एल्, “वसुमती”-सम्पादकचरः श्रीजलधर सेनः,—एते उद्भट-
श्रवितानुरागिणः सुपण्डिताः सद्ब्रह्माः सद्ब्रह्माः परमप्रीतिभरं सानुकम्पं स्वस्वसवाट-
पत्रेषु बहुदिनपर्यन्तं सद्गता बहुला उद्भटकविता मुद्रितवन्तः ।

एते महामहोपाध्यायादयो महानुभवाः पण्डिता उद्भटसागरसङ्कलने साहायकं
कुर्वन्तो मा नितरा प्रीत्याहितवन्तः—

(१) काशीधामनिवासिनः—स्वर्गत महामहोपाध्याय राखालदास न्यायरजः, स्वर्गत
महामहोपाध्याय कैलासचन्द्र शिरोमणिः, महामहोपाध्याय शिवकुमार शास्त्री, महामहो-
पाध्याय सुब्रह्मण्य शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय गङ्गाधर शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय
दामोदर शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय गोविन्द शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय राम-
मित्र शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय सुधाकर द्विवेदी, महामहोपाध्याय विन्ध्येश्वरी-
प्रसादः, स्वर्गत सुरेन्द्रनाथ तर्कतीर्थः, श्रीवामाचरण न्यायवैशेषिकाचार्यः, कविराज
श्रीयुक्त उमाचरण कविरजः, स्वर्गत हरकुमार शास्त्री, श्रीश्रीशङ्कर तर्कतन्त्रः, श्रीप्रियनाथ
तत्त्वचरः, श्रीदक्षिणाचरण विद्यानिधिः, श्रीहाराणचन्द्र विद्यारजः व्याकरणीपाध्यायः,
श्रीहरिहर शास्त्री, श्रीविजयकृष्ण काव्यतीर्थ वेदान्तवागीशः, श्रीताराचरण काव्यतीर्थ
साहित्योपाध्यायः, श्रीस्वामाकान्त काव्यतीर्थः, स्वर्गत हरनाथ विद्यारजः ।

(२) मिथिलानिवासिनः—स्वर्गत विन्ध्यनाथ श्रीभाः, स्वर्गत दीननाथ मिश्रः ।

(३) उत्कलनिवासिनः—महामहोपाध्याय श्रीसदाशिव मिश्रः, स्वर्गत राय
राधानाथ राय वाहादुरः, जानकीनाथ वसु एम्-ए, वि-एल् ।

(४) बङ्गदेशनिवासिनः—(क) स्वर्गत महामहोपाध्याय सङ्क्षेपचन्द्र न्यायरजः,
स्वर्गत महामहोपाध्याय चन्द्रकान्त तर्कालङ्कारः, स्वर्गत महामहोपाध्याय कृष्णनाथ
ज्ञानः, स्वर्गत महामहोपाध्याय दीनवन्तु न्यायरजः, स्वर्गत महामहोपाध्याय
परमपूज्य श्रीज्ञानपूज्यमानः, स्वर्गत महामहोपाध्याय श्रीरामशिरोमणिः, स्वर्गत महा-
सर्वभौमः, स्वर्गत महामहोपाध्याय राजकृष्ण तर्कपञ्चाननः,
स्वर्गत महामहोपाध्याय विजयरज सेनः ।
महामहोपाध्याय श्रीहरप्रसाद शास्त्री एम्-ए, सि-आइ-इ, महामहोपाध्याय
श्रीश्रीशङ्कर तर्कतन्त्रः, महामहोपाध्याय श्रीशिवचन्द्र सर्वभौमः, महामहोपाध्याय

श्रीशारदवेश्वर तर्करत्न, मन्त्रानुपाधाय श्रीप्रमग्नाय तर्कभूषण, सज्ञानदीपाधाय श्रीगुरुण सर्वदर्शनतीर्थ ।

(ग) स्वर्गत गिरिशचन्द्र विद्याभूषण, स्वर्गत नव नन्द मिश्राभूषण, स्वर्गत हरिचन्द्र तर्करत्न, स्वर्गत गुरुनाथ काव्यतीर्थ, स्वर्गत कङ्ककुमा विद्याभूषण, स्वर्गत तारकचन्द्र सायबसागर, स्वर्गत भगवतीचरण श्रुतितीर्थ, स्वर्गत नयननाथ भगवानाथ, स्वर्गत ताराप्रसन्न सेन कविराज, स्वर्गत रामचन्द्र विद्याविमोद कविराज, स्वर्गत नीलकान्त तर्कवागीश, स्वर्गत गुरुचरण विद्याभूषण, स्वर्गत क्षात्रीगुनाय तर्कतीर्थ, स्वर्गत दुर्गाचरण तर्करत्न ।

(घ) श्रीपार्श्वतीचरण तर्कतीर्थ, श्रीभुवनेश्वर विद्यालङ्कार, श्रीज्ञालीपट काव्य-
तीर्थ, श्रीहरचन्द्र तर्कपञ्चानन, श्रीहरिचन्द्र कविरत्न, श्रीदुर्गाचरण सायबसागर-
तीर्थ, श्रीराजेश्वर विद्याभूषण, श्रीशमिनीनाथ तर्कवागीश, श्रीदिवेशचन्द्र विद्या-
भूषण, श्रीहरिचरण काव्य व्याकरण तीर्थ, श्रीधीगणन्द काव्यनिधि, श्रीगङ्गेश्वर
काव्यतीर्थ, श्रीगोविन्दचन्द्र विद्याभूषण, श्रीरसिकमीन विद्याभूषण, कविराज
श्रीशमिनीभूषण राय कविरत्न एम-ए, एम्-बि, शान्तिवारणचन्द्र भट्टाचार्य ।

(ङ) राय श्रीतीन्द्रनाथ चौधुरी श्रीकण्ठ एम ए, बि एल्, राय श्रीविमोद-
विहार वसु बि-ए, स्वर्गत अक्षतनाथ मुखीपाधाय एम ए, बि एल्, स्वर्गत प्राशस्तीष
विद्वांस एम् ए, बि एन्, श्रीद्वारकानाथ चक्रवर्ति एम् ए, बि-एल्, श्रीगिरिशचन्द्र
मुखीपाधाय एम् ए, स्वर्गत कालीप्रसन्न घोष विद्यासागर, श्रीगुप्त आनन्दचन्द्र राय,
स्वर्गत इन्द्रनाथ बन्दीपाधाय एम्-ए, बि एन्, श्रीगुप्त अचयचन्द्र सरकार बि एल्,
स्वर्गत रजनिकान्त सेन बि-एल् ।

(च) मन्मथसिंहजीलालगं तसुधद्वदुर्गापुराधिपति महाराज बान्नादुर श्री-
कुमुदचन्द्र सिंह बि ए, मुक्तागच्छा-वास्तव्या स्वर्गता राज्ञी विद्यामयी देवी ७४१-
श्रीजगत्किशोर आचार्य चौधुरी, कुमार श्रीजितेन्द्रकिशोर आचार्य
वाहादुर स्वर्गत सूर्यकान्त आचार्य चौधुरी ।

परिशेषे समेतद् विशेषवक्तव्यं यत् कलिकाता सस्कृतविद्यालय
अरणीय, परमपूज्यपादौ नवदीपनिवासी पण्डितप्रवरी महात्मा श्रीगु

वाङ्मय

श्रीरमणिकाया सुप्रखितस्तदीयपुत्रः कलिकाता-संस्कृतविद्यालये वर्तमानव्याकरणाध्यापको मदीयकनिष्ठसहीदरप्रतिमः श्रीयुक्त मन्मथनाथ विद्यारवी मदीयः, हावडा-जेलान्तर्गतशिवपुर-वास्तव्य पखितकुलतिलकः परमपूजनीयो महात्मा श्रीयुक्त श्यामाचरण कविरत्न महानुभवश्च ग्रन्थस्यास्य सङ्कलनार्थं निःस्वार्थतया परमप्रीतिमत्तया च मम यथेष्टमानुकूल्यमकुर्वन् । अतो मया प्रागुक्तानां सर्वेषां महात्मनामन्तिके यावज्जीवं कृतज्ञं न भवितव्यमिति ।

नानाशास्त्रसागरपारगस्य प्रातःअरणीयस्य परमपूजापादस्य सद्गुरुस्य श्रीयुक्तस्य स्यात् प्राश्रुतीषु सुखीपाधाय केटि, सरस्वती-शास्त्रवाचस्पति-सम्बुद्धागमचक्रवर्ति-विद्यार्णव-महीदयस्य संस्कृतभाषाया निरतिशयानुरक्तिमत्तया भारतभूमेर्लुप्तप्रायीद्वटकवितारत्राणां समुद्धरणार्थं सतिशययत्नवत्तया च तस्यैव महापुरुषस्य परमपवित्रे श्रीकरकमले उद्घटनानुराख्योऽयं ग्रन्थः समर्पितः ।

भद्रकाली ।

कीर्तनं पीठ-अफिस्, जिला हुगली ।

२४ आषाढः, जन्माष्टमी, १३२४

वङ्गाब्दाः । ८ आगष्टः, बृहस्पतिवारः,

१८९७ खट्टीयाब्दाः ।

तदीयश्रोचरणाश्रितेन कृतज्ञेन

उद्घटसागरीपात्रिकेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण ।

चतुर्थावृत्तिः ।

चतुर्थावृत्तावधिद्रुष्टसागरे क्षीरेस्-हेम्यान्-उद्गल्गन्-साहिवादि-विरचिताः कति-

पयाः कौतूहलीद्वीपिका अभिनवाः कविताः सन्निवेशिताः, प्रथमावृत्तौ खलनजाः केचिद्

दोषाश्च यथाशक्ति संशोधिताः । शिवपुर-वास्तव्यो वाराणसीस्य-सारदाम-वेदान्ताध्यापकः

श्रीश्यामाचरण कविरत्नः, काशीवासिनासी वैद्याधिकप्रवरः कविकुलतिलकः श्रीहरिहर

श्यामा, कलिकाता-संस्कृतकलीनाध्यापको वैद्याकरणकेशरी श्रीमन्मथनाथ विद्यारवी

परमपूज्यदेवः, उद्घटसागरे लवीयावृत्तौ सविशेषं साहायकं विदधुः । अतश्चिरकृतज्ञता-

निःस्वार्थतया तैर्महात्मभिराजीवितम् ।

- २ - गाली ।

१५ स. जिला हुगली ।

१५ आगष्टः, १३२६ वङ्गाब्दाः ।

१८९८ खट्टीयाब्दाः ।

उद्घटसागरीपात्रिकेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण ।

उद्धट-साराङ्गः

प्रथम-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषयः			लोकान्तः
ग्रन्थारम्भः	...	...	१-२
देवता-तरङ्गः	...	...	३-३४
परब्रह्म	...	...	३-४
ब्रह्मा	...	...	५
सम्भूति	...	..	६-८
विष्णु	...	...	८-१०
लक्ष्मी	...	.	११
लक्ष्मी-गीता	...	...	१२
रामचन्द्रः	...	...	१३
सीता	...	..	१६
कृष्णः	...	...	१५-१८
कृष्णकीर्त्या	...	...	१
राधिका	...	...	७४ १२
शिवः	...	...	
शिवलीला	...	..	
पार्वती	...	...	८८

विषयः

श्लोकाङ्कः

गङ्गा	...	२९-३२
मूर्त्ति-समष्टिः	...	३३-३४
हरगौरी-मूर्त्ति	...	३३
शिव-राम-मूर्त्ति	...	३४
जीज-तरङ्गः	...	३५-३६
राजा	...	३५-३६
सन्धी	...	३७

विशिष्टराजः ।

आकवरः	...	३८
प्रतापादित्यः	...	३९
कृष्णचन्द्रः	...	४०

जन्तुवर्गः ।

अश्वः	...	४१
उष्ट्रः	...	४२
काकः	...	४३-४४
काककीकिलौ	...	४५
कीकिलः	...	४६
खद्योतः	...	४७
मृगः	...	४८
मृग	...	४९
मृग	...	५०
मृग	...	४१
मृग	...	४२

विषय

पृष्ठाङ्क

संस्करण	५३
संज्ञ	५४
संज्ञ	५
संज्ञिक	८
संज्ञिकी	७
संज्ञ	८
संज्ञ (संज्ञा)	५९
संज्ञ	६०
संज्ञ	६१ ६२

उद्धृत त्रय

६३-८३

सामान्य वृत्त

६४ ६५

अक्ष	६६
अक्ष	६७
अक्ष	६८
अक्ष	६९
अक्ष	७०
अक्ष	७१
अक्ष	७२
अक्ष	७३
अक्ष	७४
अक्ष	७५
अक्ष	७६
अक्ष	७७
अक्ष	७८
अक्ष	७९
अक्ष	८०
अक्ष	८१
अक्ष	८२
अक्ष	८३
अक्ष	८४
अक्ष	८५
अक्ष	८६
अक्ष	८७
अक्ष	८८
अक्ष	८९
अक्ष	९०
अक्ष	९१
अक्ष	९२
अक्ष	९३
अक्ष	९४
अक्ष	९५
अक्ष	९६
अक्ष	९७
अक्ष	९८
अक्ष	९९
अक्ष	१००

विषयः	श्लोकाङ्कः
पनस	७६
पलाश	८०
वैतस	८१
शालि	८२
सङ्कार	८३
स्वभावोक्ति-तरङ्ग	८४-८८
पर्वत (मलय)	८४
सागर	८५ ८७
सुवर्णम्	८८ ८९
निन्दा-प्रशंसा-तरङ्ग . . .	९०-१३८
(क) निन्दा-तरङ्ग .	९०-११२
अप्रवास निन्दा	९०
असन्तोष निन्दा	९१
उदर निन्दा	९२
अवृण निन्दा	९३
कुक्कषि निन्दा	९४
कुपुत्र निन्दा	९५
कुवैद्य निन्दा	९६
कुससर्ग निन्दा	९७
हातघ्न निन्दा	९८
क्रपण निन्दा	९९
बल निन्दा	१००
विशेष निन्दा	१०१
भेदादिनिन्दा	१०२ १०४

विषयः

गोत्राह

दुर्जन निन्दा	२ १०६
धनि निन्दा	१ ७
निर्गुण निन्दा	१ ८
परमह्वास निन्दा	१०८
भिच्छुक निन्दा	११-१११
सद्वपान निन्दा	११७

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः

...

११३-१३८

उष्ट कविता प्रशंसा	१ ७ ११४
कवि प्रशंसा	११५
काव्य प्रशंसा	११६
गुण प्रशंसा	११७ ११८
वृद्धविशेष प्रशंसा	११८
चरित प्रशंसा	१२०
दान प्रशंसा	१२१ १२७
धनि प्रशंसा	१२३
नारी प्रशंसा	१२४
परिहृत प्रशंसा	१२५ १२६
परोपकार प्रशंसा	१२७
उच्च प्रशंसा	१२८
प्रवास प्रशंसा	१-८
मन्त्र प्रशंसा	१३०
मित प्रशंसा	१३
विद्या प्रशंसा	
वीर प्रशंसा	
मुनीष प्रशंसा	२८

विषयः

श्लोकाङ्कः

सहाय-प्रशंसा	...	...	१३५
सुजन-प्रशंसा	...	...	१३६
सुपुत्र-प्रशंसा	...	...	१३७
सुसंसर्ग-प्रशंसा	...	...	१३८
रस-तरङ्ग	...	...	१३८-१४८
(क) कारुण्य-रसः	...	...	१३८
(ख) शान्त-रसः	...	...	१४०-१४८
उपदेशः	...	...	१४०
कर्म्मफलम्	...	...	१४१
काल-चरितम्	...	...	१४२
दैवफलम्	...	...	१४३-१४४
विवेकः	...	...	१४५
विषय-भोग-दूषणम्	...	...	१४६-१४७
दैराग्वम्	...	...	१४८
(ग) हास्य-रसः	...	...	१४८
विविध-तरङ्गः	...	...	१४०-१५६
आय-व्ययौ	...	...	१५०
कसूरी	...	...	१५१
तुलादण्डः	...	...	१५२
दारिद्र्य-विभीचनीपायः	...	...	१५३
विद्याधनीपार्जनम्	...	...	१५४
श्रद्धा-यत्नी	...	...	१५५
जन दुर्जन-पार्थक्यम्	...	...	१५६
(टिप्पणी)	...	१५६ श्लोकात् परम् ।	

उद्धट-सावरः ।

प्रथल-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

अ)

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त	...	...	५८
अगाधजलमञ्जारी विकारी	...	...	५७
अधःकरीषि यद् रत्नं मूर्तिं	...	...	८६
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानी च	...	...	१५६
अधो गत्वा स्वयं पुत्रा उल्याप्यन्ते	...	...	१४०
अपूर्वं तव भाण्डारं मात	...	...	७
अपूर्व्यां दृश्यते व्याली खलानन	...	...	१००
अयि तुरङ्ग कुरङ्गशिरो	...	...	४१
अयि त्यक्तासि कस्तूरि पानरैः	...	...	१४१
अवगाहस्व वाग्देवि रम्य	...	...	६
अस्ति चैत् पानसं बीजं	...	...	७६
अहं पिकी भवान् काकः	...	...	४५
अहो मीही वराकस्य काकस्य यदस्मी	...	...	४३

(आ)

आयं व्ययश्च मध्यम्या व्ययवेत्	...	...	१५०
-------------------------------	-----	-----	-----

(उ)

उच्चैः सरोऽपि विटर्पी	...	...	७३
उदारस्य दृणं दित्तं शूरस्य	...	...	१३४
उदाटितनवधारे पत्ररिऽमुविहङ्गमः	...	...	१४८
उद्यन्तु शतमादित्या उद्यन्तु	...	...	१२१
उपभोक्तुं न जानाति	...	...	

(ए)

एक एव खरी मानी चिरं	...	...	
एकचक्री रथी यन्ता विकली	...	...	२८

श्लोकाद्यांश.

एकभूरुहयोरिकदल्यी	८२
एकमेव पुरस्कृत्य दश जीवन्ति	१०८
एका भार्या समररसिका	२६
एकेनापि सुपुत्रेण सिद्धी	१९७
एकी हि दोषो गुणसन्निपाते	१०२

(क)

कसारिचरणोद्भूतसिन्धु कल्लोल	६१
कमले कमला श्रुते हर श्रुते	१४८
करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामीति	१४६
करीतु तादृशी प्रीति यादृशी	१३१
कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद	६८
कालेनाह्वयते काको भिक्षुणा न तु	११०
कालोऽसि नित्यमधुरोऽसि	६८
कालीघट्टे कलौ काले किलिषी	३२
किं कावेयन कवेयेन	८४
किं तेन चैमगिरिणा रजताद्रिणा वा	८४
किमकारि न कार्पण्य कस्यालङ्घि	८२
केतकौकुसुम भङ्गमिन्द्रगावोऽपि	७१
क्षणश्च कणश्चैव विद्यामयं च सञ्चयेत्	१५४
चौरसारनपङ्क्त्य शङ्कया स्वीकृत	१८

(ख)

खरोऽपि प्रचुर भार नित्य वहति	४८
------------------------------	----

(ग)

गिरिर्भङ्गाम् गिरिरत्नैर्महानन्धे	८१
गुणदोषौ गुणौ गृह्येन	१२६
गा सर्व्वद पूज्यन्ते	११७
गुल्फलोऽपि सौन्दर्य्ये की	१३५
मवाप्नोति गृहस्थी	१२४
वा ता प्रचुर	१६
दौर्घ्वं शीतकाले तु	१०

श्लोकाङ्कः

रस-तरङ्गः (काव्य-रसः)

५१

सुपुच्छ-प्रशंसा ।

(१३७)

निर्गुणमपि चत्ता गुणवदेकौऽपि द्वाव्वा इत्याह :-

एकेनापि सुपुच्छेण सिंहे खपिति निर्भयम् ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(१३८)

चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।
ताभ्यां चन्दनचन्द्राभ्यां शीतलः साधुसंगमः ॥

रस-तरङ्गः ।

(का) काव्य-रसः ।

(१३९)

हृदयान्नापयतोऽसि दिङ्मल्लोऽसि दृश्यसे ।
खल राम गतोऽसौति सन्तापेनाऽनुसूयसे ॥

श्लोकाव्यांशः

श्लोकाङ्कः

ने विप्रपादोदकपङ्क्तिलानि
नादाम्बुधेः परं पारं किं न वेत्ति
निष्कलङ्को निरातङ्कः पद्मिनी
निषिष्टापि पदाघातेः खरतापै
निसर्गेण विशुद्धात्मा सुजनी
नीरसान्धपि रोचन्ते कांपासानां
दैर्घ्याय निषेव्यसे कथमन्दी

... १०१
... ८
... ४०
... ७४
... १३६
... ७०
... २४

(प)

पलपुष्पफलच्छायामूलवल्कल
पार्वतीफणिवालिन्दुभञ्जमन्दाक्षिनी
प्रतापादित्य भूपात्र भावं मम विलोकय
प्रथमवयसि पादे तीर्थमंथं स्मरन्तः
प्रवन्ते प्रक्षरा नीरे मांशुषा

... ६४
... २२
... ३८
... ७६
... १२२

(व)

वहवः फणिनः सन्ति मेकभक्षणदक्षकाः

... ५८

(भ)

भक्तैः वै भी जडे प्रीति
भवन्ति नरकाः पापात् पापं
भावास्तु मधुरा मुख्या
भुजङ्गानां विषं दन्ते मच्छिकानां

... १०७
... १२१
... ११४
... १०६

(म)

मत्स्यरङ्ग निरातङ्को लवणाम्बुसि
मन्थितो लङ्घितो बहः
मधुसूदनपादाब्जजातः मधु
मनो लक्ष्मि त्वया साङ्गैः समुद्राद्
पतापितृभ्यां कन्याया

... ५३
... ८५
... १०
... १२
... १४

मत्स्यो वाली यौवने
मदलेन पूजा

... १४७
... २३

मत्स्यरं प्रवृत्तेः

... ७२

दारा विद्यावृद्धिविभूतयः

... १०३

मूढ भीत

... १४५

श्लोकाद्यांशः

गी

(य)

यदास्ति भोगो न च तत्र	२८
यथा तथापि न पुन्यो	५
यदा यदा यान्ति नरा हि	१
यो न समति देशेषु न च समवते	८०
यो हि धमति देशेषु सेवते	१२८

(र)

रत्नाकरसव गृह गृहिणी च	१८
रसने ल रसज्ञेति हर्षं व न्न उपे	१२
रसालशिखरासीना शत	४६
राजा बन्धु रवन्धू ना राजा	२५
राजान् प्रथमं विन्देत्	३६
रात्रौ जानु दिवा भानु क्लेशान्	१०४
राधिका नौमि नीलाब्जमदमोचनलोचनाम्	२०
रोपितै मेवितै कि ते	८७

(ल)

लक्ष्मि चमस्व वन्तीऽभिद मयीना	११
लघुना सङ्गतो लोको लघतामेति	८७

(व)

वन्दे भृदेवपादान उत्तमसादात्	२
वन्दे ऽहं विश्वकक्षार विश्वम्	३
वसुविषमसंस्थान व श्चरकरा रव	४७
वर् नागौर्ध्वीतीरे नीरेणोदर	३०
वरमष्ट्रीकता लोके नास्मान्	७८
वसुन्धरारोप चरन्ति दृष्ट्वा	
वाग्वाविम सुलो वाग्वा	
वती तासितकलील	
विदेशेषु धन विद्या व्यसनेषु	
विधिना तुलितवतो सेन्द्रपुरन्दरो	
विपरीते विधौ सन्ध वैपरीत्याम्	
विद्वान्प्रज्ञा सन्ति सन्ध	
विपकुलसङ्गमेव गर्व	

श्लोकाद्यांशः

नै वि	...	११२
धरणीपातमयोचित	...	८६
वेदराज नमस्तुभ्यं त्वं यमजीष्ठ	...	५४
व्यजनेरातपवैश भूत्वा पिच्छैः	...	...
(श)	...	७७
शर्कराघृतयोगेन निम्बबीजं प्रतिष्ठितम्	...	१०८
शिरसा धार्यमाणोऽपि	...	२१
शिशिरकिरणधारी शैलवालाविहारौ	...	८५
शिशुं प्रविशतः प्रायः	...	१४०
शुभवासनया चेतो महत्त्वां जायते	...	१५५
शृङ्गायकौ यदि स्यातां मेघया	...	१५
श्रीनन्दनयनानन्दं यशोदानन्दकन्दुकम्	...	...
(घ)	...	३४
वष्टीतत्पुरुषं रानी बहुग्रीहिं	...	...
(स)	...	१२२
सत्त्वं सत्त्वं मनोर्वाक्यं नादत्तमुपतिष्ठते	...	६०
सदाऽमन्दमदस्सन्दिमातङ्गपिशिताशनः	...	१३२
सद्दिद्या यदि का चिन्ता बराकोदरपूरणे	...	८१
सर्वेषामपि वृक्षाणां कार्येऽपि वेतसद्रुमः	...	११८
सविप्रपादोदककर्हं मानि	...	३७
सारगर्भैरकुटिलै रक्षिद्रैः	...	१४१
सुमहत् फलवैषम्यं कर्मणामिह	...	८०
सुरक्तेन सुरमेण किं पलाशेन	...	१२६
सुवर्णं बहु यस्यास्ति तस्य	...	१२७
सूर्यचन्द्री घनो वृक्षो नदी	...	१५२
स्नेहोन्नतिमायाति स्नेहेनाया	...	८३
नगं लज्जितं दन्ति गात्राणि दृष्टे	...	३७
गतापिदम्भा मुखः पुच्छौ गंजाननवडाननौ	...	२५
गहमयोः शृङ्गरी नगेशः	...	...
(ह)	...	६२
शेखर चेतः को मेदी	...	८८
दारा त्रिवैव विलीनं दहनीदरी	...	१३८
मूढं हि दिव्यं सर्वासु	...	...

उड्डट-सागरः

प्रथम-प्रवाहः ।

अन्यारम्भः ।

(१)

धन्यं भारतभूतलं प्रियतमं सारस्वतं मन्दिरं
धन्या संस्कृतवाक् सुधापरतरा गीर्वाणसंसेविता ।
धन्या ब्राह्मणपण्डिताः सुकवितापाण्डित्यसंमण्डिता-
स्तेषामुड्डटभाषितं चितितले जीयात् समाः शाश्वतीः ॥

(उड्डटसागरस्य)

(२)

वन्दे भूदेवपादाब्जं यत्प्रसादान्नवं नवम् ।
उड्डटश्लोकपीयूषं पिबन्तु भुवि मानवाः ॥

(उड्डटस्य)

उद्भट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्म ।

(३)

वन्देऽहं विश्वकर्त्तारं विश्वपं विश्वनाशकम् ।
विश्वदिगदेशकालज्ञं विश्वेशं विश्ववन्दितम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

(४)

यथा तथापि यः पूज्यो यत्र तत्रापि योऽर्चितः ।
योऽपि वा सोऽपि वा योऽसौ देवस्तस्मै नमोऽस्तु मे ॥
(पण्डित-जगद्धरस्य)

ब्रह्मा ।

(५)

तं वन्दे पद्मसद्मानमुपवीतच्छटाच्छलात् ।
गङ्गा स्तोतस्त्रयेणेव यं सदैव निषेवते ॥
(राजशेखरस्य)

सरस्वती ।

(६)

शखर
दारा
मूढ
गाहस्व वाग्देवि रम्यमुद्भटसागरम् ।
ऽश्लोकपद्मेन रचय श्रुतिभूषणम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

देवता-तरङ्गः (लक्ष्मीः)

(७)

अपूर्वं तव आख्यारं मातर्भारति दृश्यते ।
अव्यये व्ययमाप्नोति व्यये चाव्ययतामियात् ॥

(८)

वाणी लक्ष्योक्त्य कथयति —

नादारबुधेः परं पारं किं न वेत्ति सरस्वति ।
अद्यापि सज्जनभयात् तुल्यं वहनि वचसि ॥

विष्णुः ।

(९)

नमोऽस्तु विष्णवे सृष्टिस्थितिप्रलयहेतवे ।
खगेन्द्रकेतवेऽपारसंसारपारसेतवे ॥

(१०)

मधुसूदनपादाब्जजातं मधु किमद्भुतम् ।
यत्पायिनो न सुह्रन्ति सुह्रन्ति यदपायिनः ॥

लक्ष्मीः ।

(११)

लक्ष्मीकुहकेन पुरुषा अन्धा इव भवन्तीति दर्शयति :—

लक्ष्मि क्षमस्व वचनीयमिदं मयोक्त-
मन्धीभवन्ति पुरुषास्त्वदुपासनेन ।

१२६

उद्घट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

नो चेत् कथं कमलपत्रविशालनेत्रो
नारायणः स्वपिति पद्मगभोगतल्पे ॥

लक्ष्मी-लौला ।

(१२)

मन्ये लक्ष्मि त्वया सार्द्धं समुद्राद् धूलिरुत्थिता ।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति श्रीमन्तो धूलिलोचनाः ॥

रामचन्द्रः ।

(१३)

रसना तिरस्कुर्वन् रामनामीकार्ष्णं सूचयति :—

रसने त्वं रसज्ञेति वृथैव स्तयसे बुधैः ।
अपारमाधुरौधामरामनामपराङ्मुखी ॥

सीता ।

(१४)

मातापितृभ्यां कन्याया यन्नाम क्रियते नहि ॥
रामेण सह तन्नाम ममासेऽस्तु निरन्तरम् ॥

दा०

(उद्घटसागरस्य)

देवता-तरङ्गः (कृष्णः)

लृणाः ।

(१५)

श्रीनन्दनयनानन्दं यमोदानन्दवान्दुदाम् ।

गोगोपगोपिकागोपं राधानाथ नयाम्यहम् ॥

(उक्तसागरम्)

(१६)

श्रीकृष्णभक्तस्य पुनर्जय न भवतीत्याह —

गोपाल इति मत्वा त्वां प्रदुर्द्वीरवाञ्छया ।

श्रितो मातुः स्तनद्वीरस्यपि लब्धुं न शक्नुयात् ॥

(१७)

दासोऽहमिति मे बुद्धिश्चिरासाद् ब्रजेश्वरे ।

दाकारोऽपहृतस्तेन गोपीवस्त्रापन्नारिणा ॥

(१८)

कश्चिद् भक्ता भगवति कृष्णे चित्तमावेशयितुं वाग्वैचित्र्यमवगम्य भगवन्तं प्रार्थयते .—

रत्नाकरस्तव शृङ्खलं शृङ्खिली च पद्मा

किं देयमस्ति भवते जगदोश्वराय ।

आभीरवासनयनाह्वगमानसाय

दत्तं मनो गृह्णते कृपया शृङ्खला ॥

१२६

उड्डट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

कृष्णलीला ।

(१८)

कसिद् भक्तः नन्दनन्दनपलायनं मनसि कृत्यं कथयति :—

द्वीरसारसपङ्क्त्यः शङ्कया

स्वीकृतं यदि पलायनं त्वया ।

मानसे मम घनाम्बतामसे

नन्दनन्दन कथं न लीयसे ॥

राधिका ।

(२०)

राधिकां नौमि नीलाङ्गमदमोचनलोचनाम् ।

श्रीनन्दनन्दनप्रेमवापीखेलन्सरालिकाम् ॥

(उड्डटसागरस्य)

शिवः ।

(२१)

शिशिरकिरणधारी शैलबालाविहारी

भवजलनिधितारी योगिहृत्पद्मचारी ।

शम्भनजभयहारी प्रेतभूमिप्रचारी

कृपयतु मयि देवः कोऽपि संहारकारी ॥

(उड्डटसागरस्य)

परिशिष्टम् (टिप्पणौ)

६३

पादप्रचालनं न भवति, दानि गृह्णापि तेषां न तादात्म्यरहितानीत्यर्थः । खाद्या च क्षया
च तयोः कारणं तेषां विवर्जित्वं दानि, देवदेवतित्याकाङ्क्षमानीत्यर्थः ।

(१०७) आह पादप्रचालनं विना ।
(१०८) भोजं भक्षणे जने देवः विरागः, पले भोजे चन्द्रे । जने नृजे

प्रीतिरासक्तिः, पले लज्जारेकितम् जने जले प्रीतिः, तपानेच्छा । भक्षकः खाद्यद्रव्यं
विरागा, लोभेडु भनतुरागः । अस्मिन्नाहं भक्षकः कवचिपासा च स्तनःसिद्धा ।
मुखवर्जनं मधुमासतिप्रसन्नः, धनितानिस्तु सात्माविवेकः । अस्मिन्नाहं मुखवर्जनं मधु
वर्जनं दीर्घावस्थाः मुखपाकप्रत्यक्षनं वा वाच्यमेव । मुखे च तितो कर्षदा कटुता
कटोरमाविवेकः, ज्वरिणां तु कटुपचयः, अवयव स्रमवैरिण्यप्यता ।

(१०९) लोभिनः—ग्रामभूतिना । कटः—छेदकः ।

(११०) काकः कुलचिह्नं किञ्चित्स्वसासाय शब्दावति, तस्य भ्रष्टरूपेऽपि
काकास्वमीपगच्छन्तीति प्रसिद्धिः ।

(१११) यदा वाचकः भागुना न नीयते मुखमेवमा यस्य क्षणमेवमि स्थानम्
(११२) यदा वाचकः भागुना न नीयते मुखमेवमा यस्य क्षणमेवमि स्थानम्
भयादेव ।

(११३) वैकल्पम्—मानस विवक्षमात्रम् । धरणीपालम्—धरणीपालम्
अपराधितमत्वनम्—युक्तिविद्वत् भावम् । कश्चिदात्मनस्य रोगः
विशेषस्य । चिन्तान् लक्षणात् ।

(११४) मुखम्—मोक्ष । नीत्यांभारती—देवभाषा, संस्कृतभाषाः इति यावत् ।
(११५) मदीं मद्यता दित्वांभारती—देवभाषा, संस्कृतभाषाः इति यावत् ।
मुखं श नाभाः सादृश्यात् "भुञ्जते" क्तप्रत्ययेन । भुञ्जते मद्यता

जलपयोति लोकाभिधायकम् ।
(११६) नृपे—विषयम् । ईश्वरः—विषयः । ईश्वरः विषयो यथा शत्रुहृदो
चन्द्र विषयः यत्र नृपे ईश्वरः मिरसा द्यावति मिरसि प्रभा प्रवेष्टति, परं विषयं कच्छे
सूर्यति, तथा गुणो मुखदीपो अन्वये भवति मेघः, यत्र नृपे ईश्वरः मुखं विषयः
ज्ञावति मिर सूर्यस्य प्रवेष्टतित्यर्थः, परं दोषं कच्छे सूर्यति, गोपायति नायस्य
कलचिह्नं प्रवेष्टित्वर्थः ।

(११७) एते देव देव कर्मणा परीपकारं कुर्वन्ति, तैः कर्मभिरितेभ्यो न कश्चि
क्षीयकारीष्यतीति ।

(११८) गतमीडे—निर्लेखः । जटिष—सूक्ष्मकरालात् प्राक् केशक दधानात्मानम्
जटापलम् ।

(११९) कर्हन्ति—क्षान् रचितेनका गुणं हन् विदीये भवति ।

उद्भट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

तथापि भिक्षां कुरुते महेशो

ललाटवज्जेरयत्नेव शेषः ॥

(२६)

अशान्तिसयः खलु संसारभावः सर्वानिवाप्तमवतीति दर्शयितुं तदवस्थं शिवं वर्णयति :—

एका भार्या समररसिका निम्नगा च द्वितीया

पुत्रोऽप्येको द्विरदवदनः षण्मुखश्च द्वितीयः ।

नन्दी शृङ्गी च कपिवदनो वाहनं पुङ्गवेशः

स्मारं स्मारं खण्डहचरितं भस्मदेहो महेशः ॥

पार्वती ।

(२७)

स्वयं पञ्चमुखः पुत्री गजाननप्रदाननी ।

दिगम्बरः कथं जीवेदन्नपूर्णां न चेद् गृहे ॥

(२८)

यत्रास्ति भोगो न च तत्र मोक्षो

यत्रास्ति मोक्षो न च तत्र भोगः ।

उत्तापदाभोजयुगार्चने तु

भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ॥

देवता-चरङ्गः (रावणविभौषण-प्रश्नोत्तराणि) ३७

नीलमुज्ज्वलमतीव सुन्दर-
मानयस्व सखि केशवभनम् ॥

---

(७) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(७४)

कस्त्वं कस्यासि पुनः कः पुनरिह गतः किं तु क्वल्यच्च कस्माद्
विषाष्टं विष्टणानां विजयिणमपि मां मन्त्रये त्वं लषाय ।
हंहो पौलस्त्य पुलस्त्य बलमयनस्वाऽङ्गदोऽहं सुवेलात्
संप्राप्तो रामदूतः परिहर जुमते जानकीं वा शिरो वा ॥
(हनूमतः)

---

(८) रावणविभौषण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७५)

भग्नं शम्भुभयुर्ध्वैरुपहतं सन्ताडिता ताडका
सापि स्त्री जरती खरप्रसृतयो व्यापादितास्तेऽर्भकाः ।
यास्ताः सम हतास्तृणानि किल ते बाली हतोऽसौ कपि-
वर्हो वारिनिभिर्विचरर हति शुलाऽभवद् रावणः ॥
(हनूमतः)

उद्भट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

लूत्ति^१-समष्टिः ।

हरगौरी-लूत्ति^१ः ।

(३३)

वाण्यर्थाविव संयुक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये ।

जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणीशशिशेखरौ ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

शिवराम-लूत्ति^१ः ।

(३४)

सितुबन्धे रामेश्वरमूर्त्तिस्थापनात् पर नारदेन रामेश्वरशब्दे कः समास इति
रामः शिवो ब्रह्मा च पृष्ठः । ततोत्तराणि :—

षष्ठीतत्पुरुषं रामो बहुव्रीहिं महेश्वरः ।

रामेश्वरपदे ब्रह्मा कर्म्मधारयमब्रवीत् ॥

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(३५)

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा पिता च माता च सर्व्वेषां न्यायवर्त्तिनाम् ॥

दात्यूहः ।

(८८)

प्रावट्काले गृहं त्यक्त्वा सुखे को वा भवेत् क्व वा ।
इतीरयति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा ॥

वक्काः ।

(१००)

तौरेऽस्मिन् शफरीं गिलन्ननुदिनं गान्धैर्यमभोनिधे-
विज्ञातुं कथमुच्यतोऽसि वक्का हे निक्षिप्य चञ्चुमुटम् ।
यो मग्गामिच्च मेदिनीसुदहरत् कल्यान्तनौरस्थितां
जानीते यदि केवलं स भगवान् कोलावतारो हरिः ॥

भेकाः ।

(१०१)

दिव्यं चूतुरसं पोत्वा गर्वे नाप्नोति कोकिलः ।
पोत्वा कदमपानीयं भेको सकमकायते ॥

(१०२)

भेकः स्वावाचक्यै देवादागतं राजहंसं विधोष्य कथयति, राजहंसस्य च प्रशङ्कः :—
रे पक्षिन्नागतस्त्वं कुत इह सरसस्तात् कियद् भो विशालं
क्षिं मद्गान्धोऽपि वाढं नहि नहि सुसहत् प्राप मा ब्रूहि मिथ्या ।
इत्थं कूपोदरस्थः शपति तटगतं ददुहो राजहंसं
नौचः स्वरपेन गर्वो भवति सुविषमं नापरो येन दृष्टः ॥

दृष्टचन्द्रः ।

(४०)

नवद्वीपाधिपति-सहाराज-दृष्टचन्द्रं प्रति ज्वेकक्तिरियम् :—

निष्कलङ्को निरातङ्कः पद्मिनीप्राणवल्लभः ।

चतुःषष्टिकलो भाति दृष्टचन्द्रः सदा भुवि ॥

(भारतचन्द्र-रायगुणाकरस्य)

अष्टवः ।

(४१)

हरिणशिरोः शीघ्रगामित्वं पराभवितुं ततपश्चाद्धावमानं छोटकं प्रतुरक्तिरियम् :—

अयि तुरङ्गं कुरङ्गशिरोर्जवं

जयसि चेदिह किं तव पौरुषम् ।

यदि विधातृवशेन मनामपि

स्रवन्सि विश्वविसारियशःक्षतिः ॥

उष्ट्रः ।

(४२)

असाधारण एकोऽपि गुणः सर्वान् दोषानावृणोतीत्याह :—

वपुर्विषमसंस्थानं कर्णज्वरकरो रवः ।

करभस्याशुगत्यैव क्वादिता दोषसंहतिः ॥

(भट्टभल्लटस्य)

काकः ।

(४३)

गुणवता समक्षे निर्गुणानसङ्गीच्यवतागे दोषावेत्याह :—

अहो सोहो वराकस्य काकस्य यदसौ पुरः ।

सरीसर्पि नरीनर्त्ति शिखरिङ्गराजहंसयोः ॥

(४४)

तुल्यवर्णच्छदः दृष्टः कोकिलैः सह सङ्गतः ।

केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते ॥

काक-कोकिलौ ।

(४५)

मूर्खं पण्डितयोराहृतिसामेऽपि गुण एव तयोर्भेदं जनयतीत्याह :—

अहं पिको भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

प्रभेदं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥

कोकिलः ।

(४६)

सदैव यस्य संसर्गं कुर्वन्ति तस्य विशेषगुणवत्त्वं नहि सर्वे जानन्तीत्याह :—

रसालशिखरासीनाः श्रुतं सन्तु पतन्निणः ।

तन्मञ्जरीरसास्वादं जानन्तेऽव कुङ्कुमसुखाः ॥

खद्योतः ।

(४७)

यस्य यादृक् सामर्थ्यं तस्य तदनुसरणमेव श्रेय इत्याह —

ज्योतिरिङ्गण कथं न तज्जसे

यत्तमः शमयितुं समीहसे ।

एतदेव वहु किं न मन्यसे

यत् त्वमत्र तिरिरेषु लब्धये ॥

गर्दभः ।

(४८)

कण्टकीषो हि गुणवन्तमपि दूषयतीत्याह —

खरोऽपि प्रचुरं भारं नित्यं वहति दूरतः ।

खरस्वरतया त्वेप नहि स्पृश्योऽवरैरपि ॥

चातकः ।

(४९)

माननाशात् प्राणनाशीऽपि वरमित्याह —

एक एव खगो मानी चिरं जीवतु चातकः ।

पुरन्दरं प्रार्थयते स्त्रियते वा पिपासया ॥

जीव-तरङ्गः (मत्स्यरङ्गः)

धेनुः ।

(५०)

दृष्टानि शुष्काणि वने चरित्वा

पीत्वापि तोयान्यनृतं स्रवन्ति ।

यद्गोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान्

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

भेकः ।

(५१)

तावद् गर्जति मण्डूकः कूपमाश्रित्य निर्भयः ।

यावत् करिकराकारः कृष्णसर्पिं न दृश्यते ॥

अमरः ।

(५२)

यत्र यस्य विशेषनैपुण्यमस्ति तस्य गुणदोषविवेचने तस्यैवाधिकारी नान्यस्येत्याह —

दलानाञ्च फलानाञ्च सन्तु ते ते विवेकिनः ॥

मकरन्दविशेषज्ञो विना भृङ्गमिह्नास्ति कः ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(५३)

उक्तिप्रशङ्गाती :—

मत्स्यरङ्ग निरातङ्को लवणाश्रयि मज्जसि ।

इयं हि जाठरी ज्वाला व्याकुलीकुरुते न कम् ॥

अयूरः ।

(५४)

ये च परीपकारी व्रतमिति गणयन्ति, ते नूनं यत्र तत्र स्थिता अपि तत्
पालयन्तीत्याह —

व्यजनैरातपत्नैश्च भूत्वा पिच्छैः कलापिनाम् ।

क्रियतेऽपि पदञ्चष्टैः परेषां तापवारणम् ॥

लृगः ।

(५५)

वसन्त्यरख्येषु तृणं चरन्ति

पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।

तथापि बध्ना हरिणा नराणां

को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥

(सुक्तापीडस्थ)

वृश्चिकः ।

(५६)

विषकुम्भसहस्रेण गर्वं नाप्नोति वासुकिः ।

वृश्चिको विन्दुमात्रेण वहत्यूर्ध्वं स्वकण्टकम् ॥

गङ्गाः ।

(५०)

स्वप्नैरपि विषयविभिन्नानामपि प्रतीतिः ।

अगाधजलनजारा विद्यारा जापि गेहिकाः

गङ्गुपजलसावेग गङ्गाः प्रपञ्चयन्ते ॥

शुक्राः ।

(५१)

अश्विलिपु विज्ञप्ते पु जन्तु मञ्जुन्दचारिषु ।

शुक्र पञ्जरवन्धने सधुराणां शिरां फलम् ॥

सर्पः (अतलः) ।

(५२)

बहवः फणिनः सन्ति भेकभक्षणदक्षयाः ।

स एका एव श्रेष्ठो हि धरणीधरणक्षसः ॥

(वैद्यशानुप्रणिष्ठितम्)

उड्डट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

सिंहः ।

(६०)

महान्तः कदापि स्वभावान्न खुलन्तीत्याह :—

• सदाऽसन्दमदस्यन्दिमातङ्गपिशिताशनः ।
अलब्धाभीष्टभक्ष्योऽपि तृणान्यन्ति न केशरी ॥

हंसः ।

(६१)

पूर्वमुत्तमं संसेव्य पश्चाद् दैववशाद् अधमसेविनं प्रतुङ्क्तिरियम् :—

कांसारिचरणोद्भूतसिन्धुकल्लोलालितम् ।
मन्ये हंस मनो नीरे कुल्यानां रमते न ते ॥
(शार्ङ्गधरस्य)

(६२)

उत्तमाधमयोः प्रमेदः कर्त्तव्यैव प्रतीयते इत्याह :—

हंसः श्वेतो बकः श्वेतः को भेदो बकहंसयोः ।
नीरक्षीरविभागे तु हंसो हंसो बको बकः ॥

उत्ति-तर (२३)

२३ :

उद्भिन्-तरः ।

रात्रान्त-दृष्टः ।

।

प्रायामन्यस्य ३०० लि १०० लि २०० लि ।

फलन्ति च परागीय १०० लि २०० लि ३०० लि ।

(२३)

समस्त सुखा १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

पत्रपुष्पफलक्षयासुतनस्य नदरभि ।

धन्या सतीत । दियो प्रमुदा यान्ति नाथिन् ॥

(२४)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

विमान्तनग १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ।

स एव विरन्ते १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ॥

अर्कः ।

(२५)

कौडपि सतामोपदिष्ट न पाठ्यते ॥

त्वयि वर्षति जायत सञ्जं पत्रविता द्रुमाः ।

अस्माकन्त्वर्गवृक्षाणां पूर्वपत्रञ्च नश्यति ॥

— — —

अप्रवृत्त्यः ।

(६७)

रोपितैः सेवितैः किं तैः सत्यश्चत्येऽन्यपादपैः ।

वर्द्धितो नरकाद् रक्षेत् स्पृष्टोऽरिष्टानि हन्ति यः ॥

(भागधसाधवस्त्र)

हृद्यः ।

(६८)

क्वाप्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि रसाकुलोऽसि

किञ्चासि मानवमनःसुखदः सदैव ।

इच्छो तवास्ति सकलं परमेकभूतं

यत् सेवितो मधुरतां त्यजसि क्रमेण ॥

कल्पतरुः ।

(६९)

कस्यचित् दातुः समीपादभीष्टफललाभे त्रिलम्बनसहमानसोक्तिरियम् :—

कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद् यदि फलप्रदः ।

को विशेषस्तदा तस्य वन्यैरन्यैर्महीरुहैः ॥

कार्पासः ।

(७०)

नीरमान्यपि रोचन्ते कार्पासान्ता ण्णानि नः ।
येषां गुणमयं जन्म पर्ण्यां गुणगुप्तये ॥

केतकी ।

(७१)

केतकीक्षुसुसं भृन्निघ्नगात्रोऽपि मेघतः ।
दोषः करोति किं नास गुणाप्यतचेतनाम् ॥

चन्दनः ।

(७२)

विपुर्विभक्तमपि दान्तरि तं तालि-गिरि —

मूलं भुजः शिखरं प्रवर्तः
गात्रा विवर्तः कुसुमं च भृत्तः ।
त्रितं मदा चन्दनपाटपस्य
परिपकाराय मतां विभृतिः ॥

तालः ।

(७३)

उच्चैस्तरोऽपि विटपी न्युततालमञ्जो
मार्त्तण्डचण्डकिरणैरतितप्तमूलः ।

योग्यः कथं भवति तापकलापशान्त्यै
लोकस्य शोकसहितस्य दृषातुरस्य ॥

दूर्वा ।

(७४)

अन्तःसारवत्ता दृढमपि न जहातीत्याह :—

निष्पिष्टापि पदाघातैः खरतापैश्च तापिता ।
अजाद्यैश्चर्विताप्येषा न दूर्वा म्रियते क्वचित् ॥

द्राक्षा ।

(७५)

दासेरकस्य दासीयं वदरी यदि रोचते ।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षादमृतप्रदा ॥
(कर्पूरस्य)

नारिकेलः ।

(७६)

उपकर्तुः प्रतुष्टपक्वतिः सता स्वाभाविकीत्याह :—

प्रथमवयसि पादे तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेरा नराणाम् ।

जीव-सरङ्गः (शङ्करः)

४७

(१०६)

केवा कर्णस्थितं ते क्षुण्णितकवरीनामिहारी कलापः
कण्ठच्छाया पुरादेर्गलसचिरचिरा सौहृदं सेवसंघैः ।
विखट्टेपिहिजिह्वरुपुरदुरयिषितैर्निव्यमाहारवृत्तिः
कौः पुखेः प्राप्यते तत् सकलमपि सखे चिलवत्तं मयूर ॥
(शङ्करधरस्य)

(१०७)

मयूराणां केवारणकारणमाह :-

निर्वीजववनोन्नोरदचयैः नभोमण्डले
के गच्छन्ति जना विदेशमधुना का कावला सानिनी ।
एतत् केकिमुलं ब्रवीति परितः संक्षिप्य संसम्भ्रमात्
कृत्वा वर्हविकाशमुन्नतशिरः केनेति वार्षी वषा ॥
(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

शङ्करः ।

(१०८)

पिता रत्नाकरो यस्य कमला यस्य सोदरा ।
शङ्को रोदिति भिक्षार्थो फलं भाग्यानुसारतः ॥
(भट्टमोविन्दराजस्य)

पलाशः ।

(८०)

सुरक्तेन सुरस्येण किं पलाशेन पक्षिणाम् ।

यस्य पुष्पे न सौरभं फले न मधुरो रसः ॥

वेतसः ।

(८१)

सर्वेषामपि वृक्षाणां कार्यज्ञो वेतसद्वृक्षः ।

नस्त्रीभूयाऽवति प्राणान् नदीपूररिपूदये ॥

शालिः ।

(८२)

तुल्यपाण्यपि वल्गुनि गुणविशेषादन्धत्वाद् भिद्यन्ते इत्याह :—

एकभूरुहयोरैकदलयोरैककाण्डयोः ।

शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥

सहकारः ।

(८३)

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि

सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।

हृहो रसाल फलवर्थं तथापि दूये

यद् ग्रन्थिलं खहृदयं कठिनं विधत्से ॥

(८)

विवाङ् दीनारक्तचेष्ट प्रत्यङ् कृतवेवमः ।

मष्टीऽभृष्टदृष्टस्य भूमिभर्तुः सम्भाषतिः ॥

स दामोदरगुणाख्यं कुट्टनीमतकारिणम् ।

कविं कविं बलिचितं पुष्टं धीसचिवं व्यधात् ॥

समोरथः शङ्खदन्तदृष्टः सन्निभांशदा ।

वभूतः कवयस्य वामनायाथ बलिषः ॥”

(राजतरङ्गिणी ४।४८०-४८७)

“अपस्थावैदकाधनं यथिताः शक्तिबोधना ।

आर्द्राङ्गः करचैः शीतोः कथ्यन्ते इवापि मूर्तिभिः” ॥

(राजतरङ्गिणी ४।४९०)

चण्डमष्टि हि कुमारसम्पन्न-काव्यालङ्कारसंयोज-भारमालङ्कारविवरणानीति यन्मन्त्र-
सरचयत् । प्रह्वीररेन्दुराशौ नाम कविन् काव्यालङ्कारसंयोजस्य खलुवचिनाम्नी टीकां
प्रणीय सवेवोक्तमष्टस्य सप्तदशमव्ययव्ययनवाच्यं निरदिष्टम् । तुलार्-साहेब-महोदयेन च
कम्पौरदिने काव्यालङ्कारसंयोजकमाधाय कम्पौरिरीटगतमकपमस्य ४५-संख्यकाष्टे
यत्प्रसुताम् “चण्डमष्टिः किल ज्ञाप्योक्तस्य राशः सकामान् प्रतिदिनं ज्ञातुं सख्यकान्
दीनारान् लभते च । स च कविर्न कश्चिद् इष्टदृष्टम्” प्रणिनाय । तस्य स्वधर्मीति
काव्यालङ्कारसंयोजनमकेलङ्कारस्यै वाददाङ्करणानि सन्ति तानि स्वरचितकुमारसम्पा-
द्विवाङ्गादि”ति ।

पिटार्-पिटार्चन्-साहेबीऽपि वक्ष्यमाणपद्यचतुष्टयमुक्तमिदमिति प्रतिपादया-
मास । तद् वया—

(९)

“खिन्नं खेन समुद्रतेन सरसं सौम्यं मनो ज्ञायते

सुखात्मस्य समुद्रतं खलु

अवाङ् भागवतीऽपि येन वयवान् व्यस्ये

कार्यवास्य समुद्रतस्य भवतीराज

(८७)

वस्तु यद् वस्तु पश्यथ न साधवति तेन अप्यमान स निच्यते इत्याह —

वातोत्सासितकल्लोऽनं धिक् ते सागर मर्जितम् ।
यस्य तीरे लघाक्रान्तः पान्यः पृच्छति कूपिकाम् ॥

सुवर्णम् ।

(८८)

वा हेम किं न तत्रैव विलीन दहनोदरे ।
पापाण्यशकलाधीनं यत् ते गुणपरीक्षणम् ॥

(८९)

वाचनं कटसहस्रान्नापि रोद शक्नुयन्ति नीचमसर्गलु तेषामसह्य एवेत्याह —

न दुःखं दहने घर्षे छिदने ताडनेऽपि मे ।
एवं मे विषमं दुःखं मुञ्जया सह तोलने ॥

(अमरकस्य)

(८)

श्री

श्रीकाश्याः

(च)

चन्द्रं शीघ्रं लोके चन्द्रादीप

(छ)

कायान्तपक्ष कुर्वन्ति तिष्ठन्ति

(ज)

कठरस्वस्तिकायै कौटुम्भी यन्मया स्थाप

जलमयं तथा कायं श्रीपि रत्नायि

जिता यन्मया दारा जिता यन्मया

जिता यन्मया मैत्र मुक्तिर्जिता

ज्योतिरिदं च कथं न किञ्चि

(त)

तं पदे पदस्थानमुपरीत

तावद् गच्छति सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

तत्पदार्थं वाच्यः कथाः कौटुम्भीः सप्तयुक्

ऋण-निन्दा ।

(८३)

स्मृते सौदन्ति गात्राणि दृष्टे प्रज्ञा विनश्यति ।
यस्मिंस्तद्विषमत्युग्रम् उत्तमर्णाभिश्चन्दितम् ॥

कृकवि-निन्दा ।

(८४)

कूटकाव्यरचनापचपातिनः कवेरुक्तिरियम् :—

किं कावेग्रन कवेस्तेन किं काण्डेन च धन्विनः ।
परस्य हृदये लम्बं न घूर्णयति यच्छिरः ॥
(त्रिविक्रमभट्टस्य)

कुपुत्त-निन्दा ।

(८५)

शिशुं प्रविशतः प्रायः प्रतिवेशिगुणागुणौ ।
गन्धोऽन्यसन्निधेरेव संक्रामति समीरणे ॥
(हरिहरस्य)

कुवैद्य-निन्दा ।

(८६)

वैद्यराज नमस्तुभ्यं त्वं यमज्येष्ठसोदरः ।
यमः संहरते प्राणान् त्वन्तु प्राणान् धनानि च ॥

दुरसंस्पर्श-निन्दा ।

(८७)

सधुना सङ्गतो लोको लघुतासिणि विद्वितम् ।
पश्य तुल्यीफलानखी लौहोऽपि प्लवते जले ॥

दातव्य-निन्दा ।

(८८)

न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त मागराः ।
निन्दका हि सहाभारास्तथा विश्वासघातकाः ॥

क्वपण-निन्दा ।

(८९)

उपभोक्तुं न जानाति कदापि क्वपणो जनः ।
आकण्ठजलमग्नीऽपि कुक्कुरो लेदि जिह्वया ॥

खल-निन्दा ।

(१००)

अपूर्वा दृश्यते व्याप्ती खलाननविनाश्रया ।
कर्णसूले दशत्येकं हरत्यन्यस्य जीवितम् ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(१०१)

न विप्रपादोदकपङ्क्तिलानि

न वेदपाठध्वनिगर्जितानि ।

स्वाहास्वधाकारविवर्जितानि

श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि ॥

दारिद्र्य-निन्दा ।

(१०२)

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निसज्जतोन्दोरिति यो वभाषे ।

नूनं न दृष्टं कविनापितेन

दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशौ ॥

(१०३)

सृता सम त्रयो दारा विद्याबुद्धिविभूतयः ।

चतुर्थो दुर्गतिः साध्वी सुचिन्तं मां न सुचति ॥

(१०४)

श्रीतवस्रं प्रार्थयमानस्य भिक्षुकस्य सूक्तिरियम् :—

रात्रौ जानु दिवा भानुः क्लशानुः सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥

इत्थं श्रीतं मया नीतं जानुभानुक्लशानुभिः ॥

(जयन्तीदेव्याः)

देवता-वरङ्गः (शिवलीला)

(२२)

पार्वतीफणिवालेन्दुभस्ममन्दाकिनौयुता ।

पवर्गमखिलता मूर्त्तिरपवर्गफलप्रदा ॥

(२३)

शिवाराधनं सर्व्वरेण सुलभमित्याह :—

मूर्त्तिर्मृदा विल्वदलेन पूजा-

ऽप्रयाससार्धं वदनञ्च वाद्यम् ।

फलञ्च तद् यत्ननसामिकाङ्क्षम्

निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥

(२४)

ऋद्धेववशादपूज्यमनोरथस्य कस्यचिद् भक्तस्य भक्तिसमानभरेण शिवं प्रति साधुशक्तिरियम् :—

नैरुप्याय निषेव्यसे कथमहो शूलो त्वमेव स्वयं

किं वाऽन्नाय कपालश्चद्द विवसनो वस्त्राय वा किं पुनः ।

कामायापि कथं नु कामशमनोऽद्यैभ्यः कपर्दी कथं

किं तर्ह्यन्तर्दिने श्मशानचर इत्यालोकनायार्थसे ॥

(श्वाभाचरण कविरत्नस्य)

शिवलीला ।

(२५)

स्वयं सुरेशः श्वशुरो नगेशः

सखा धनेशस्तनयो गणेशः ।

परगृहवास-निन्दा ।

(१०८)

शिरसा धार्यमाणोऽपि सोमः सौम्येन शम्भुना ।
दशत्वं परमं धत्ते कष्टः खलु पराश्रयः ॥

भिक्षुक-निन्दा ।

(११०)

काकेनाह्वयते काको भिक्षुणा न तु भिक्षुकः ।
काकभिक्षुकयोर्मध्ये वरं काको न भिक्षुकः ॥

(१११)

तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना नीयते नासौ स्वतः प्रार्थनशङ्कया ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(११२)

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्व्वाणि दर्शयेत् ॥

(भङ्गष्टस्य)

देवता-तरङ्गः (गङ्गा)

गङ्गा ।

(२८)

जठरवसतिकाले कीदृशी यन्त्रणा स्यात्
सकृदपि मनसि स्ने जङ्गुजे चिन्तय त्वम् ।
जठरवसतिनाशे साभिलाषो जनन्या-
स्तव जठरनिवासं याचते पूर्णचन्द्रः ॥

(उद्धटसागरस्य)

(३०)

वरं भागीरथीतीरे नौरेणोदरपूरणम् ।
तत्र चेल्लभ्यते शाकः कः काकः पाकशासनः ॥

(३१)

यदा यदा यान्ति नरा हि जाह्नवीं
वदन्ति पापानि वदन्ति चाप्रियम् ।
अरे क्षतघ्ना नितरां नराधमाः
स्वयं समुत्पाद्य निहन्तुमुद्यताः ॥

(३२)

कालीचट्टे गङ्गा कथं तत्परिव्याहः—

कालीचट्टे कलौ काले किल्बिषौघनिक्षन्तने ।
सपत्नीविभवं दृष्ट्वा गङ्गाभ्युद्ध मलिना क्रुशा ॥
(राजकुमार न्यायरद)

गुण-प्रशंसा ।

(११७)

गुणा सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः ।
वासुदेवं परित्यज्य वासुदेव उपास्यते ॥

(११८)

ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।
गुणाद् गुरुत्वमायाति दुग्धं दधि घृतं क्रमात् ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(११९)

सविप्रपादोदककर्हमानि
सवेदपाठध्वनिगर्जितानि ।
स्वाहास्वधाकारनिरन्तराणि
स्वर्गेण तुल्यानि गृहाणि तानि ॥

चरित्र-प्रशंसा ।

(१२०)

विदेशेषु धनं विद्या व्यसंगेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥

दान-प्रशंसा ।

(१२१)

भवन्ति नरकाः पाणत् पापं दारिद्र्यमन्दादन् ।

दारिद्र्यसप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥

(१२२)

सत्यं सत्यं मनोर्वाक्यं नादत्तमुपतिष्ठते ।

अम्बुभिः पूरिता पृथ्वी चातकस्य सत्स्थली ॥

धनि-प्रशंसा ।

(१२३)

धननदमत्तं प्रति कस्यचित् कवेः शक्तिरियम् —

सुवर्णं बहु यस्यास्ति तस्य न स्यात् कपं मदः ।

नामसाख्यादहो यस्य धुस्तूरोऽपि मदप्रदः ॥

नारी-प्रशंसा ।

(१२४)

शृङ्गी चेत् समवाप्नोति शृङ्गिणीं हृदयङ्गसाम् ।

सारं पश्यति संसारं न तु भारं कटाचन ॥

(नीलकण्ठस्य)

परिण्डत-प्रशंसा ।

(१२५)

अज्ञानदूरीकरणाय ज्ञानवन्तमाश्रयेदित्याह ;—

उद्यन्तु शतमादित्य उद्यन्तु शतमिन्दवः ।

न विना विदुषां वाक्यैर्नश्यत्याभ्यन्तरं तमः ॥

(भट्टमल्लस्य)

(१२६)

महान्तो हि अन्धो वां गुणसाकण्यं सर्वत्र प्रशंसन्ति दीपन्तु निगूहन्तीत्याह ;—

गुणदोषौ गुणौ गृह्णन्निन्दुच्छेडाविवेश्वरः ।

शिरसा स्नाघते पूर्वं परं कण्ठे सुरक्षति ॥

(जेन्दुकस्य)

परोपकार-प्रशंसा ।

(१२७)

सूर्यश्चन्द्रो घनो वृक्षो नदी घेनुश्च सज्जनः ।

एते परोपकाराय विधात्रैव विनिर्भीताः ॥

पुत्र-प्रशंसा ।

(१२८)

दिग्वाससं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ।

पुण्यवन्तो हि पश्यन्ति महादेवमिवात्मजम् ॥

प्रवास-प्रशंसा ।

(१२८)

यो हि भ्रमति देशेषु सेवते च सुप्रसिद्धान् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलनिन्दुविवाश्रयति ॥

सहत्त्व-प्रशंसा ।

(१३०)

अधो गत्वा स्ययं क्षुद्रा उत्थाप्यन्ते महात्मना ।
जलेन नीयते तैलमूर्ध्नि संलिश्रणात् परम् ॥

मिल-प्रशंसा ।

(१३१)

करोतु तादृशीं प्रीतिं यादृशी नीरपङ्कयोः ।
रविणा शोणिते नीरे पङ्कदेहो विदीर्यति ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(१३२)

सद्विद्या यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे ।
शुकोऽप्यशनसाप्नोति रामरामेति च ब्रुवन् ॥

वीर-प्रशंसा ।

(१३३)

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषसा हयाः ।
अखिलं व्योम तेजस्वी तथाप्याक्रमते रविः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(१३४)

कर्तव्यपरायणा हि कर्तव्यपालने कथमपि न पराङ्मुखीभवन्तीत्याह :—
उदारस्य त्वणं वित्तं शूरस्य मरणं त्वणम् ।
विरक्तस्य त्वणं भार्या निस्पृहस्य त्वणं जगत् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(१३५)

सर्वगुणसम्पन्नोऽपि सहायं विना नीलकण्ठं लभत इत्याह :—
गुणैः सर्वज्ञकल्पोऽपि सौदत्येको निराश्रयः ।
अनर्घमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥

सुजन-प्रशंसा ।

(१३६)

निसर्गेण विशुद्धात्मा सुजनो व्यजनोपमः ।
परसन्तापशान्त्यर्थं परित्त्रमति सर्व्वदा ॥

जीव-सरङ्गः (प्रतापादित्यः)

(३६)

राजानं प्रथमं विन्देत् ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकेश्विनं कुतो भार्या कुतो धनम् ॥

ज्जन्तो ।

(३७)

सन्निगुणनाहः—

सारगर्भैरकुटिलैरच्छिद्रैः सपरीक्षितैः ।
सन्निभिर्धार्थ्यते राज्यं सुखस्मैरिव मन्दिरम् ॥

आकाशः ।

(३८)

विधिना तुलितविती सेकेन्द्रपुरन्दरौ ।
गुरुः सेकेन्द्रः पृथ्वीं लङ्घयिन्द्रो दि ॥
(नायक-गोपालस्य)

प्रतापादित्यः ।

(३९)

रत्नः प्रतापादित्यस्य समीपे कस्यचित् मित्रकालीनिरियम्—

प्रतापादित्य भूपाल भालं सम विलोकय ।
स्नेदेन प्रोच्छिताः सन्तु विधेर्दुर्लभपङ्क्तयः ॥

(अतिलक्ष्म-सरस्वती)

(ख) शान्त-रसः ।

उपदेशः ।

(१४०)

शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।

आत्मानं चिन्तयन् रुद्रं नन्दी रुद्रत्वमागतः ॥

कर्म-फलम् ।

(१४१)

सुमहत् फलवैषम्यं कर्मणामिह दृश्यते ।

वहन्ति शिविका केचिदारोहन्त्यपरे सुखम् ॥

काल-चरितम् ।

(१४२)

प्लवन्ते प्रस्तारा नीरे मानुषा व्रन्ति राक्षसान् ।

कपयः कर्म कुर्वन्ति कालस्य क्षुटिला गतिः ॥

दैव-दलम् ।

(१४३)

विपरीते विधौ सर्वं वैपरीत्याय कल्पते ।

दग्धशम्बुकचूर्णानि दहन्ते सलिलैरपि ॥

रस-तरङ्गः (विषय-भोग-दूषणम्)

५३

(१४४)

न केवलं सगुणेषु दैवं देवेष्वपि प्रभु ।

धनदेऽपि स्थिते लिङ्गे चर्माख्यधरो हरः ॥

(रविगुप्तस्य)

विवेकाः ।

(१४५)

मृत्योर्बिम्बेषु किं मूढं भीतं मुञ्चति नो यतः ।

अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ॥

विषय-भोग-दूषणम् ।

(१४६)

विषयासक्तिभृत्यु चिन्ता विस्मयतीत्याह :—

करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामीति चिन्तया ।

अरिष्यामि अरिष्यामि अरिष्यामीति विस्मृतम् ॥

(१४७)

मातापितृमयो वासेर यौवने दयितामयः ।

शेषेऽपत्यमयो मूढो हन्त नात्ममयः क्वचित् ॥

वैराग्यम् ।

(१४८)

मरणजीवनयोर्जीवनमेव विचित्रमित्याह :—

उच्चाटितनवद्वारे पञ्चरेऽसुविहङ्गमः ।

यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥

(ग) हास्य-रसः ।

(१४९)

कमले कमला शेते हरः शेते हिमालये ।

क्षीराब्धौ च हरिः शेते मन्ये सत्कुणशङ्कया ॥

विविध-तरङ्गः ।

आय-व्ययौ ।

(१५०)

आयं व्ययञ्च मध्यस्था व्ययमेव सुहृज्जनाः ।

ज्ञातयः शत्रवश्चैव पश्यन्त्यायं न तु व्ययम् ॥

दास्तूरी ।

(१५१)

अयि त्यक्तासि नन्दरि पासरेः पद्मद्वया ।

खेदेनालं मञ्जीपालाः किं न मन्ति नञ्जीवते ॥

तुला-दण्डः ।

(१५२)

स्तोकेनोन्नतिसायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

दारिद्र्य-विमोचनोपायः ।

(१५३)

जिता धनवता दाग जिता वस्त्रवता सभा ।

अभ्यागतो जितो गोभिर्दारिद्र्यं हृषिसिर्जितम् ॥

विद्याधनोपार्जनम् ।

(१५४)

स्वल्पमपि हितकरं नोपेक्षित इत्याह —

क्षणशः क्षणशयैव विद्यामर्थञ्च सञ्चयेत् ।

क्षणत्यागी कुतो विद्या क्षणत्यागी कुतो धनम् ॥

श्रद्धा-यत्नौ ।

(१५५)

श्रद्धा-यत्नौ यदि स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ।

तावभौ यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ॥

सुजन-दुर्जन-पार्थिव्यम् ।

(१५६)

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ च मध्यमाः ।

उत्तमा सानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥

इति प्रथम-प्रवाहः समाप्तः ।

प्रजिहृत् ।

प्रयत्न-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

(३) विश्वप—विश्व एति रज्जतीति विश्व+पा—क+रि ङ ।

(४) तथा च तव तत्त्वं न नष्टमि दीदृशऽसि महेश्वर । प्राद्वान्त्व महादेव तादृशाय नमो नमः ॥ —इति शिखोष्टे ।

(५) पद्मसङ्गानम—कमलासनं चतुष्पदं स्वम् । उपवीतम्—प्राप्तम् ।

(६) सरित्पदधिगतं पङ्कजेन्द्रीवराढीति कविसमप्रसिद्धिः । यथा काचिन्नागी उदधिगतेन पद्मेन कणसूषणं रक्षति तद्वदित्यर्थः ।

(७) भारति—सरस्वति । यथात—प्राप्तुं प्रातः । ला कञ् चि ४- व्ययतच्चेन चोपते, भारतीभाषायां नृपतिमप्युपचोपते इति वैचित्र्यम् । तथाचोक्तम्—
'न दानेन क्षयं प्राति विगारन्नं महाधनमिति ।

(८) खे प्राद्वान्ति गच्छन्तीति स्त्रिया पक्षिण तेषु इन्द्रं श्रेष्ठं गच्छतु स एव केतुर्द्विः प्रसूतश्चैव, गच्छन्ताहनाय इत्यर्थः ।

(११) वचनैः—निन्दागदम् । त्वदुपासनेन—उप समीपे प्रासनमवस्थानं सुपासनम् तव उपासने तेन, तवेति कर्त्तरि षष्ठी । स्वपिति—निद्राति । पद्मगभीगतत्वे—सर्पफणारूपशय्यायाम् । का कथा प्राक्तनजनेषु प्रती नारायणीऽपि लक्ष्मीकुण्डलेन अन्वीभूता अथवा कथमनतश्शय्यामधिगते इति भावः ।

(१४) क्षिप्रते नहि—नहि रक्षते, सीतावदं दुःस्वप्नाभिगच्छया इति भावः । रामेण—रामनाम्ना ।

(१५) कन्दुक—क्रीडनकविशेषः, भाटा, शीला इति भावाः । गोप—रक्षकम् ।

(१६) धित—शरणं प्रपन्नः । गोपाल इति मत्वा—सा पालयतीति अन्वर्थं गामधरणात् । त्वामाश्रितानां पुरुषाणां पुनश्चमविरहात् मातु स्तनचौरस्यापि अलभ्यत्वम् अपरपञ्चुरचौरवाञ्छा तु सुदूरपराजतेति भावः ।

(१८) एवविषयशालिनेऽपि भवतो मनो नाम्नीतिरसभावः पूरयितुं प्रार्थयते आभीरिति । वामे सुन्दरे नज्जे यस्या सा वामनपत्न्या रमणी । आभीरवामनपत्न्या गोपरमणी तथा हतं मामसं यस्तं तच्छै ।

(१८) चौरस्य सारस्त नवनीतमित्यर्थः । घनाघतामसे—अन्धप्रति चक्षुषस्तमस्य करोतीति अन्ध , घन सूचिमेव , तम एव तामस, घनम् अन्ध च तामस यस्मिन् अन्धिन , निविडाजानाम्भकारपूर्णे इत्यर्थः । न खीयसे—आत्मगोपन न करोषि, घनतिमिरमयस्थानस्यैव आत्मगोपनीपथोगिलात् ।

(१९) नीलाढ्यस्य नौलपद्मस्य मदनीचने गर्वनाशके लोचने यस्या ताम् । वापी—टीर्थिका । मरालिका—हसी ।

(२१) शिशिरकिरण—चन्द्र । शैलवाला—पार्वती । प्रेतभूमिप्रचारी—प्रेतभूमौ श्मशाने प्रचरति य स । कृपयतु—कृपा करोतु, कपाशब्दात् करोत्यर्थे शिचि कृपि इति नामधातो कृपम । कीडपि—अग्निर्ज्वलनौत्स्वरूप । देव—दीव्यतीति देवो दीतनशील । शिव इति शेष असाधारणविशेषणप्रयोगात् विशिष्योपस्थिति ।

(२४) स्वयमेव शूलै ल्व कथ नैकव्याज आरोग्यकामनाय मया निषेव्यसे, स्वमेव कपालधत् त्व कि कथम् अत्राप वा निषेव्यसे । एव परवापि उपायय योन्मस । तव शूलै—विशूनधारी, शूनरोगाक्रान्तय । य आत्मरोग श्मशित न शक्नोति, स कथमन्यथा आरोग्य प्रयच्छतीति भावः । एवम् अन्धवापि । कपालधत्—नर शिरोऽस्थिरूपमिच्छाप्राप्तधारी, मिच्छुक इत्यर्थः । काम—विषयभोग कन्दर्पस्य । कपट्टी—जटाजूटधारी, वराटकमावधनय । कपट्टं खण्डपरशीजटाजटे वराटकी, —इति मेदिनी । कि तर्हि—तदा कथ निषेव्यसे इत्यत आह अन्तर्दिन इत्यादि । आलीकनाय—(त्वत्कतृकाऽ) दशनाय । श्मशानचारी त्वमिति हेतो महीये जीवच्छरीरे अपतत्रपि मरणदिने श्मशान नीते शवशरीरे यदि तव कृपाजटाच पतेदिति मत्वा अश्नऽसि इति भावः ।

(२५) नगेश—हिमालय । धनेश—कुबेर । ललाटवक्त्रे—ललाटे स्थितो वङ्गस्य स तस्य हतभाग्यस्येत्यर्थः । शेष—परिणामः ।

(२६) शिवशरीरे भस्महेतुवण्णते एकेति । एका भार्या—पार्वती । समर-रसिका—समरस्य रस वेत्ति या सा महिषासुरादिभि युद्धव्यापृतत्वात् । द्वितीया—गङ्गा । निम्नगा—शिरसि स्थापितापि निम्न गच्छति या सा तथाभूता पयसा निसर्गय निम्नगामित्वात् कुलटानामपि स्वामिन वञ्चयित्वा दासादौ नौचजने आसक्तत्वाच्च । हिरदवदन—हौ रदौ दन्तौ यस्य स हिरदो हस्ती हिरदवदनी गणेश । षष्ठमुख—कार्तिकेय । भस्महेतु—चिताभयलिप्तकाऽ, खण्डह परित्यज्य श्मशानवासैत्यर्थः ।

(२७) स्वय पञ्चमुख शिव इति शेषः । गृहे चेत अन्नपूर्णा न तिष्ठेदिति शेषः । तदा दिग्म्बर—दिश एव अम्बर वस्त्र यस्य स शिव निघन इत्यर्थः , तत्रा च—दिग्म्बरत्वेन निवेदित वसु इति कुमारि । अतएव पञ्चानन गजानन

पदानन रूपेषु बहुषु ज्ञानेषु अन्नदानानामर्थ इति भावः । एतेन अन्नप्राप्तिसाधनं
शिवद्वयमपि अन्नपृथक् जातमिति अन्नपृथक् सा सा देशोक्त्या भवति ।

(२८) यद्ययस्मिन् अस्मिन् कृते भोगे एतेन स्वयमेव भवतीति द्वेषः तत् सोऽर्थं
न परस्परविरुद्धमस्मात् ।

(२९) अन्नजटगम्यता त्वत्तरवासनेन नृणां तेषां प्राचयः ।

(३०) काकः—काकयत्तु नृपः । भारीरथतरे नृपः । अन्तर्गताभादपि
सुखकर इति भावः । पाक्यासन—इन्द्रः ।

(३१) अत्र वचनभङ्गा गङ्गायाः पापनाशिनी शक्तिरिति उच्यते । एतन्नि-
जाह्वीगामिभिर्नरैः हतानीति शेषः । वदन्ति—जाह्वीगामिनी नृणां शक्तिः ।
अग्निम्—वक्ष्यमाणं श्रुतिरुच्यते । कृतज्ञा—कृतानि प्राक्सम्पन्नानि पाप-
कर्माणि ब्रह्मन् पादवीसिद्ध्या विनाशयन्ति । ते कृतज्ञान्मन्त्रधने, नृलोष्टेन प्रत्य-
नितरा—भृशम् । समुपाय—जनप्रदा । स्वसुपाय स्वमेव एतन्मन्त्र-
कलात् । तथाच—विपश्चीऽपि सर्वज्ञ स्वः कृतज्ञसाम्प्रतमिति कुमारे ।

(३३) ऋषुवश्यं यमसङ्घोक्तस्यानुष्ठेपं प्रोक्तो वाणीति । वाणं वाक्यम् अत्र
अभिधेयं, समुक्तो नित्यमनुष्ठेपः प्रतिपत्तये सम्यग्ज्ञानाय जनना सत्तापितरो,
शर्वाणी पार्वती शक्तिशिवश्च शिवः । अत्र वाग्वाविषं समुक्तो जनता जननी
शक्तिशिवश्च वन्दे इत्यन्वयः । वाक्यानां यथा नित्यसम्बद्धा पास्तोपरिदेवा अपि तथा
—मन्त्रादीन्मन्त्रार्थं एकं परित्यज्य अपरस्य चणसम्बन्धमस्मानात् । अतएव वाक्यान् यो
सम्यग्ज्ञानाय तद्गोविन्दानुसुचितमिति भावः । एतन्मन्त्रो जगती सत्तापितरो
अती वन्दे । एतेन तद्गोविन्दानुसुचितं कारणात्तरमपि दशितम् ।

(३४) रामश्च दुष्टश्च इति पृथीततपुरुष इति रामयोत्तरम् । राम एव दुष्टश्च इति
यस्येति बहुव्रीहिरिति शिष्यात्तरम् । राम एव दुष्टश्च इति कर्मधारय इति ब्रह्मण-
सत्तरम् । पृथीततपुरुष वदता गमिन् स्वापेक्षया शिवस्य शोभयः ज्ञापितम् । बहुव्रीहि-
स्वीकृत्यां शिवेन तद्विपरीतं कृतम् । अत्र ब्रह्मा कर्मधारयेण रामविषयोक्तम्
बोधितवान् ।

(३६) विन्देत्—लभेत । राजनि दुष्टानां शान्तिर्न सति भावः धनञ्जय उच्यते ।
अन्यथा प्रवर्तयपहाय्यत्वात् इति भावः ।

(३७) सारगर्भ—सारवाडि, पक्षे निखिलकार्याणां सारभूतं तत्त्वं जानन्ति ।
अकुटिलै—सरलै, पक्षे कुटिलतादीपरहितै । अच्छिद्रै—नीरम्बु, पक्षे दीपयन्त्रै ।
सुपरीक्षितै—कृतग्रन्थदीपविचारै, उभयत्र तुल्यमेतत् । धाव्यते—रक्ष्यते ।

(३८) ईश्वर—आकवरापरनामधेयी भारतसंघाट, पुरन्दर इन्द्र, एते

विधिना तुलितो—गुरुलाघवपरिज्ञानाय तुलादम्बे स्थापितौ । सीकेन्द्रस्य घराधिपस्य इन्द्रस्य च स्वर्गाधिपस्य गुरुलाघवमूलकमेवेति भावः ।

(३९) आदित्यस्य तव विलोकनजनितेन स्वेदेन घर्षैवारिणा मम भालस्थितानि निषिलिखितानि दुःखसूचकाचराणि नश्यन्तु भवदीयकृपावलोकनेन मम दुःखानि दूरीभवन्तु इति भावः ।

(४०) निष्कलङ्क—निर्दोष पक्षे कलङ्की । निरातङ्क—निर्मय, पक्षे राहुशासाट भीत । पद्मिनीप्राणवल्लभ पद्मिनी सुन्दरस्त्रीविशेष । राजमहिषी च तल्लक्षणीपेता ।

(४१) विषादवशेन—दैवाधीनतया । मनागपि—ईषदपि । खलसि—भट्टी भवसि । स्वसदृशकिञ्चिद्गुणवतो निष्कलङ्कस्य तदगुणपरामर्शान् उत्कटेन कदापि न चेष्टितव्यमिति भावः ।

(४२) विषमसु उन्नतावनत सस्यान अवयवसन्निवेशो यस्य तादृश वपुः । करमस्य उद्ग्रावकस्य ।

(४३) मोह—मूढता । वराकस्य—नीचस्य । सरीसर्पि—मुहुरितस्ततो गच्छन्ति, गरीरर्त्ति—पुन पुन नृत्यति । तस्य सप्तश्रीचसवस्थानमेव युक्तमिति भावः ।

(४४) तुल्यवर्णौ—समानवर्णौ कटौ पक्षो यस्य तादृश । सङ्गत—एकत्वावस्थित ।

(४५) काकिमा—कृष्णलम् । काकलीकोविदा—अव्यक्तगुणमधुरध्वनिं काकली तस्या रसज्ञा । पुन—किन्तु ।

(४६) रसान्—गान्धर्वम् । पतन्निष्—पक्षिणः । तन्मञ्जरीरसान्वाट—तस्य रसावस्थं मञ्जरी अभिनवचन्द्रपङ्क्तयः तस्य रसास्वादस्तम् । कुङ्कुमा—काकिमा ।

(४७) ज्योतिरिङ्गण—खद्योतः, जीनाकौ' इति भाषा ।

(४८) खर—गर्हभः । खरम्बरतया—कृष्णपौडस्तौच्छाखरवस्त्रेन सिनुना । अवरै—नीचैः ।

(४९) पुरन्दरम् इन्द्रं प्रार्थयते याचते पिपासीपशमनाय जलमिति शेषः । असति प्रार्थनापूर्वकं पिपासया स्थिते, स्थिमानीऽप्यना न प्रार्थयते इत्यर्थः ।

(५०) विद्याचारिवादिगुणैरसम्पन्नस्य तावदेव वावद्भक्ता न यावत् महतामुदयः ।

(५१) दलानाञ्च—पत्राणाञ्च । विवेकिन—विवेचका । मकरन्द—मधु ।

(५२) मत्सरह—मत्सरिद्रपक्षिविशेषः । 'मात्सरह' इति भाषा । मत्सरहो मत्सरहो भक्त्याश्री च मयीचक—शब्दगद्गावली । निरातङ्क—निर्मयः । लवणा-भसि लवणमिश्रं गन्धो यस्य तस्मिन् समुद्रे मज्जसि हिंस्रजलचरसङ्कुलोऽन समुद्र इत्यविमृश्येव मयी भवसि । जाठरी—उदरसम्बन्धनी ।

(५३) व्यजनै—तालवज्रैः । आतपत्रै—झण्डैः । कलापिना पिच्छै—मयूरपुच्छैः । पदवटै—स्थानपुत्रैः ।

(५५) चरन्ति—अचरन्ति अप-प्रति—अनि परिचय अन्यस्य वीकारो
येषां तानि, अस्वामिकानि निरन्तराऽऽदत्ताः । आरभन्ति—तं प्रारम्भम् ।

(५७) विचारो—चापल्यादिवक्ता विप्रिष्ट । अज्ज—अट्टपत्त्यवि. १, 'पुठ्ठी
माह' इति भाषा । पण रात्रि—अपरा रात्रि गच्छन्तः रात्रि रात्रि, स इव
आचरति ।

(५८) दक्षका—दक्षा एव दक्षका, स्वार्थे क प्रत्यय ।

(६०) सद्व्याधि—निरन्तरप्रचुरमदस्त्राविस्मयसमीपनशील । अजतम् असम्प्रा-
दितम् अभीष्ट भक्ष्य येन स ।

(६१) कर्माणि—तस्य चरणी—तां सिद्धुनदीं गच्छति यात्रा तस्या
काष्ठाक्षिप्तं मङ्गलं—एषाणित पोषितं ते सन् बुद्ध्यानां सुदृढाविमर्शिता नोर जले
न रमत नातुरन्त्यतः ।

(६२) नीरक्षरविभागे—नीरक्षिप्तविभागे, नीर विहाय चोपानरूपे
वक्ष्याण इव एव सम्यगे वक्तुं नेति ।

(६२) पान—परे । प्रयोजनं साधयितुम् । साधुजनाय स्वयं दुःखमनुभूय
परिषां सुखमुत्पादयति । तत्रात्र सम्यग्दमपरे परिश्रमं सुकृते इति परस्परसादृश्यं
मयगम्यमिति ।

(६४) अचक्षुः—अक्षा । अर्थिन—आचका ।

(६५) विद्वान्ता—अज्ञाना प्रेषेते । शास्त्री—वृक्ष । आन्यति—विप्रासमुख
वर्धते । कुच—वृक्षः ।

(६६) अक्षवृक्ष—'आजन्त' इति ख्याती वृक्षविशेषः । वर्षासु अक्षवृक्षाणां
पत्रापगमो भवतीति प्रसिद्धः ।

(६७) अरिष्टानि—दुरदृष्टानि अशुभानि वा । किम्—अनेका पादपाना वदन्
सैव नञ् निवर्त्तकमिति भागः ।

(७०) न अक्षय्यं नीचन्ते । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाण' इति चतुर्थी । गपद्वयं
मूलात्मकं, प्रशस्तनीयमित्यपि गच्छते । गुच्छ—शिश्रादि । मृदाकानोऽपि गुपस्य-
जन्मान् परिषा गुह्यगोपनञ् कुर्वन्ति, अतस्तस्यादृश्यमेषामिति ।

(७४) खरतापै—प्रवरसूचकरैः । अजादैः—आजलानि ।

(७५) दासेरकस्य—उष्ट्रम् । दासी—प्रीतिकरी । एतावन्तैव—वदय्या
रुचिकरत्वेनैव ।

(७६) प्रयमवयसि—रीपणदशायाम् । पादे—मूलदेशे ।

(७८) इतीव—अस्मात् कारणादिव । उद्धेद—विकाशः ।

(७९) पनसस्य इदं पानसं कर्तृकफनवीजमस्ति चेत् व्यञ्जनैः सूपैश्च किं प्रयोजनम् ।

(८१) कार्यश्च—कच व्यावधारणपटुः । अवति—रचति । पूर—प्रवाहः ।

(८२) एकस्यां भुवि चने रोद्धत उच्यते यो तयोः । एकं समानरूपं दत्तं ययोः । एककान्ठयोः—समानरूपगुच्छयोः । शालिश्यामाकयोः—हैमन्तिकाधान्यश्यामाकधान्ययोः ।

(८४) हैमगिरिणा—समेरुणा । रजताद्रिणा—हिमालयपर्वतेन । मन्यामहे—प्रशंसाम् । शाखोट—हृच्चविशेषः, 'शेखोटा' इति भाषा । कुटज—'कुर्वच' इति भाषा ।

(८५) मन्थित—मथि घातु—त (कर्मणि वाच्यं) मन्थितादिचतुष्टया देवासुरैः, हनूमता कपिभिः, अगस्त्यानेति कर्तृपदचतुष्टयं क्रमाद्गृहीतम् । जडात्मान—जडस्वभावाः, पक्षे जलधोरभेदात् जलात्मान इत्यपि । निस्त्रपा—नास्ति त्रपा कल्पा येषां ते ।

(८६) अघ—नीचम् । मूर्ध्नि—शिरसि । रज रजं त्वं त्वणमित्यत्र पूर्व्वरजं त्वण्योक्तत्वेऽप्यता परयोर्विधयता । अतीर्षभेदाभासात् न द्विरुक्तिदोषः । तवैतदा वरयेन रत्नानामपकर्षं त्वणानाञ्चोत्कर्षं न कोऽपि शङ्कस्यति प्रतुष्टं तवैव दोषं कौर्षं यिष्यतीति भावः । धारयसे इति धृशब्दस्थितावित्यकम्पनस्य धृधातीषिजनरूपम् ।

(८७) क्षूपिकाम—क्षुद्रकूपम् ।

(८८) हा—खिदे । हैम—स्वर्णम् । दहनोदरे—दहनस्य अग्रेरुदरे मध्ये । अकाल—खण्डम् ।

(८९) गुञ्जया—गुञ्जा, 'कुञ्च' इति भाषा, तथा ।

(९१) अनन्ताया आशाया पूरणासम्भवात् परिहार एव श्रेयानिति भावः ।

(९४) तेन कावेरिण—प्रसादगुणवता सरस्वकावेरिण । काण्डेन—वापेन । अन्विन—धनुर्धारिणः । न धूर्णयति—न व्याकुलीकरोति ।

(९५) अव्यसन्निधि—अनेषां सन्निधिः समीपस्थानं तस्मात्, हेतौ पञ्चमी ।

(९७) तुल्योफलम्—अलाघुः । भवते—सन्तरति, गुरुत्वाभावात् निमज्जतीत्यर्थः ।

(९८) पर्वता भारोऽपि न तादृशा भारो इत्यर्थः । तथा—सहाभारा इत्यर्थः ।

(१००) दृष्टसत्त्वस्यैव जीवननाशनियमः, खलस्तु एव दृशति अपरं विनाशयति, अत इयं व्याख्यौ (सप्तौ) अपूर्वा अपरव्याख्यौभ्यो विलक्षणेत्यर्थः ।

(१०१) न विप्रपादोदक्पङ्क्तिलानि—येषु गृहेषु ज्ञानोपदेशकपूज्यपादनाम्नयानां

उङ्गित्-तरङ्गः (पनसः)
ददति परममिष्टं तोयमाजीवनात्
नहि क्षतसुपकारं साधनो विस्मरन्ति ॥

निश्चः ।

(७७)

स्वमात्रो दुष्परिहर इत्याह :—

शर्कराष्टवयोगिन निम्बबीजं प्रतिष्ठितम् ।
अपि क्षीरसदाक्षिपेन्निम्बः किं मधुरायते ॥

प्रस्यम् ।

(७८)

यथाकथमपि नीचस्य म स्तम्भौलमिषाह :—

वरमशौकता लोके मासमानसमानता ।
इतौच कुसुदोम्नेदे कमलं सुकुलायते ॥

पनसः ।

(७९)

अस्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ।
नास्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ॥

(१३२) वराकोदरपूरणे—तुच्छजठरभरणे ।

(१३३) यन्ता—सारथि । विकल—अनृक् अरुण इत्यर्थः । विषमा—
अयुष्मा समसंख्यका दुर्दान्ता इत्यपि ।

(१३४) उदारस्य—दानशीलस्य । शूरस्य—वीरस्य । विरक्तस्य—वैराग्ययुक्तस्य ।
निस्यूहस्य—सर्वथा स्यूहायुक्तस्य ब्रह्मानन्दमनुभवत इति यावत् । सञ्चर दृष्ट दृष्टवत
तुच्छ भवतीत्यर्थः ।

(१३५) सीदति—अवसादमाप्नोति । एक—एकाकी । अनर्घम—अमूल्यम् ।
हिमाश्रय—स्वर्णसाहाय्यम् ।

(१३६) निसर्गेण—स्वभावेन विशद निम्बल आत्मा यस्य तादृशं सुजन,
व्यजनस्य उपमा सादृश्यं यस्य स, परेषां सन्तापस्य दुःखस्य पक्षे उत्तापस्य शान्तिरेव
अर्थः प्रयोजनं यच्चिन्तयन् तदयथा परिभ्रमति कार्यव्यापृतीं वचते । व्यजनपक्षे
दूषते ।

(१३७) खपिति—योग्यपुत्रे भारं विन्यस्य तिद्राति । सतस्सपि दशम् पुत्रेषु
भारवहनलोभे गृहं भौ न मुच्यति ।

(१३८) सर्वं वस्तु । वैपरीत्याय कल्पते विपरीतगुणं भवति । दग्धेत्यादि—
वज्रिदाहप्रशमनकारिणि सज्जितान्वपि तेषां वज्रिदाहं जनयन्तीति ।

(१३९) धनदे—कुबेरे । चर्याश्वरधर—शाङ्ख्यधरपत्रपरिधायी ।

(१४०) अजन्तानि—अपुनरावृत्तिविषये, मोक्षाय मिति यावत् ।

(१४१) हे अचक्षुषी, हो कृपा, हे नासिके, मुख, पायु, उपस्थस्य एतानि नव
वाराणि । असव प्राणा एव विहङ्गमः ।

(१४२) सतकुण्ड—कारपीका इति भाषा ।

(१४३) कसूरौ—सृगनाभि । पामरौ—मूर्खे अशुणञ्जेरिति यावत् । अल—
व्यर्पण, अल व्यर्थं समर्थयो इत्यमरः ।

(१४४) स्त्रीकेन—अल्पेन । तुलाकोटी—तुलादण्डायस्य ।

(१४५) धनिनी—वसनभूषणादिभिस्तोषयति । विशिष्टपरिच्छदा हि सभाया
माद्रियन्ते । अभ्यागत—आतथि । गोमिरिति करणे तृतीया । जितं गृहस्थेनेति
शेषः, दधिदुग्धादीनां सुलभत्वादिति भा० । कृषिभि—कृषके । कृषका हि प्रायो
यासाच्छादनं दुःखं नानुभवन्तीत्यर्थः ।

(१४६) क्षणश—क्षणेन क्षणेन । कणश—कणेन कणेन । सच्चयदिति
भौवादिकस्य चिंघाती रूपम् ।

उद्घट-सागरः

द्वितीय-प्रवाहः ।

विषयः	विषय-सूची ।	श्लोकाङ्कः
देवता-तरङ्गः	...	१-८४
परब्रह्म	...	१
ब्रह्मा	...	२
सरस्वती	...	३-४
विष्णुः	...	५-७
लक्ष्मीः	...	८
लक्ष्मी-चरित्रम्	...	९-१२
अनन्ताः	...	१३
रामचन्द्रः	...	१४-१६
सीता	...	१७-१८
कौशल्या	...	१९
कृष्णः	...	२०-२६
कृष्णलीला	...	२७-२८
सुरभी	...	२९
कृष्णविरहे-गीतुलावस्था	...	३०
राधिका	...	३१-३३
यशोदा	...	३४
गोपी	...	३५-३६
बलरामः	...	३७
शिवः	...	३८-४३
शिवलीला	...	४४-५०
अर्द्धनारीश्वरः	...	५१
पार्वती	...	५२-५४
शक्तिलीला	...	५५-५७
गङ्गा	...	५८-६२
हरशिरश्चन्द्रः	...	६३
काशीधाम-महिमा	...	६४ (क + ख)

विषयः			श्लोकाङ्कः
मूर्तिवयम्	...	...	६५
हरिहर-मूर्तिः	...	...	६६
प्रश्नोत्तराणि	...	...	६७-८४
(१) कृष्णप्रशोदा-प्रश्नोत्तराणि	...	...	६७
(२) दुर्गाकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि	...	...	६८
(३) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि	...	...	६९
(४) भरतकैकेयी-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७०
(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७१-७९
(६) राधागोपिका-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७९
(७) रावणाह्वद-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७४
(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७५
(९) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७६
(१०) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७७-७८
(११) विष्णुशस्त्र-प्रश्नोत्तराणि	...	...	७९
(१२) हरपावती-प्रश्नोत्तराणि	...	...	८०-८४
जीव-तरङ्गः	...	...	८५-११३
राजा	...	...	८५
राजसभा	...	...	८६
मन्त्री	...	...	८७
साधारण-राजसुतिः	...	...	८८-९०
जन्तुवर्गः	...	...	९१-११६
काकः	...	...	९१-९२
कीकिलः	...	...	९३-९४
चक्रवाकः	...	...	९५
चक्रवाकी	...	...	९६
चातक	...	...	९७
छागः	...	...	९८
दात्यूहः	...	...	९९
वकः	...	...	१००
मेकः	...	...	१०१-१०२
खसरः	६००	...	१०३

१) विषय

— १ —

संयम

संन

शान

प्रशान

प्रशान

सप

सि

रम

परिम

रम

१ ३

८

१

१०

११

१२

१३

१४

१५

उद्धित् तरङ्गः

११७ १३१

सालान्तर

११७

नार

१ ८

द्व

१८

द्व

१ ० १२१

द्व

१२२

द्व

१२३

द्व

१२४ १२५

ति

१२६

धर्म

१२७

धर्म

१२८ १२९

धर्म

१ ८

धर्म

१ १

स्वभावोक्ति-तरङ्गः

...

...

१३२-१४८

तार

१३२

नदी

१ ८

मन्त्र

१३४

मेघ

१ ३ १ २

वाग

१

सरीवर

१ ८ १

सागर

१३० १४४

राम वराम्

...

...

१४५-१४६

विषयः		श्लोकाङ्कः
निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः	...	१४७-२२५
(क) निन्दा-तरङ्गः	...	१४७-१८६
असन्तोष-निन्दा	...	१४७-१४८
सदर-निन्दा	...	१४८
ऋण-निन्दा	...	१५०
कालिकाल-निन्दा	...	१५१
कायुरुष-निन्दा	...	१५२
कुक्कवि-निन्दा	...	१५३-१५४
कुपुत्त-निन्दा	...	१५५
कुवैद्य-निन्दा	...	१५६
कुसंसर्ग-निन्दा	...	१५७
कृतघ्न-निन्दा	...	१५८
कपण-निन्दा	...	१५८-१६०
जामाढ निन्दा	...	१६१-१६२
दारिद्र्य-निन्दा	...	१६३-१६८
दुर्जन-निन्दा	...	१६८-१७३
नारी-निन्दा	...	१७४
निर्गुण-निन्दा	...	१७५
मिथ्या-निन्दा	...	१७६-१७८
भय-निन्दा	...	१७८
मद्यपान-निन्दा	...	१८०
मूर्ख-निन्दा	...	१८१
पुत्र-निन्दा	...	१८२
प्रेम निन्दा	...	१८३
लोकवाद-निन्दा	...	१८४
लोभ-निन्दा	...	१८५
स्थानव्युत्ति-निन्दा	...	१८६
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	...	१८७-२२५
उद्भट कविता-प्रशंसा	...	१८७-१८८
उद्यम प्रशंसा	...	१८९
गुण-प्रशंसा	...	१८९
महद्विषय प्रशंसा	...	१८९-१९४

विषय

हीजाह

दान प्रशसा		१ ५ १८६
दाम्पत्यप्रेम प्रशसा		१८७
धन प्रशसा		१८८
धर्म प्रशसा		१८९
धीर प्रशसा		२००
पशित प्रशसा		२०१
परिच्छद प्रशसा		२०२
परोपकार प्रशसा		२०३
पौरुष प्रशसा		२०४
प्रार्थनाकोशल प्रशसा		२०५
प्रेम प्रशसा		२ ६ ३०७
ब्राह्मण प्रशसा		२०८
शैशुरभावित्व प्रशसा		२०९
सनत्ति प्रशसा		२१०
भानि प्रशसा		२११
उज्जीपवीत प्रशसा		२१२
विद्या प्रशसा		२१३
विद्य प्रशसा		२१४
श्यालक प्रशसा		२१५
सन्तोष प्रशसा		२१६
मुक्ताव प्रशसा		२१७ २१८
सुकाव्य प्रशसा		२१९ २२०
सज्जन प्रशसा		२२१ २२२
सुपुत्र प्रशसा		२२३
सुवैद्य प्रशसा		२२४
सुससर्ग प्रशसा		२२५
रस-तरङ्ग,	..	२२६-२२७
(क) अद्भुत-रसः	.	२२६
(ख) कारुण-रसः	..	२२७
(ग) शान्त रस.	...	२२८-२२९
अनित्यता		२२८
चपदेश		२२९

विषयः

श्लोकाङ्कः

कर्मफलम्

२३०

कालचरित्रम्

२३१

देववल्लभम्

२३२

प्रार्थना

२३३

विवेक

२३४ २३५

विषय निन्दा

२३६

(घ) चास्य-रसः

...

...

२३७

विविध-तरङ्गः

...

...

२३८-२६०

आप्त व्यथी

२३८

उपनेवम्

२३९

करटक

२४०

कलुरी

२४१

कुम्भ

२४२

गोपी यन्त्रम्

..

२४३

घटिका यन्त्रम्

२४४

जिह्वा

. .

२४५

तमाव

.

२४६

तृपादण्ड

२४७

दुग्धम्

..

२४८

वनुर्वाणो

...

२४९

घूम

...

२५०

नखरञ्जनौ

...

२५१

नखम्

२५२

नीका

..

२५३

प्रदीप

...

२५४

वडिगद्ग

...

...

२५५

भषास्य

२५६

विधि विडम्बनम्

२५७

विवाह पथ

...

२५८

सुजन दुर्जन पार्थिव्यम्

...

२५९

स्वभावाख्यानम्

..

२६०

परिशिष्टम् (टिप्पणी)

.

२६० श्लोकात् परम् ।

उद्घट-सागरः ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

श्लोका-सृची ।

श्लोकाद्याश्च (अ)	श्लोकाङ्क	श्लोकाद्याश्च (ा)	श्लोकाङ्क
अज्ञातो परमन्तापमप्राप्य	२१६	आजापतीऽपि सज्जनी	(५) २५८
अथ ताकिककेशरौ प्रचलति	२१८	आघाती भृङ्गाः सः ।	०
अथ व्याध करधृतश्च	२२७	आदाववाम्नात सन	२१४
अगुरप्यसता सञ्जी नितरा	१५७	आनीता गन्धमन्त्रा तव	२६
अत्यन्तप्रमत्तसम्बन्धी न भुञ्जते	१८३	आपदिरेऽन्त पत्र	१३२
अन्तको प हि जलनाम	१५०	आम्लो संव्यतामीश	३८
अनन्तचरणोपात्तचरिणी	२५१	आविष्कृतान परगुणा	१०२
अनाहता स्वयं गन्ति	१७७	आहत्य चिनु खर्गस	१८७
अन्तरायपरिग्रह स्वीयानव्य	२०६		
अन्वा विद्वन्नेष्टीना	८६	(इ)	
अनामा भुषण धत्त	२१०	इदमेव पुपुण्ड्रं चातुर्थ्य	२३८
अनव्य स सप्ताय गान्	८७	इन्द्रात् प्रभुत्वं चतुर्णां पञ्चाप	८५
अथ वारा पूषा निलज	१४३	इत्तं ब्राह्मणं रजन अर्धव	२०८
अग्नि वत् गुरुगन्ध मा अ	२४१		
अरुणोपरि विधुपानी	२४	(उ)	
अग्निं याचक रक्षा	१८४	उज्ज्वला दिशमन्त्र	४८
अलभ्य यदायु पत्र	२४४	उपटा क्विता प्राचा	१८८
अलातुस्तनुकाष्ठाना	२४३	उद्घटश्लोकसङ्गीतवाल गीता	१८८
अवज केवदकवज कीरा खु	१५४	उद्घटश्लोकसङ्घ	१८७
अशन मे वसन मे जाग मे	२३१	(ए)	
अस्ति यद्यपि सत्त्व	११३	एक स एव जीवति	१४८
अद्यान् विचित्रवपुषश्चिर	१०५	एष क्रीडति शक्रस्य खन त	११२

श्लोकाद्यांशः

एतज्जन्मनि वित्तवत्त्वमतुल

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद

(औ)

पोत्यातिक तदिह देव

(क)

कतिपयदिशसस्याग्री

कथय किमपि दृष्ट

कन्याये रोचते रूप मात्रे च

करीन्द्रश्च कवीन्द्रश्च भूभृत्पुटि

कर्णास्त नक्तिरस विमुच्य

कर्पान्ताक्रूरकेलि क्रतुकदन

कङ्गोलवेक्षितदृषत

कबलिनमिह नाल वन्दनखेह

कस्व कस्यासि पुत्र

कन्ध खर्व्व द्विजीऽह

कस्व चक्री नहि मम

कस्व भो रजनौमुखे पशुपति

कस्व शूली भृगव भिषज

कस्मात् पावति निष्ठुरासि

कधै कि कथनीय वश्य मन

कान पृच्छाम सुरा स्वर्गे

काली कान्ता विषमनयना

कि जन्मना पैवगुणिन कि वा

कि दातुरखिलैदीधै

किशकै शक मा तिष्ठ

कुक्वि कवितादीष धत्ते

श्लोकाङ्कः

४३

१७३

३७

१३३

८५

२५८

२१७

१६८

४०

१४९

८६

७४

६५

७६

८२

८४

८३

२२६

२२०

४७

२०४

१८५

१३०

१५३

श्लोकाद्यांशः

कुलशैलदल पूर्ण सुवर्गगिरि

कृष्णनाथ्य गतेन रन्तुमधुना

केका कर्णास्त ते

केय भूधर्गन्धकारे

की हि तुलामधिरौहति

कीटिद्वयस्य लामेऽपि नत

(ख)

खद्योतास्तरलीभवन्ति

खरतरगरक्तत

(ग)

गङ्गाजलनयनानल

गङ्गा पाप शशी ताप

गङ्गे तव महिमान वक्ता

गरलपानजनिभर

गुणा सञ्जित पूज्यन्ते दूरेऽपि

गुणो वित्तवता त्यागी

गुरुजनपरिचर्याधैर्यमाधीत्य

गुरुषु मिलितेषु शिरसा

गृहिणीसौदरस्येह गृहिण्या

(च)

चक्र ब्रूहि विभी गदे जय

चन्द्रार्द्धशोभितललाट

चापव्यादिह व सदाऽब्धि

(छ)

छापया कति न तर्पिता

श्लोकाङ्कः

२

६७

१०६

८१

२४८

२४८

१२८

६

४५

२२१

५८

५१

१८२

१८५

३०

२४०

२१५

७८

३८

६८

१२५

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाद्यंशः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाद्यांशः
(ज)		दुःखिणं मृतगमचेतन	१८
जगन्माणी हरित प्राणान	१	मृगं मृगं मृगं	८
जलस्य वज्रिना वैरं विधाया	२८	मृगं मृगं मृगं	१८०
जातोऽहं जनको ममैव जननी	८	मृगं मृगं मृगं	१२
जामातरि कृष्णसर्पे पावके	१२	मृगं मृगं मृगं	२२८
जायमानो हरिश्च दारान	१८२	मृगं मृगं मृगं	६२
जीवनं सुखदं यत्नं मरणव	६५	मृगं मृगं मृगं	४१
ज्ञानं वर्धयति त्रिंशत् वितनुते	१५	मृगं मृगं मृगं	११
(त)		मृगं मृगं मृगं	२४५
तन्मात्रा परमा मन्त्रे	२३	मृगं मृगं मृगं	८०
तव करकनकमया	३	मृगं मृगं मृगं	१६५
तवैव शरणागतं भवदधीनं	१५	(ध)	
ताताज्ञया तात वन	२०	धनैश्च धरणी ततोऽपि रघु	३२
ताक्षीतरो नृपकारि	१२१	धनं पुण्यान्निरप	१२०
तिमिरारिन्महा हन्ति	८१	धनं गीधं पत्न्यव्यस्य	२५०
तीरेऽस्मिन् इन्द्रो गिन्धननुटिन	१००	धनं गीधं पत्न्यव्यस्य	१४६
तुरगगतसंख्यं शोभाणाञ्च	१८६	(न)	
दृष्टे कृष्णं अपि ते शक्ति	१४७	न कारिन्तीनीर नवनाधर	३३
दृष्टे वासि मनुष्याणाम	१४८	न चीरहार्यं न च राजहार्यं	२१३
सक्तं जगत्वनं तन्मात्रं वता	११६	नन्तोपगृह्यपृथ्वीधिका	७३
(ढ)		नमसि निरवलम्बे सीटता	१३६
दग्धं खाण्डवमज्जुनेन वलिना	१६८	नवीनघनसुन्दरे विमलह्रिम	२७
दानार्थिनी मधुकरा गति	११६	नवीनटीगभावस्य प्राचमानस्य (क)	१७६
दिश्यं चूतरम पौत्वा	१०१	नवीनदानभावस्य याचमानस्य (ख)	१७६
दिशि दिशि विलसन्त	१४६	नस्य मूसुरपरिसेवितमल	२५२
दुःखेनोपाज्ज्यते घन	१८८	नाथे कृतपदघात	८

श्लोकाद्याश.	श्लोकाङ्क.	श्लोकाद्याश	श्लोकाङ्क:
नि शेषचक्रकारिणी	८४	ग्राहट् काले गृह त्यक्ता	८८
निधान धन्याणा किमपि च	६१	(ब)	
निर्घोषन्नवनीरनीरदक्षयैश्च नै	१०७	वीधयन्ति न याचन्ते भिक्षुका	१५८
निर्वाणदानगीर्वाणसर्वसर्व	५०	ब्रह्मा च विश्वं दिवाकरं	१५८
नित्यं शिशिरेण धीवरगणै	१३८	(भ)	
निथीतपीनतिमिराणि	१४४	भक्तिप्रीतिप्रणयसत्ति	७६
नूतनैर्दलसन्दीपै	११७	भयं शम्भुधनुर्धुनैरुपहत	७५
नी चारु चरणौ न चापि	८२	भाषन्ते वनिता कलौ प्रतिवची	१५१
नीका च खलजिह्वा च प्रतिक्लृण	२५३	भिक्षु क्षान्तिं वल्लभे	७०
न्यस्त यथा मूर्ध्नि मुदाऽस्ति	२३६	भूतिविभूषितमपि य	४६
(प)		भूशय्या ब्रह्मचर्यं च क्लृप्तं लघु	१७८
पथि धावन्निह पतितो	२५	भूषा भस्मभुग्नमास्थिनिचय	४२
पर प्रचण्डा कटुवाक्यवादिनी	१४७	भी ब्रह्मण भवता सम न घटते	२१२
पराधे य पौडामनुभवति	११८	धात कल्प तमाप्नुर्गमनमिह	२४६
पलाशकुसुमभान्ता	१०३	(म)	
पश्यपतेरखिलेषु गलिषु सा	५५	मटरीले मुष गौव मूषिकवधू	१६५
पिक्त कृष्णी नित्य परमरुणया	८३	मथपस्य कृत सत्य दया	१८०
पिता रत्नाकरी यस्य	१०८	मस्त दु सङ्घवेदनाकवलिते	२२४
पिबन्ति नद्य स्तम्भिव नाभ	२०१	महतामाश्रय कार्यं फल	२३०
पुन पुनर्भुवि विभ	२२४	मा कुर्व गुरुतागर्व	१४१
परा सरसि मानसे	११४	मात कालि तवाङ्गि फुल्लकमल	५६
पूयोऽपि कुम्भो न करोति	१७५	मातस्मात क यात	७०
पृथ्वि त्व भव वीमला	१७	म धृत्यसाराधरितामृतस्य	१२७
पृष्टेन कुलथरयण खञ्जी	२५७	मानुषीकरणरेणरस्ति ते	१६
प्रत्याश प्रतिपद्यति प्रतिपल	११०	मिमीदरे ग्लानिमुपैति सञ्चक	१७१
	१२७	मूर्खाय द्रव्यं ददासि	१२

श्लोकाद्यांशः

मर्तिरपि मिथो सुकृति

मौलौ किं नु महेश

श्लोकाङ्क

४४

८०

श्लोकाद्यांशः

रामो राममणि सदा

र र्चन्नागतत्वं

श्लोकाङ्क

१५

१००

(य)

यत् सद्युयोऽपि सरलोऽपि

यन्नाभ्यागतदानमान

यदि रामा यदि च रमा

यत् ध्यायेत् सतत विधि

यद्यपि वरु षैलै

यन्माता विष्णुनाभि समजनि

यशोदरा समा कापि देवता

यशो धर्मा नरो दाक्ष्यम्

यस्य तनूत्तुङ्गरे नटन

या मत्वा यमुनेति

याचके मशके तुत्या

यावदेव कमला कृपाम्बिता

याविर्भूता मुग्धरपदा

युक्तोऽसि भुवनभारे

यैर्मित्रा मुकुलोद्गमाद

योऽन्यमुखे दुर्वाद प्रियतनवदने

(र)

रच पात्रगत स्नेह प्रदीप

रत्नै रम्यैस्तुतुषु

राघे चोत्थगुणासि केशव

राघे त्व परिमुख नौलवसन

रामेण सीता कथिता त्वरस्व

२५५

८

१८३

२८

१५०

१०८

३४

१८०

५५

२१

१७८

११

५८

१३

११८

२०७

(क) २५४

२००

७२

७१

२३२

(ल)

नन्त्री स्मिन् लक्ष्मि

लभन्त न निरीति

(ट)

वाग्नाथ्यात सत्त्व नीव प्रियम्

वत्त दीदृश्वपि मि तुति

दासे भगि ननकतनय

वास प्रसूति त्वलु प्रीत्यताया

वास सन नेवहुताशनेन

वास सार्ध सत्यनय

विकसामि रया टिते

वितर वितर वाच कुव

विनीतन्ते कति न गिर

विधाता चैत सदा सनत्

विधीयते उट यदुनन्दनेन

विहगपुङ्गवपुङ्गववाहन

वृक्षीच प्रपलायते प्रतिदिन

दैद्य व्याधिविषाकुली

वैद्यनाथ नमस्तुभ्य नाशिताशेष

व्याघ्र नव गज नैव

व्यालाश्रितापि विफलापि

(श)

शक्यते येन केनापि

शनै शनैर्विलीयन्ते

८८

१८१

२०८

१८

१४

२००

६३

१११

१६६

१८

१३४

६५

२२

६६

४८

१

१५६

८८

१२३

८७

१५३

श्लोकाद्यांशः   श्लोकाङ्कः   श्लोकाद्यांशः   श्लोकाङ्कः

शब्दशास्त्रविदा चित्र	२०५	साधुरेव न जज्ञाति साधुता	२६०
शाखासन्तिसन्निरुद्ध	१३१	साधु साधु रघुनाथ यत् त्वया	२३७
शान्तिकन्यालसत्कण्ठो	२३३	सानन्द सदन सुताश्च सुधिय	१८४
शून्यमापूषतामेति मृत्युश्चाप्य	२०१	सिद्धच्छाकरीन्द्रकुम्भपतिव	१८६
शूल शूलौ चक्रमादाय	५३	सिद्धिकासुतसन्तस	१०८
श्रीरामस्य दशाननो न कृतवान	१११	सीमन्तिनौ यस्य गृहेऽन्नपूर्णा	५०
श्लोको हि भवति श्लोको	२१८	सुनिष्ठातोऽपि वेदान्ते	१७०
श्वश्रु विना वृत्तिरिह	४	सुमुखोऽपि सुहृत्तोऽपि	२४०

(स)

समात्र तव नि सारपदवी न	२२८	सूर्यादयो यज्ञा सञ्चे	१६१
सज्जनस्य हृदय नवनीत	२२२	स्यापिनमपहरतौऽम	६०
सत्कर्म भूषण पुंस	२२३	स्यात् कृष्णनामचरितादि	२३
सति द्राक्षाफले श्रीरे	१६०	स्वरीचिवा कमलमल	१८
सन्तोष मिलिताकाशा	१२४	स्वर्गौ कसा स्तुतिगिराऽभिनवेन्दु	५७

स पातु श्रीपतिपुद्गल

५ (ह)

समाकुलकुलावलाकुलदुकूल	२८	हन्वाद दिवसविनीत	(ख) २५४
सरट्कुररकङ्का काककादम्ब	१०४	हरे पादाङ्गित श्लाघ्या	१८१
सरल्यो खलु सख्यमनारत	(ख) २५८	हे गङ्गाधरपति चक्रिबधु कि	७८
सर्वस्वद वलिमयी नयसि	७	हे दारिद्र्य नमाम्यस्य सिद्धोऽह	१६२
सद्य तेजोऽसा तेजसो न	१५२	झीरुपाऽपि दिग्भ्रवा विजगती	५४

सुहृत्-सुहृत्

द्वितीय-प्रकाशः ।

देवता-तन्त्रः ।

परब्रह्म ।

(१)

दैव्यं व्याधिविषाकुलो धनपतिं द्वाग्द्विदुष्टो ज्ञः
स्वाद्यञ्च क्षुधितो तिसास्वदुष्टपितृजायातनं तापितः ।
शोकात्तः स्वजनं वियोगविधुरो वसो यथा सातरं
तद्वत् तत् सततं मारुति परमं ब्रह्माभिर्धयं मन्त्रः ।
(उद्भटसागरस्य)

ब्रह्मा ।

(२)

कुलशैलदलं पूर्णं सुवर्णगिरिकर्णिकम् ।
नसोऽधितिष्ठतेऽनन्तनालं कसलविष्टरम् ॥
(जगद्वरस्य)

सरस्वती ।

(३)

तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
 तलकिरणविमिश्रां दाडिमबीजबुद्धया ।
 प्रतिपलमनुकर्षन् येन कौरो निषिद्धः
 स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥
 (कमलाकरस्य)

(४)

श्वश्रून् विना वृत्तिरिह स्वतन्त्रा
 प्रायः क्षुषाणामपवादहेतुः ।
 यद्वाणि लोके रमया विहीनां
 सतीमपि त्वामसतीं वदन्ति ॥

विष्णुः ।

(५)

स पातु श्रीपतिर्युष्मानलक्ष्मीश्च पलायते ।
 यन्नामक्षरणाच्चापि न लक्ष्मीश्चपलायते ॥
 (उद्भटसागरस्य)

लक्ष्मी-चरित्रम् ।

(८)

लक्ष्मीः कथं ब्राह्मणेभ्यः कृप्यतीत्याह :—

नाथे कृतपदघात-

श्रुलुकिततातः सपत्निकासेवी ।

इति दोषादिव रोपाद्

माधवयोषा द्विजं त्यजति ॥

(१०)

अन्यः :—

आघातो ष्टगुणा कृतो निजपतेः पादेन विष्णोरुर-
 स्थश्लोधिं किल कुम्भसम्भवमुनिस्तातं निजं पीतवान् ।
 उच्छिन्दन्ति निजं प्रियं शतदलं वासस्थलं ब्राह्मणा
 इत्थं दुर्नयतो भवत्यकरुणा पद्मालया तान् प्रति ॥

(११)

लक्ष्मीदिव्या आगमने गमने च गृहस्थाणामवस्त्रामेदं वर्णयति :—

यावदेव कमला कृपान्विता

तावदेव भवनं वधूः सुखम् ।

पौरुषान्विततनुर्जनादरो

नास्ति चेत् प्रथमवर्णवर्जितम् ॥

(कृष्णजीवन न्यायालङ्कारस्य)

स्वभावोक्ति-तरङ्गः (सागरः)

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

पर्वतः (मलयः)

(८२)

‘वी हि चान्तितां वनेषां हितं’ साधयति स एव गरीयानिवाहः ।—

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यन्नाश्रिता हि तरलस्तरवस्त एव ।

मत्स्यामहे मलयसेव यदाश्रयेण
शाखोटनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्मः ॥

सागरः ।

(८३)

‘मिलन्ती हि मुष्टिखरकतीपि स्वामं न जहातीवाहः’ ।—

मन्वितो लङ्घितो बह्वः पीतो यद्यपि सागरः ॥
गर्जन्मुच्येस्तथाप्येव जङ्घामानो हि निस्त्रयाः ॥

(८६)

‘नामामात्रे भविष्यन्ति वादरजान्तरौ न युक्तौ इत्यहः’ ।—

अवाकरोपि यद् रत्नं भूषिं प्रारयति द्रव्यम् ॥
दोषस्त्वैव जलधे रत्नं रत्नं द्रव्यं द्रव्यम् ॥

(१५)

सर्वासु विभक्तिषु रामशब्दस्य रूपं दर्शयन् श्रीकं रचयति :—

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
 रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।
 रामान्नास्ति शुभायनं परतरं रामस्य दासोऽस्मरहं
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥

(१६)

पहल्यां मानुषीकृत्य गच्छन्तं नदीतरणकाले नावमारुह्युं रामं प्रति नाविक-
 स्त्रीतिरियम् :—

मानुषीकरणरेणुरस्ति ते
 पादयोरिति कथा प्रथीयसी ।
 जालयामि तव पादपङ्कजे
 नाथ दारुदृष्टदृष्ट का भिदा ॥

सौता ।

(१७)

वनगमनकाले श्रीरामचन्द्रस्य सकरुणोक्तिरियम् :—

पृथ्वि त्वं भव कीमला दिनमणे त्वं शैत्यमङ्गीकुरु
 त्वं वर्त्मन् लघुतां प्रयाहि पवन त्वं स्वेदमुत्सारय ।
 सान्निध्यं श्रय दण्डकावन गिरे त्वं गच्छ मार्गाद् बहिः
 सीताऽसौ विपिनं भया सह यतो गन्तुं समुत्क्राणते ॥

(१८)

तदाभ्यास्यन्ति दशदिग् रश्मिः — ता गता पार्श्वमी तेन
नामयन्तेऽपि प्रीतिः सन्ध्या —

स्वरोक्षिणा वान्तान्त्वोति य-

स्तदन्वते द्विगता एतादृ ।

तदात्मजो द्विगिनचरः तत्रां गता

यमाह च नरद्विगमेऽस्ति तद्वधूः ॥

(१९)

न शक्यं हि न पञ्चाभासतो वरान्ध्र आहारपरां नृदिनाम परिणाम
नृदिना नृदिना भन्ति निदि । शोतामुष्टिम् —

वितर वितर दाचं कुत्र नीने गता त्वं

परिचर परिज्ञापं सर्वथा दुःमत्रं ले ।

तदन्मि खलु तनूजा हन्तः सर्वसन्धायाः

पुतविरुर्हविसुक्तप्राणराजात्पजोऽहम् ॥

कौशल्या ।

(२०)

वनगमनं गता प्रति वीक्षणोक्तिरियम् —

ताताज्ञया तात वनं प्रयाहि

व्याजेन वाल क्षणसत्र तिष्ठ ।

पन्थानमावेदयितुं मदोद्यः

प्राणा बहिर्भूय पुरःसरन्तु ॥

कृष्णः ।

(२१)

यां मत्वा यमुनेति दृष्टपरिगतो दूयहो गवां गाहते
विद्युत्वानिति नीलकण्ठनिवहो यां द्रष्टुमुत्काशते ।
उत्तंसाय तमालपत्रमिति संश्लक्षन्ति यां गोपिकाः
कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु वः ।

(२२)

विधीयते यद् यदुनन्दनेन
नापेक्ष्यते तत्र सहायशक्तिः ।
पाञ्चालबालाञ्चलदीर्घता या
न तत्र तन्तुर्न च तन्तुवायः ॥

(२३)

स्यात् कृष्णनामचरितादिसिताऽपविद्या-
पित्तोपतप्तसरसनस्य न रोचिकैव ।
किन्त्वादरादनुदिनं खलु सैव सेव्या
स्वाद्यी भवेदपि च तद्गदमूलहन्त्री ॥

(२४)

हरिचरणमाश्रितानां शत्रुमावी नास्त्येव इत्याहः—

अरूणोपरि विधुपाली
तदुभयपार्श्वे तप्तःस्तोमः ।
हरिपदभजनगुणोऽयं
शात्रवमात्रं न कुत्रापि ॥

(२५)

काचित् अभिजा गोपी कृष्णं प्रत्याह :-

पयि धावन्निव पतितो

रोदिष्यस्वाकरावलम्बाय ।

पतितोऽवारणसमये

किं न क्षरसि त्वमाद्यानम् ।

(२६)

भगवत्समीपे भक्तस्य निवेदनमेतत् :-

आनीता नटवन्दाया तव पुरः श्रीकृष्ण या भूमिका

व्योमाकाशखखास्वराध्विवसदस्त्वग्नितयेऽद्यावधि ।

प्रीतो यद्यसि ताः मसीक्ष्य भगवन् तद् वाञ्छितं देहि मे

नो चेद् बृहि कदापि मानय पुनर्मासीदृशीं भूमिकाम् ॥

कृष्णलीला ।

(२७)

श्रीकृष्णस्य गोपीमनीहर्मृत्तिधारणनाह :-

नवीनघनसुन्दरे विमलहेमपीताम्बरे

त्रिभङ्गिभक्तलेवरे सुरलिप्तुखिविस्वाधरे ।

मनोज्ञरसलम्पटे सखि विलोक्य वंशीवटे

मनो लभ निरन्तरं मदनमोहने मज्जतु ॥

(२८)

श्रीकृष्णस्य चूड़ायाः कथं वामवक्रता इत्याहः—

यद् ध्यायेत् सततं विधिः पदयुगं नाभ्यर्च्युजं संस्थितो
 गङ्गां यत्पदसम्भवां स्मरन्निर्धत्ते स्वशीर्षे सदा ।
 यन्नित्यं कमला च सेवत इदं यत्नेन पादद्वयं
 तद् द्रष्टुं कमलापतेः सुकुटिला वामा च चूड़ा चिरम् ॥

(२९)

समाकुलकुलावलाकुलदुकूलराशिं हरन्
 कलिन्दतनयातटे निभृतनीपशाखां श्रयन् ।
 स्मिताननसरोरुहे मधुरवेषामारोपय-
 न्नपायदवपावकादवतु कोऽपि गोपीपतिः ॥
 (हरिहर शास्त्रिणः)

मुरली ।

(३०)

गुरुजनपरिचर्या धैर्यगाभीर्यलज्जा
 निजनिजगृहकर्म्म स्वामिनि प्रेमसेवा ॥
 इति कुलरमणीनां वर्त्म जानन्ति सर्व्व
 मुरमथन समस्तं हंसि वंशोरवेण ॥

हृण्यविरहे योक्तुलायस्या ।

(२१)

हृण्यविरहेण ब्रजवासिना गोपानां गोपीगणानाञ्च ध्वन्या मन्त्रेण सत्त्वगैतिरियम् :—

दोहः प्रायो न भवति जवां दोहनञ्चेह पादाः

क्षीराणां स्यात् स यदि घटते दुलभं तदधित्वम् ।

दध्नः सिद्धौ क्व खलु मयनं मन्यते क्षोपयोग-

स्तक्रादीनामिति गतिरभूद्वद्य योधुगृह्येषु ॥

राधिका ।

(३२)

धन्येयं धरणी ततोऽपि नथुरा तत्रापि हन्दावनं

तत्रापि ब्रजवासभाग्युवतयस्तत्रापि गोपाङ्गनाः ।

तत्राचिन्त्यगुणैकधामपरमानन्दात्मिका राधिका

लावण्यास्वनिधिस्त्रिलोकरमणीचूडामणी काचन ॥

(भट्टमाधवस्य)

(३३)

सखी प्रति राधिकायां खेदीक्तिरियम् :—

न कालिन्दीनीरं नवजलधरं नीलनलिनं

वयस्यां श्यामाभां पिकमधुकरौ गञ्जनभिया ।

दृशोरग्रे कुर्वे तदपि सखि सखाय्यविरतं

ननान्दुर्दृग्भङ्गी हरि हरि भुजङ्गी दशति मे ॥

यशोदा ।

(३४)

यशोदया सप्ता कापि देवता नास्ति भूतले ।
उदूखले यया बद्धो मुक्तिदो मुक्तिमिच्छति ॥

गोपी ।

(३५)

यस्य तनूहकुहरे
नटनं ब्रह्माण्डकोटीनाम् ।
तस्मिन् गोपकुशाङ्गी-
लोचनभङ्गी विघूर्णयति ॥

(३६)

हृन्दावनं विहाय मथुरासागरे कृष्णं प्रति गोपीनामुक्तिरियम् :—

भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं स्नानदम्भाद्युपेतं
चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोदुहामङ्गमेतत् ।
विक्रीतं ते युगपदुभयं स्वीकृतं तत् त्वयाद्य
हृद् गृह्णासि त्यजसि च वपुर्नाथ कोऽयं विचारः ॥

वल्लरासः ।

(३७)

कदाचिद भगवती जगन्नाथदेवस्य रज्यानाया मन्त्रा रज्यात् एतितं वल्लरासं
विलील्य पुरीराजेन चलद्विगुना 'धौत्पातिकम्' इति मन्यनुक्तम् । तत्रावस्थिती
जगन्नाथरक्तपञ्चामनस्तदाकर्ण्य 'धौत्पातिकम्' इत्यस्य वल्दमाग्नीदेन पूरणं
कृतवान् :—

धौत्पातिकं तद्विद् देव विचिन्तनोयं

नारायणो यदि पतेदथवा सुभद्रा ।

कादस्वरोमदविधूर्णितलोचनस्य

युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम् ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

शिवः ।

(३८)

आ मृत्योः सेव्यतामीश आ विश्वादस्ति यः सदा ।

तस्मादाराद् मृशं दुःखं तस्मादाराद् मृशं सुखम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(३९)

चन्द्रार्दशोभितललाट ब्रह्मसङ्घिनः

किं ब्रूम ईश्वर गुणान् गुणसागरस्य ।

त्वन्नामकीर्त्तिपरिकीर्त्तनयत्न एष

पादाञ्जरेणुमभिवान्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(उद्भटसागरस्य)

(४०)

अनुप्रासमुखेन शिवं स्तौति :—

कल्पान्तक्रूरकेलिः क्रतुकदनकरः कुन्दकर्पूरकान्तिः

क्रीडन् कैलासकूटे कलितकुसुदिनीकामुकः कान्तकायः ।

कङ्कालक्रीडनोत्कः कलितकलकलः कालकालीकलत्रः

कालिन्दीकालकण्ठः कलयतु कुशलं कोऽपि कापालिकः कौ ॥

(४१)

कश्चित् शिवम् आचिष्य कथयति देव तव पारिषदानां मध्ये एतादृशः कोऽपि
नास्ति यो नम दुःखं तवान्तिके निवेदयेदिति :—

दोषाकरः शिरसि भाति गले द्विजिह्वः

पाषाणजा सहचरी पशुरन्तरङ्गः ।

दुःखं निवेदयति को भवदन्तिके मे

त्वञ्च त्रिलोचन निम्नीलितलोचनोऽसि ॥

(४२)

भूषा भस्मभुजङ्गमास्थिनिचयः स्थानं श्लशानं प्रियं

त्रैलोक्यापचयोद्यतं विषमपि त्वत्काऽसृत्तं स्वीकृतम् ।

यत् त्यक्तं सकलैः सुरासुरनरैस्तत्ते प्रियं प्रायश-

स्त्यक्तुं नार्हसि देव मामपि यतस्त्यक्तोऽस्मि सर्वैः प्रभो ॥

(४३)

कस्यचित् शैवस्य खेदोक्तिरित्यम् —

एतज्जन्तानि वित्तवत्सलतुल्यं जगतां हि शम्भुता
शक्त्यो सेवनया तवेत्यदृष्टं व्यासादिवाक्यैर्नया ।
त्वत्सेवाविधिनैव सम्प्रति गतः जन्मैव न श्रीरूढ-
देवाज्ञापय पारलौकिककथाऽप्येवं यथार्या नु किम् ।

शिवलीला ।

(४४)

शिवस्य गलदृष्टे विषम्य चिरस्थितिकारणमाह :—

मृतिरपि शिक्तोः सुकृति-
र्नत्वेति महाविषं समाश भृशः ।
तत् तत्काये तस्यै
जठरानलहेतिभीतिहेतोः मततम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

(४५)

शिवस्य चन्द्रकणाधारणकारणं कथयति :—

गङ्गाजलनयनानल-
सिलनादेकात्र नैव कल्याणम् ।
तत् किं धूर्जटिर्मूर्धनि
मध्यस्था वैधवी लेखा ॥

(४६)

भूतिविभूषितमपि यं

गायति विद्वानभूतिकत्वेन ।

मृदुसुदुपरिवृद्धचूडं

तमनिशमौढि प्रपन्नोऽहम् ॥

(हरिहर शास्त्रिणः)

(४७)

शिवस्य मन्मथदेहत्वकारणमाह :—

काली कान्ता विषमनयना सर्वदा युद्धशीला

पुत्तोऽप्येकः करिवरमुखो षण्मुखश्च द्वितीयः ।

मृत्युश्रेष्ठः कपिवरमुखो वाहनं वृद्ध उक्षा

स्मारं स्मारं खगृहचरितं मृत्योर्विश्वनाथः ॥

(४८)

शिवस्य विषपानकारणं कथयति :—

वृद्धोक्षः प्रपलायते प्रतिदिनं सिंहावलोकाद् भिया

पश्यन् मत्तमयूरमन्तिकचरं भूषाभुजङ्गव्रजः ।

कृत्तिं कृन्तति मूषिकोऽपि रजनौ भिक्षान्नमाभक्षयन्

दुःखेनेति दिगम्बरः स्मरहरो हलालहलं पीतवान् ॥

देवता-तरङ्गः (अर्द्धनारीश्वरः)

२८

(४८)

शशशानवासिनः शिवस्य गृहस्थाग्रसवासिनाम्नाह :—

उज्जित्वा दिशसत्वरं वरतरं वालो दमानच्चिरं
हित्वा वासरसं पुनः पितृवने कैलासहर्म्याश्रयः ।
त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागनिचयः श्रीखण्डसारद्रवै-
र्देवेशोऽपि हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥

(५०)

शिवस्य मिच्छाकरणश्रवणेः कारणं कथयति :—

सोमन्तिनी यस्य गृहेऽन्नपूर्णा
चिलोकरक्षां कुरुतेऽन्नदानैः ।
मिच्छाचरः सोऽपि कपालपाणि-
र्ललाटलेखो न पुनः प्रयाति ॥

अर्द्धनारीश्वरः ।

(५१)

शिवस्य अर्द्धनारीश्वरत्वग्रहणकारणं कथयति :—

गरुडपानजनिर्भरसंज्वरं
वपुर्वेक्ष्य हरस्य हरप्रिया ।
हिमयितुं हिमभूमिधरात्मजा
किमु तदर्द्धमयी करुणामयी ॥

पार्वती ।

(५२)

निर्वाणदानगीर्वाणसर्वगर्वापहारिणि ।

कर्म्मनिर्म्मूलनार्थाय दयस्व विन्ध्यवासिनि ॥

(उद्भटसागरस्य)

(५३)

दुर्गामासीशारणमहिमानं दर्शयति :—

शूलं शूलौ चक्रमादाय चक्रौ

दण्डं दण्डी वज्रमस्तञ्च वजी ।

धावन्यये पृष्ठतः पार्श्वतश्च

दुर्गादुर्गावादिनो रक्षणाय ॥

(५४)

देव्या लीकविरुद्धं भावं वर्णयन् तस्या एवानुग्रहं याचते भक्तः :—

क्लीरूपाऽपि दिग्म्बरा त्रिजगतो माताऽपि सद्यौवना

कन्याऽद्रेरपि कोमला त्रिभुवनव्याप्ताऽप्यदृश्या जनैः ।

साध्वी च क्रसते स्वभर्तृहृदयं श्यामा जगन्मोहिनी

चित्रं रूपमवस्थितं भवतु ते मत्सम्पदे सर्वदा ॥

शक्तिलीला ।

(५५)

कथं नाम दुर्गा दशभुजेतुग्रतः चत —

पशुपतेरखिलेषु मा

युगपद्वर्पयितुं क्षुण्डस्त्रजत् ।

परिणये द्विभुजा द्विमण्डलजा

दशभुजा किमभूदपि लीलया ॥

(५६)

शिवस्य वचीदेशे कालीमूर्तिधारणस्य कारणं कथयति —

सातः कालि तवाऽङ्घ्रिफुल्लकमलं कौवल्ह्यदं शीतलं

मन्त्रस्योरलि कालकूटकवलज्वालापनुत्तैः हरः ।

कालग्रासविनाशकारिणि करालासेऽयं महेशप्रिये

संप्राप्याऽतुलनिर्वृतिं किमु भयादद्यापि तन्नोद्भूतिः ॥

(५७)

स्वर्गौकसां स्तुतिगिराऽभिनवेन्दुचूड-

वच्चोऽधिरूढचरणा शरणागतानाम् ।

संग्राममुक्तवसना दशनाग्रदष्ट-

नस्त्रप्रसारितसनाऽन्वयेव काली ॥

गङ्गा ।

(५८)

याविर्भूता सुरहरपदाच्छ्रम्भोः शिरोराजिनी
 या त्रैलोके विहरणपरा कुण्डरां विधेः स्थायिनी ।
 या खं गर्भं समधिवसतां गर्भाप्तिविध्वंसिनी
 सा मन्दस्य प्रभवतु ममाऽनन्दाय मन्दाकिनी ॥
 (उद्भटसागरस्य)

(५९)

गङ्गे तव महिमानं
 वक्तुमनीशः फण्योऽपि ।
 वितरसि तत् पदमच्युत-
 मच्युतचरणच्युताऽपि त्वम् ॥

(६०)

स्थापितमपहरतीयं
 मा कुरु विस्वासमेतस्याम् ।
 इह हि समर्पितवपुषो
 न भवति वपुषः पुनर्लाभः ॥

(६१)

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवसुदां
 प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः ।
 समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियां
 श्रियासाधानं नः परिहरतु तापं तव तनुः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(६२)

गङ्गाया दर्शनान्दुर्लभिव्याह —

देहस्त्रोक्षो यदि तव मन्त्रे मन्त्रः पारम्पर्यं

गङ्गां द्रष्टुं नयन्मणिं न तत्सन्निधौ गच्छन्ति त्वम् ।

सुक्तिव्याघ्री तदुरायतदव्यापिनी चिह्नरुपा

तत्रायान्तं ग्रसति न पुनर्देहमप्यनुमन्तः ।

हरशिरश्चन्द्रः ।

(६३)

शिरश्चन्द्रो नित्यं शिरश्चन्द्रो जलं चोपासति केनचित् पटा प्रच्छन्नं प्रत्याह ?—

वामः नमं नेत्रहुताग्नेन

गर्जन् प्रणीन्द्रो भयसातनोति ।

किं पृच्छन्ति त्वं वपुषः कृण्वन्

भागीरथो जीवनमादधाति ॥

लाशोधान-सहिता ।

(६४)

(क)

जीवनं सुखदं यत्र नरणश्च ततोऽधिकम् ।

नारि तां सुक्तिदां काशीं यत्रास्ते सशिवः शिवः ॥

(उद्घटसागरस्य)

(ख)

लोलाककेशवौ कोटी गङ्गा ज्या नगरं धनुः ।

कलिर्लक्ष्यं शरो धर्मः शिवो धन्वी करोतु शम् ॥

मूर्त्तिद्वयम् ।

(६५)

विधाता चेत् स्रष्टा सृजतु शुभकार्यं मम शतं
हरिश्चेत् पाता मां जनिमृतिभयात् पातु नियतम् ।
हरश्चेत् संहर्त्ता हरतु मम पापञ्च बहुलं
यतन्तां ते सर्व्वे मम सकरणं मोचनविधौ ॥
(उद्घटसागरस्य)

हरिहर-मूर्त्तिः ।

(६६)

विहगपुङ्गवपुङ्गववाहनं
मकरकुण्डलि कुण्डलिकुण्डलि ।
वपुरिदं कमलेशमङ्गेशयो-
र्जयति चन्द्रकिचन्द्रकि चन्द्रकि ॥

प्रश्नोत्तराणि ।

(१) कृष्णायशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(६७)

कृष्णेनाऽख्य गतेन रन्तुमधुना सृष्टं भक्षिता खेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमात् सुषली मिथ्याऽख्य पश्याऽननम् ।
व्यादेहीति विकाशितेऽथ ददने दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्नाता यस्य जगाम विस्मयरसं पायात् स वः केशवः ॥
(लीलाशुकावित्त्वमङ्गलस्य)

(२) दुर्गाकारिणी-प्रश्नोत्तराणि ।

(५८)

चापत्राहिह वः पदाङ्गि दिग्गुणं चाङ्गि तन्मात्रं
 तातस्ते जनयिणि को निगिरासिणे इति ताता दत्त ।
 मातस्त्वं विसक्तो विगेशदुर्हितस्याभावात्तु
 प्रोक्षीतस्मिन्गुरुधनत्रयदत्तं तस्मै द्विं पातु वः ॥
 (गेयचन्द्र तर्कदातीशस्य)

(३) वलिवायन-प्रश्नोत्तराणि ।

(६८)

कम्बं खर्वं द्विजोऽन्नं कुत इह नृपतर्दक्षिणार्थी सखेऽस्मिन्
 ल्गर्गं गां वा पृच्छाण त्रिपदपरिलितां भूमिभ्यर्थयेऽहम् ।
 तुभ्यं दत्तेति यावद् वदति वलिरसौ तावदेव त्रिपादै-
 न्नैलोक्त्वाक्रान्तमूर्त्तिः प्रहसितवदनो वासनः पातु युषान् ॥

(४) शरतकौक्यो-प्रश्नोत्तराणि ।

(७०)

मातस्तातः क्व यातः सुरपतिभवनं ह्य कुतः पुत्रशोकात्
 कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जातः क्षिप्तस्य ।

प्राप्तोऽसौ काननान्तं किमिति नृपगिरा किं तथासौ वभाषे
सद्वाग्वदः फलं ते किमिह तव धराधीशता हा हतोऽस्मि ॥

(हनूतः)

(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७१)

राधे त्वं परिसुखं नीलवसनं प्रारुह्य नौकामिमां
वातो वारिदसम्भ्रमाद् यदि वह्नेष्मन्ना भवेन्नौरियम् ।
शुक्लं तद् वसनान्तरं परिदधाम्यादौ तवेदं वपुः
श्यामं श्यामं नवीननौरदसमं तन्नैः समाच्छाद्यताम् ॥

(७२)

राधे चौर्यगुणाऽसि केशव हृतं किं ते परसैव वा
हंसैजालु लृगेक्षणं विधुसुधा कुम्भीशकुम्भद्वयम् ।
सञ्चितं हरिमध्यकं विधिक्षतं वस्त्रादिचौर्यं न मे
राधाया इति वाक्यमुग्धहृदयो राधापतिः पातु वः ॥

(६) राधागोपिका-प्रश्नोत्तराणि ।

(७३)

नन्दगोपलृपपश्यवीथिका-

मालि यामि वद किं तवाऽनये ।

देवता-तरङ्गः (रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि) ३७

नीलसुज्जलसतीव सुन्दर-

मानयन् हस्तिं वीगवन्धनम् ॥

(७) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(७४)

कर्तुं कस्यासि पुत्रः क्व पुनरिह गतः किं नु ज्ञात्यच्च कस्माद्
विस्मयं विष्टपानां विजयिनमपि मां मन्थसे त्वं तृणाय ।
हंहो पौलस्त्य पुत्रस्तव बलमथनस्याऽङ्गदोऽहं सुवेलात्
संप्राप्तो रामदूतः परिहर ह्युमते जानकीं वा शिरो वा ॥
(हनूमतः)

(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७५)

भग्नं शम्भुधनुर्घुणैरुपहतं सन्ताडिता ताडका
सापि स्त्री जरती स्वरप्रभृतयो व्यापादितास्तेऽर्भकाः ।
तालाः सप्त हतास्तृणानि किल ते बाली हतोऽसौ कपि-
र्वहो वारिनिधिर्निरुत्तर इति श्रुत्वाऽभवद् रावणः ॥
(हनूमतः)

(६) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७६)

केनचित् कारणेन मग्न्या लब्धाः सापराधम्यतया भीतस्य तदन्तिकगतस्य
नारायणस्य च उक्तिप्रतुष्टौ :—

कस्त्वं चक्री नहि मम घटाद्यर्थिता गच्छ शङ्खी

नाहं पश्याम्यशुचिमश्विं हुं गदौ नास्मि वैद्या ।

खड्गी खातं वत मम पुरे नास्ति पद्मी तदेहि

क्षिप्रं पद्माकरमिति हरिः श्रीकरं प्रापदुक्तः ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

(१०) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(७७)

√भिच्छुः कास्ति बलेर्मखे पशुपतिः किं नास्त्यसौ गोकुले

सुग्धे पन्नगभूषणः सखि सदा शेते स शेषोपरि ।

दुर्गे सुत्र विषादमाशु कमले नाहं प्रकृत्या चला

चेत्यं श्रीगिरिजासमुद्रसुतयोर्वाक्चातुरी पातु वः ॥

(७८)

हे गङ्गाधरपत्नि चक्रिवधु किं कुत्राऽस्त्यसौ नर्तको

वृन्दारण्यसुवि क्व सर्पकुतुकी स्यात् कालियस्य ह्रदे ।

भिच्छुः कुत्र गतोऽस्ति यन्नसदने कासौ विषादी वक्त्रो-

क्रोडे स्यादिति पद्मजागिरिजयोर्वाग्भङ्गयः पान्तु वः ॥

(११) विष्णुगच्छ-प्रश्नोत्तराणि ।

(७८)

चक्रं ब्रूहि विभो यदे जय हरे कन्यो रम्यानाम्य

भो भो नन्दक जाद पन्नगरिपो जिं दाश सिद्धो मया ।

को दैत्यः कतसो हिरण्यकशिपुः सत्त्वं भवताः गते

केनास्त्रेण नखैरिति प्रवदतो दिण्णोर्मुखं पातु वः ॥

(१२) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(८०)

सौम्यौ जिं ह नृहेग गानिनि जन्मं किं वक्तव्योदहं

विं नोत्तानकवेगिज्ञा मधुकर्णे किं श्रूयता वीचिका !

किं नृहे शम्पनी क्षितु स्तनयुगं रम्यं रथाङ्गद्वयं

साम्र्यामिति गोपयन् गिरिसुतां गङ्गाधरः पातु वः ॥

(८१)

निशि तनमि समुपस्थितं शिवमवलीक्य पार्वती पृच्छति शिवोऽपि ता प्रत्या —

केयं सूक्ष्मैरङ्गकारे तिमिरमिह कुतः सुश्रु कान्तेन्दुयुक्ते

कान्ताऽप्यत्रास्ति काचिन्ननु भवतु मया पृष्टमेतावदेव ।

नाहं इदं करोमीत्यपनय शिरसस्तूर्णमेनामिदानौ-

मित्थं प्रोक्तो भवान्वा प्रतिवचनजितः पातु वक्ष्यन्नुचङ्गः ॥

(८२)

मिचाटनात् प्रतिनिवृत्य साय गृहागतं शिवं पार्वती पृच्छति, सोऽपि ता प्रतिवक्ति :—

कस्त्वं भो रजनीमुखे पशुपतिः किं मे हरिर्वाहनं
देवोमापतिरत्र नास्ति कमला शूली न वैद्यालयः ।
भीमोऽहं गिरिराजपुत्त्रि चपले न द्रौपदीमन्दिर-
मित्यं तत्परिहासकेलिकलया मुग्धो हरः पातु वः ॥

(८३)

कस्मात् पार्वति निष्ठुराऽसि सहजं शैलोद्भवानामिदं
निःस्नेहाऽसि कुतो न भस्मपरुषः स्नेहं क्वचिद् विन्दति ।
कोपस्ते मयि निष्फलः प्रियतमे स्थाणोः फलं किं भवे-
दित्यं निर्वचनीकृतो दयितया शम्भुः शिवायाऽस्तु वः ॥

(८४)

कस्त्वं शूली ऋगय भिषजं नीलकण्ठः प्रियेऽहं
केकामिकां कुरु पशुपतिर्लाङ्गुलं ते कथं न ।
स्थाणुर्मुग्धे न वदति तरुर्जीवितेशः शिवाया
गच्छाटव्यामिति हतवचाः पातु वञ्चन्द्रचूडः ॥

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(८५)

इन्द्रात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं
क्रोधं यमाद् वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

पराक्रान्तं राजजनं देवाभ्या-

सादृशं राज्ञः द्रिष्टुं शरीरम् ॥

राजकुतिः

(८६)

अन्वा विहङ्गनैर्हीना सूना काविरुजितता ।

वधिरा गागनैर्हीना तदा खलति धूम्रताम् ॥

(गृह्यसूत्रम्)

सुल्लो ।

(८७)

नयत्यः स सदा श्रेयान् काकिनीं यः प्रवर्द्धयेत् ।

ओष ओषदतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न धूपते ॥

साधारण-राजकुतिः ।

(८८)

नर्शः स्तिरा कचिदहो कचिदेव वाणी

नेकाय धीर वस्तुः सततं विरोधात् ।

चित्त्वं परं तदुभयोस्त्वयि रात्रिवेशो

सन्धे तवास्ति हृदये भगवान् सुकुन्दः ॥

(८८)

दुर्योधनः सकर्णोऽसि हृदि शल्योऽसि विहिषाम् ।
सकृपो धृतराष्ट्रोऽसि त्वसेकः कौरवायसे ॥

(८९)

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजै-
रन्तः कच्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषैर्भिरेव शयनं त्वहिहिषां मन्दिरं
राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी भूत्येऽपि राज्यस्थितिः ॥

जन्तुवर्गः ।

काकाः ।

(९१)

तिमिरारिस्तमो हन्ति तेन शङ्खितमानसाः ।
वयं काका वयं काका रटन्तीति प्रगे द्विकाः ॥

(९२)

नो चारु चरणौ न चापि रुचिरा चञ्चुर्न रुच्यो रवो
नो लीलाललिता गतिर्न च शुचिः पक्षग्रहोऽयं तव ।
ओलश्रुत्यतिदुर्भगं रवमिह स्थाने वृथैवोद्गिरन्
सूर्खं ध्वाङ्गं न लज्जसेऽप्यसदृशं पाण्डित्यमुच्चाटयन् ॥

कोकिलः ।

(८३)

पिबः क्षणो नित्यं मन्त्रनाया मन्त्रि दृग्मा

पराण्त्वहेपी खटुतल्पि ने पानयति य ।

तथापेक्षोऽसौपां मदनजगता वनभनने

न दोष गच्छन्ते लघुरवचनं वेनदिदि ॥

(८४)

मीढिलाग कुङ्कुम-गङ्गाह —

नि.मिच्छयन्तारिणीं कुसुदिनौनाथस्य बन्धोः कुङ्कुं

हन्तुं प्रातश्चरासने रतिपतौ क्रोधादिब श्वास्यति ।

अन्दिष्टन्त इवाख्य गूढपुरुषाः सर्वे सदा सम्भ्रमा-

दतातेन इतः कुङ्कुः कुङ्कुरिति प्राहुर्मुहुः कोदिनाः ॥

(ग्यामाचरण कविरत्नस्य)

चक्रवाकः ।

(८५)

कथय निसपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा

व्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं ददाचित् ।

इति विहगसमूहान् सादरं वक्ति नित्यं

रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः ॥

चक्रवाकी ।

(८६)

रात्रौ विरहिणी चक्रवाकी दिवा चक्रवाकेषु सह कृतं कार्यं अरन्तौ विलपति :—

कवलितमिह नालं कन्दलञ्चेह दष्ट-

मिह हि कुसुदकोषे पीतमन्मः सुशीतम् ।

इति विलपति रात्रौ पर्यटन्तो तटान्ते

सहचरपरिसुक्ता चक्रवाकी वराकी ॥

चातकः ।

(८७)

अश्वगौरव सर्वथा रक्षणीयमित्याह :—

शक्यते येन केनाऽपि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतोच्छेदप्रसङ्गः परदुःसहः ॥

व्यागः ।

(८८) .

व्याघ्रं नैव गजं नैव सिंहं नैव च नैव च ।

अजापुत्रं बलिं दद्याद् देवो दुर्बलघातकः ॥

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः । (उद्गर-निन्दा)

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

अप्रवास-निन्दा ।

(८०)

यो न श्रमति देशेषु न च संश्रयते दुषात् ।
तस्य सङ्कुचिता बुद्धिर्घृतविन्दुरिवाश्वसि ॥

असन्तोष-निन्दा ।

(८१)

आम्नाया शरीरान् दर्शयति :-
गिरिर्महात् गिरिराज्यसंहान्धे नदी सङ्घातः ।
नमसोऽपि महत् ब्रह्म ततस्तुत्या महेयसौ ॥

उद्गर-निन्दा ।

(८२)

किमकारि न कार्यस्य कस्यालङ्घि न देहलो ।
अस्य दग्धोदरस्यार्धे किमनाटि न नाटकम् ॥

भ्रमरः ।

(१०३)

पलाशकुसुमभ्रान्त्वा शुकतुण्डे पतत्यलिः ।
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्वा तमलिं घर्त्तुमिच्छति ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(१०४)

मत्स्यरङ्गस्य खेदीक्तिरियम्,—

सरटकुरुरकङ्गाः काककादम्बहंसा
अहिनकुलमनुयाः के न खादन्ति मत्स्यान् ।
अहमसतितनुजौवी क्षोणमीनोपभोजी
जगति विदितमेतद् मत्स्यरङ्गः कलङ्को ॥

मयूरः ।

(१०५)

मयूरं प्रति तत्पुच्छानाम् उक्तिरियम्,—

अस्मान् विचित्रवपुषश्चिरपृष्ठलग्नान्
कस्माद् विमुञ्चसि विभो नहि मुञ्च मुञ्च ।
हा हन्त केकिवर हानिरियं तवैव
गोपालमौलिमुकुटे भविता स्थितिर्नः ॥
(राममाणिक्य विद्यालङ्कारस्य)

निन्दा-प्रशंसा-तण्डः (निर्गुण-निन्दा)

दुर्जन-निन्दा ।

(१०५)

श्रीषकाले दिनं दीर्घं शीतकाले तु शर्व्वरी ।
परोपतापिनः सर्व्वे प्रायशो दीर्घजीविनः ॥
(प्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

(१०६)

भुजङ्गानां विषं दन्ते मन्त्रिवापाच्च मस्तके ।
वृश्चिकानां तथा पुच्छे सर्वाङ्गेषु दुरात्मनाम् ॥

धनि-निन्दा ।

(१०७)

भक्ते हेयो जङ्घे प्रीतिरवधिगुणलङ्घनम् ।
सुखे च कटुता नित्यं धनिनां ज्वरिणामिव ॥

निर्गुण-निन्दा ।

(१०८)

एकमेव पुरस्कृत्य दश जीवन्ति निर्गुणाः ।
विना तेन न शोभन्ते संख्याङ्केष्विव बिन्दवः ॥

शशकः ।

(१०८)

न कीऽपि दैवमतिवर्षते :—

सिंहिकासुतसन्धस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रास साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥

शृगालः ।

(११०)

प्रत्याशं प्रतिपद्वति प्रतिपलं चञ्चूर्यमाणो मुदा

त्वं शार्ङ्गलरवानुकारिनिनदं हत्वाऽध्वगांस्त्रासय ।

यस्तत्त्वं तव वेत्ति फेरव महान् यत्नोऽपि तस्मिन् सुधा

तस्मात् संवृत एव तिष्ठ न यथा पान्थैः रुद्रुटं ज्ञायसे ॥

सर्पः ।

(१११)

वासः सार्द्धं मलयजगणैः कोसलस्यार्धमङ्ग'

क्षुन्निर्वाहः प्रयतपवनैः सस्तकां रत्नयुक्तम् ।

तन्नाप्याशीविष इति जनैस्त्यज्यते नाममात्राद्

निन्द्यः सर्वो भवति नितरामास्यदोषेण दुष्टः ॥

मिच्छः ।

(११०)

एषः क्रीडति शूकरम् खनति क्षीपो च गर्वाग्ने
 क्रोष्टा क्रन्दति वल्गोऽत्र गगको देगाद् नृधर्मादि ।
 निःशङ्कैः मरिषोतक्षैर्गिन्तिटश्चोत्पाद्यते क्षोनया
 हन्ते मिच्छ विना त्वयऽद्य विपिनि कौटुम् दशा वर्त्तते ॥

हंसः ।

(११३)

“एतस्य किञ्चित् द्रव्यं यो हि यस्य मित्रो जनः” इति नाम्न दृष्टान्तेन दृश्यते —

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजराजितम् ।
 रसते न सरालस्य सानसं सानसं विना ॥

(११४)

पुरा सरसि सानसे विकचपङ्कजालिखलत्-
 परागधवल्लोक्तते पयसि येन नीतं वयः ।
 स पल्लजलेऽधुना म्लिदनेकमेकाकुले
 सरालकुलनायजो विवदने विधौ वर्त्तते ॥

हरिणः ।

(११५)

खगस्योक्तिरियम् :—

त्यक्तं जन्मवनं दृष्ट्वाङ्कुरवती मातेव मुक्ता स्थली
 विश्रामस्थितिहेतवो न गणिता बन्धूपमाः पादपाः ।
 वालापत्यवियोगकातरमुखी त्यक्ताऽर्द्धमार्गे मृगौ
 पश्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणव्याधा न मुञ्चन्ति माम् ॥

हस्तौ ।

(११६)

कश्चिदर्थो कस्यचित् धनिनो गृह्णात् हताशः प्रतिनिवर्त्तमानस्तमिदमाह :—

दानार्थिनो सधुकरा यदि कर्णघातै-
 र्दूरीकृताः करिवरेण मदाम्बुधरा ।
 तस्यैव नखयुगमखण्डनहानिरेषा
 शृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

उद्भित्-तरङ्गः

सामान्य-वृक्षः ।

(११७)

नूतनैर्दलसन्दोहैस्तृणैरेव शोभते ।
 जहाति जीर्णांस्तानेव किं वा चित्तं कुजम्बनः ॥
 (उपाध्यायोदयस्य)

स्रभावोक्ति-तरङ्गः (सरोवरः)

५७

इदं यद्दि निश्चितं सलिलमेव देयं न मे
कायं मधुरनिस्स्रवैर्विधुरमाश्लसिथादरात् ॥

(१३६)

कचिदर्थो कस्यचिद्विनिर्गो मृज्जं गला तन्मुखदत्तं चयः सुषिरमवतिष्ठमान-
कस्याप्यपमानमपि शीतलम् तन्मिदमाह :-

नभसि निरवलम्बे सौदता दीर्घकालं
त्वदभिसुखनिविष्टोत्तानचञ्चूपुटेन ।
जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्तां
अनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥

वायुः ।

(१३७)

प्राणश्चलमेव जगतः पवनस्त्वमेव
विश्वं पुनासि परितः परितो विह्वल्य ।
एकं पुनः सकलसूक्ष्मं दूषणं ते
वज्रेः सखा भवसि यद् भवनं दिव्योः ॥

सरोवरः ।

(१३८)

मेवे प्रति सरोवरसौक्तिरियम् :-

निष्यद्गं शिशिरेण धीवरगणैर्निश्चो न निष्कूर्मकां
ध्याद्यैर्निर्विहगं निरम्बु रविषा निर्नालकं दन्तिभिः ।

(१२१)

तालीतरोरनुपकारि फलं फलित्वा

लज्जावशादुचित एव विनाशयोगः ॥

एतत्तु चित्रमुपकृत्य फलैः परेभ्यः

प्राणान् निजान् भटिति यत् कदली जहाति ॥

काल्पवृक्षः ।

(१२२)

कश्चित् धनिनमुद्दिश्य उक्तिरियम् :—

सुरतरुभूलनिवासौ

यद्युपवासौ भवेदर्थी ।

कमपरभूरुहमवनी

स्त्रोदरभरणाय याचतामेषः ॥

केतकी ।

(१२३)

व्यालाश्रितापि विफलापि सकण्टकापि

वक्रापि पङ्क्तिभवापि दुरासदापि ।

गन्धेन बन्धुरसि केतकि सर्वजन्तो-

रेको गुणः खलु निहन्ति समस्तदोषान् ॥

चन्दनः ।

(१२४)

सारवान् क्षुद्रोऽपि असारमुन्नत परामवतीत्याह,—

सन्तेग्रव गलिताकाशा महीयांसो मत्तैरुहाः ।

तथापि जनताचेतो नन्दनश्चन्दनद्रुमः ॥

(हरिगणस्य)

(१२५)

विविधगुणसम्पन्नोऽपि धनयन्त्रे त् स दरिद्राय न रोचते इत्याह :—

छायया कति न तर्पिता जनाः

सौरभैः कति न दासिता दिशः ।

को भवन्तमपहातुमीहते

क्षुन्न चेक्ष्यति चन्दनद्रुमः ॥

तित्तिङ्गी ।

(१२६)

जगत्प्राणो हरेत् प्राणान् जोवनं जीवनं हरेत् ।

यशोहरे किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥

(कविचन्द्रस्य)

धुस्तूरम् ।

(१२७)

साधुर्यसाराधरितामृतस्य

तत् कण्टकित्वं पनसस्य सद्यम् ।

उन्मादिनो मातुलपुच्छकस्य

सहामहे किं तव कण्टकित्वम् ॥

पद्मम् ।

(१२८)

यन्माता विष्णुनाभिः समजनि तनयो यस्य देवः स्वयम्भू-

र्लक्ष्मीर्यत्संश्रयाभूद् यदपि करतले भारती संवभार ।

भानुर्यस्यास्ति मित्रं तदपि सरसिजं क्षीणमिन्दोर्जयूखै-

स्त्रातुं नैवोत्सहन्ते गतसुक्ततफलं प्राप्तकालं सहायाः ॥

(१२९)

खद्योतास्तरलीभवन्ति भगवान्स्तां गतो भानुमान्

कोकः शोकमुपैति मत्तमनसः क्रौञ्चवर्ते कौशिकाः ।

इत्थं चेत् सदसद्विवेकविधुरो घाता तदेतादृशं

न द्रष्टव्यमितीव मुद्रितवती पद्मेक्षणं पद्मिनी ॥

पलाशः ।

(१३०)

किंशुके शुक्र मा तिष्ठ चिरं भाविण्त्ताशया ।
वाह्यरङ्गप्रपञ्चेन के के नानेन वञ्चिताः ॥

शालिः ।

(१३१)

शाखासन्ततिसन्निरुद्धनभसो भूयांस एवावनौ
विद्यन्ते तरवः फलैरविकलैरार्त्तिच्छिदः प्राणिनाम् ।
किंशु द्विदलैरलङ्घ्यततनोः शालेः सुमस्तुङ्गतां
दत्त्वा येन निजं शिरः सुल्लतिना के नाम न प्रीणिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

तङ्गागः ।

(१३२)

शब्दन्तरविहीन शायितो जन शाय्यमृतं दातारं दानविमुखं विदित्वा इदमाह :—

आपेदिरेऽखरपथं परितः पतङ्गा
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।
सङ्कोचमञ्चति सरस्वति दीनदीनो
मीनो नु हन्त कतसां गतिमभ्युपैति ॥

नदी ।

(१३३)

घनं पद्मगौरवं वा न चिर तिष्ठति तस्मात् तन्मदमत्तया किमपि दुष्कृतं न
करणीयमिति प्रदिशति :—

कतिपयदिवसस्थायी

पूरो दूरोन्नतोऽपि भविता ते ।

तटिनि तटद्रुमपातन-

पानकमेकं चिरस्थायि ॥

मलयः ।

(१३४)

विद्योतन्ते कति न गिरयस्तेषु किं नोदयन्ते

शाखावन्तः खदिरवदरीशालशाखोटकाद्याः ।

धन्यस्तावन्मलयशिखरी यत्र जातास्त एव

स्वैरामोदैस्त्रितयभुवनं प्रीणयन्तः स्फुरन्ति ॥

मेघः

(१३५)

आवृत्ता भूमिसम्पत्तिरूपा जीविकामुन्मीचयितुकामः कीऽपि कस्यचिद् भूस्वामिनः
शरणापन्नस्ते न प्रीतिवचसा प्रीण्यतीऽपि स्वार्थसिद्धिमलभमानस्तमिदमाह :—

तवैव शरणागतं भवदधीनवृत्तिं प्रभो

तृषार्त्तमपि चातकं जलद वञ्चितं मा कुरु ।

निन्दा-तरङ्गः (कृष्ण-निन्दा)

६१:

(१५८)

तृणया बलमुक्तवीजं गविलचयं मेदवैचित्र्यं दर्शयति :-

तृणैवास्ति मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।
प्रधावति यया बहो मुक्तिस्तदति पङ्क्तुवत् ॥

उदर-निन्दा ।

(१४८)

राष्ट्रोः शिरोभ्यतिरिक्तं शरीरं नास्तीत्यभिप्रायः पाहः :-

एकः स एव जीवति
हृदयविहीनोऽपि स हृदयो राहुः ॥
यः सकललघिमकारण-
मुदरं न बिभर्ति दुष्पूरम् ॥

कृष्ण-निन्दा ।

(१५०)

नहि उत्तमर्थः कालं प्रतीचते इत्याह :-

अन्तर्कोऽपि हि जन्तूनामन्तकालमपेक्षते ।
न कालनियमः कश्चिदुत्तमर्थस्य विद्यते ॥

निःशालूकमकारि शूकरगणैर्नामावशेषं सरो
हे पाथोद परोपकारक पयोदानेन मां पूरय ॥

(१३८)

प्रागतिवदान्यं पद्यात् क्षीपसम्पदमपि याचकेत्यः यथाशक्ति ददतं कश्चिद् दाता
रममिमेत्य वास्यचित् कवेरुक्तिरियम् :—

वातैः शीकरवर्षिभिः श्रुतिमुखैर्हैसादलीनस्त्रनै-
रुन्निद्रैः कमलैः पयोभिरमलैर्नीत्वा जनान् निर्वृतिम् ।
पद्यात् क्षीणधमां वहन्निजतनुं धन्यो शृणालीच्छूला-
दर्थिभ्यः प्रददन्नवेन्दुविशदान्यस्थीनि पद्माकरः ॥

सागरः ।

(१४०)

छापाकारमपि दुर्व्वं न प्राप्तकालाः सृजना उपकुर्वन्नेवेत्याह :—

यद्यपि बलः शैलै-
र्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।
तदपि परभौतभूधर-
रक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥

(१४१)

सत्स्वपि बहुषु धनेषु यदि तैः परोपकारी न स्यात् तदा तानि विफलानिरेवेत्याह :—

मा कुरु गुरुतागर्वं
लघुरन्यो नास्ति सागर त्वत्तः ।
जलसंग्रहमन्यस्मात्
त्वयि सति कुर्वन्ति पीतस्थाः ॥

(१४२)

कृतीपकारं नन कथञ्चिन्नावननेत्याह —

कल्लोलवेक्षितदृष्टत्परूपप्रहारै

रत्नान्वसूनि व्यञ्जराकर सावसंख्याः ।

किं कौस्तुभेन विदितं तव नाम नास्तीत्

प्राप्तं प्रसारितकरः पुरुषोत्तमो यन् ॥

(१४३)

चनलिप्तया राजान्तिकमुपागतस्य सपदि त राजानं विपमविपदव्याकुल
विशीकितवती याचकस्योक्तिरियम्,—

अयं वारां पूर्यो निलय इति रत्नाकार इति

श्रितोऽस्माभिस्तृणाविचलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकारपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरजापास्यति मुनिः ॥

(मालवरुद्रस्य)

(१४४)

कश्चि शिबिहत्तने कस्यचित् राज्ञः सकाशात् राजान्तरसन्निधि गन्तुमुद्यते प्रयत्न
राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् :—

निष्पीतपीनतिलिराणि मनोहराणि

रत्नानि सन्ति न कियन्ति तवान्तिकेषु ।

एतस्य कौस्तुभमणोर्ब्रजतः परन्तु

पाथोनिधे स्मरणमान्तरमावहेयाः ॥

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(१४५)

दिशि दिशि विलसन्तः सन्ति खद्योतपोताः

प्रतिष्ठहमपि दीपा दर्शयन्ति प्रतिष्ठाम् ।

अधिगगनमनन्तास्तारका राजमानाः

सवितरि परिभूते किं न लोकैरलोकि ॥

(कृष्णकान्त विद्यावागीशस्य)

(१४६)

ध्वान्तौघः कवलीकरोति जगतीं निर्व्वान्ति सूर्य्योपलाः

खद्योताश्च परिस्फुरन्ति सततं सौदन्ति पद्मान्यपि ।

ये तु ध्वाङ्गभिया स्वकोटरबहिर्निर्व्व्यान्ति नो कर्हिचित्

तेऽपुत्रैर्विहरन्ति हा दिनमणे कुत्र त्वया प्रस्थितम् ॥

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

असन्तोष-निन्दा ।

(१४७)

विषयवृत्त्यायाः शक्तिः दर्शयति :—

दृष्ट्वा कृष्णेऽपि ते शक्तिर्दृष्टा मर्त्तरेषु का कथा ।

तैलोक्यव्यापि यद् रूपं तत् त्वया वामनीकृतम् ॥

निन्दा-तरङ्गः (कुसंसर्ग-निन्दा)

६३

वीराः पण्डितकवय-

दत्तानवसत्ता तु केवलं गवयः ॥

कुपुस-निन्दा ।

(१५५)

शनैः शनैर्विनीयन्ते रोषपैस्तोषणैरपि ।

नवाग्धा इव कुशलैर्वालाचपलचेतसः ॥

(हरिहरस्य)

कुवैदा-निन्दा ।

(१५६)

कुवैदो यस्मिन् रोनिषो नाव्यतीत्याह :-

वैद्यनाथ नमस्तुभ्यं नाशिताशेषमानव ।

त्वयि विन्यस्तभारोऽयं सुपुत्रः स्वयमन्वकाः ॥

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(१५७)

अणुरव्यसतां सङ्गो नितरां इहान्ति सह णम् ।

गुणरूपात्सर्गं याति दुग्धं तक्रस्य विन्दुना ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(१५१)

कलिकालेऽत्र स्वामिभक्तिविहीनानां नारीणां दोषान् दर्शयति :—

भाजन्ते वनिताः कलौ प्रतिवचोऽप्रोतिप्रदं स्वामिन-
 स्तासां यत् पतिदेवतेति वचनं प्रठीसमासाश्रितम् ।
 लज्जाधर्माभयं न तासु कतिचित् कार्यं यथेच्छं रता
 नानाबद्धगवोपमान् निजपतीन् कुर्वन्ति धन्यः कलिः ॥

कापुरुष-निन्दा ।

(१५२)

तेजस्विसंकाशात् लब्धतेजसो जनस्य तेजः सोढुं न शक्नोते इत्याह :—

सच्च' तेजीयसां तेजस्तेन तेजीयसां न तु ।
 मूर्ध्नि सच्च' रवेस्तेजः सिक्ता न पदे पुनः ॥

कुक्कुवि-निन्दा ।

(१५३)

कुक्कुविः सुकवेदीषं घत्ते यत्नैर्जहदु गुणम् ।
 यत्नतः शर्करां हित्वा पुरौषमस्ति शूकरः ॥

(१५४)

अवयः केवलकवयः

कीराः सुप्रः केवलं घीराः ।

निन्दा-तरङ्गः (दारिद्र्य-निन्दा)

२५

(१६२)

जामातरि कृष्णसर्पे पावके दुर्जने तथा ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः पञ्चमे भगिनोसुते ॥

दारिद्र्य-निन्दा ।

(१६३)

न कीऽपि दरिद्रवर्त्ति कर्षं ददातीति किचत्पुष्पसाहच्येन दर्शयति :—

हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्पसादतः ।
पश्चात्पश्ये जगत् सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥

(१६४)

कथित् कतिः भ्रातृषु रामः समीपे धृष्टमासाम्भिकाया कथितयाऽनया
निजदारिद्र्यं निवेदयति :—

द्विगुरपि सबन्धोऽहं

गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।

तत्पुष्प कर्षधारय

येनाहं स्यां बहुवोहिः ॥

(भट्टसुत्तिकालसस्य)

(१६५)

विकटदारिद्र्यं कथयति :—

मम हे सुपत्नीव सृष्टिकवधूर्मधोव माज्जोरिका

माज्जोरिव शुनौ शुनौव-गृहिणौ वाच्यः किमन्यो जनः ।

२५—५

कृतघ्न-निन्दा ।

(१५८)

विपत्काले न कीऽपि बन्धुरस्तीति सोदाहरणमाह :—

ब्रह्मा च विष्णुश्च दिवाकरश्च
 लक्ष्मीश्च वाणी कमलस्य बन्धुः ।
 तथापि तस्यास्ति हिमाद् विपत्तिः
 को बन्धुरस्तीह विपत्तिकाले ॥

कृपण-निन्दा ।

(१५९)

बोधयन्ति न याचन्ते भिक्षुकाः पात्रपाणयः ।
 दर्शयन्तेऽप्येव लोकानामदातुर्गतिरीदृशी ॥

(१६०)

सति द्राक्षाफले क्षीरे मृदामास्त्रादनं सुदे ।
 अहो मातुरियं रीतिः कृपणे गर्भवर्त्तिनि ॥

जामातृ-निन्दा ।

(१६१)

अश्वरेण जामातुस्तप्तिसाधनं कदाचिदपि न सम्भवेदित्याह :—

सूर्यादयो ग्रहाः सर्वे तुष्यन्तु प्रचित्तदानतः ।
 सर्वस्वेनापि नो तुष्येज्जामाता दशमो ग्रहः ॥

भिन्ना-निन्दा ।

(१७६)

कदाचिदेको धनवान् कविः दैनवशाद् दारिद्र्योपहतोऽपि तानसिवा कक्षा-
भ्यगितं भर्तुं शोकोऽह । एतमेव यदा प्रार्थनाप्रयोगेन निररासेव जातं तदाहो
कक्षाभित् धनवताः वसोपमुपगत्य वक्ष्यमाणपदेन स्वामवस्थां विप्रामितवान् :-

(क)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरसोत् पुरोनिःसरणे रथः ॥

सात्त्वतं क्षीमावस्थोऽहो धनार्थः कथं शोकमाकर्ण्य शोकशेषव्यवित्तं न-
याकृत्या वीर्यशून्यतायां, भद्रमन् भवतः शोको निररासेव पावताः, किन्तु यत्कि
तावदत्र दोषवैद्यः ; मये याचमानोऽस्य य-कारः एतितः, एतद्विरोधेनैव च मम
अभिप्रायी भवता शतशो भवेत्, एवमभिप्रायं वक्ष्यमाणकारेण पठितवान् :-

(ख)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरसोत् पुरोनिःसरणे रथः ॥

(१७७)

अचिन्तासादृश्येन भिन्नकान् निर्दिष्टः :-

अमाहृताः स्वयं यान्ति रक्षास्वादविलोचुषाः ।

निवारिता न गच्छन्ति मञ्जिका इव भिक्षुकाः ॥

(१७८)

याचकमन्त्रकयोः सादृश्यं दर्शयति :-

याचको भयके तुल्यो वृत्तिः स्पृष्टकृता ज्ञाता ।

प्रायः प्रहारभागित्वं क्वचिदाहारभागिता ॥

मूर्च्छापन्नशिश्नसून् विजहतो दृष्ट्वा च भिक्षोरवै-
र्लूतातन्तुवितानसंवृतसुखी चुल्ली चिरं रोदिति ॥

(विक्रमादित्यस्य, केषाञ्चिन्मते दुर्गतस्य)

(१६६)

काचिद् विदुषी रमणी घनोपार्जनाय प्रीषित स्वामिनमुद्दिश्य आह —

विकासामि रवावुदिते

सङ्कोचमुपैमि चास्तमुपयाते ।

दारिद्र्यसरसि मग्ना

पङ्कजलीलामनुभवामि ॥

(जयन्तीदेव्याः)

(१६७)

दूये कान्ताकारं वीक्ष्य मणिकङ्कणवर्जितम् ।

अतःपरं परं दूये मणिकङ्कणवर्जितम् ॥

(जयन्तीदेव्याः)

(१६८)

दग्धं खाण्डवमर्जनेन बलिना दिवैर्दुर्मैः सेवितं

दग्धा वायुसुतेन रावणपुरी लङ्का पुनः स्वर्णभूः ।

दग्धः पञ्चशरः पिनाकपतिनाऽतेनाप्ययुक्तं कृतं

दारिद्र्यं जनतापकारकमिदं केनापि दग्धं नहि ॥

(निशानारायणस्य)

दुर्जन-निन्दा ।

(१६८)

कर्णामृतं सूक्तिरमं त्रिमुच

दोषेषु यत्नः सुमहान् खलुग ।

अवेक्षते केलिवनं प्रविश्य

क्रमेलकः कण्टकजालमेव ॥

(विह्वलस्य)

(१७०)

यस्य य. स्वभावः स कथमपि नापै तोल्याह :—

सुनिष्णातोऽपि वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिगौ मग्ना सैनाक इव सार्दवम् ॥

(१७१)

श्लो षमाश्रित्य खलाननयोः सास्यं दर्शयति :—

मित्रोदये स्नानिसुपैति सम्यग्

दोषागमे द्योतत एव नित्यम् ।

सख्यन्धमात्रेण दहत्यवश्यं

खलोऽनले वा कतरो विशेषः ॥

(१७२)

खलानां परगुणसहिष्णुतामाह :—

आविष्कृतान् परगुणान् कलयन्ति तूष्णीं

दुश्चेतसो ननु विदूषयितुं न रागात् ।

आकर्णयन्ति किल कोकिलकूजितानि

सन्धातुमेव निजसप्तनलीं किराताः ॥

(१७३)

याचकान् प्रति धनिनामाचरणमाह :—

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

नारी-निन्दा ।

(१७४)

परं प्रचण्डा कटुवाक्यवादिनी

विवादशीला परगेहगामिनी ।

मौख्ययुक्ता च पतीष्टनाशिनी

त्यज्येत भार्या दशपुत्रपुत्रिणी ॥

निर्गुण-निन्दा ।

(१७५)

पूर्णीऽपि कुम्भो न करोति शब्दं

रिक्तो घटो घोषमुपैति घोरम् ।

विद्वान् विनोतो न करोति गर्वं

बह्वि जल्पन्ति गुणैर्विहीनाः ॥

प्रशंसा-तरङ्गः (गृहविशेष-प्रशंसा)

७३

(१८०)

यशो धर्मा नयो दास्यमुद्रटसोक्तवाग्मिता ।
एतेषां गुणरत्नानां संग्रहो नावसीदति ॥

उद्यम-प्रशंसा ।

(१८१)

लभन्ते न विनोद्योगं प्राणिनः सम्यदा पदम् ।
अस्मिन्मन्यनर्ज दुःखं लब्ध्वा देवाः सुधां पयः ॥

गुण-प्रशंसा ।

(१८२)

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ।
केतकीगन्धमात्रातुं स्वयं गच्छन्ति घटपदाः ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(१८३)

यदि रामा यदि च रमा
यदि तनयो विनयघौगुणोपेतः ।
तनयात् तनयोत्पत्तिः
सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥

भृत्य-निन्दा ।

(१७८)

यतिश्रुत्ययीः साम्यं वैषम्यञ्च दर्शयति :—

भूशय्या ब्रह्मचर्यञ्च क्लृप्तं लघुभोजनम् ।

सेवकस्य यतेः साम्यं पार्थक्यं पापधर्मजम् ॥

मदपान-निन्दा ।

(१८०)

मदपस्य कुतः सत्यं दया मांसाग्निनः कुतः ।

कामिनश्च कुतो विद्या निर्धनस्य कुतः सुखम् ॥

सूख-निन्दा ।

(१८१)

हरेः पादाहतिः स्नाय्या न स्नाय्यं-खररोहणम् ।

स्यर्द्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता सूखमित्यता ॥

पुत्त-निन्दा ।

(१८२)

जायमानो हरेद् दारान् वर्द्धमानो हरेद् धनम् ।

स्त्रियमाणो हरेत् प्राणान् कथं पुत्तः सुखावहः ॥

प्रेम-निन्दा ।

(१८३)

अत्यन्तप्रेमसखन्धे, न सुखाय वादाच्छ्र
अर्धनारीश्वरः शम्भुः प्रियावक्त्रं न दीक्षते ॥

लोकावाद-निन्दा ।

(१८४)

निरङ्कुशं जनाननमिति कथयति :—

अर्थिनं याचकं रक्षाकर्तारं च जनार्दनम् ।
संसारकं शिवं वक्ति भुवि लोको निरङ्कुशः ॥

लोभ-निन्दा ।

(१८५)

किं दातुरखिलैर्दोषैः किं लुब्धस्याखिलैर्गुणैः ।

न लोभादधिको दोषो न दानादधिको गुणः ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

स्थानच्युति-निन्दा ।

(१८६)

सिंहच्छुष्यकरीन्द्रकुम्भपतितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीभ्रमाद् द्रुतमगाद् भिल्लस्य पत्नो मुदा ।
 पाणिभ्यां परिगृह्य शुश्रूकठिनं तद् वीक्ष्य दूरे जहा-
 वस्थाने पततामतीवमहतामेतादृशौ दुर्गतिः ॥

(ख) प्रश्न-सा-तरङ्गः ।

उड्डट-कविता-प्रश्न-सा ।

(१८७)

उड्डटकविलीक्षणं कथयति :—

उड्डटश्लोकसदृश्यसंग्रहं न करोति यः ।
 प्रस्तावयन्नसंप्राप्तौ कां स दास्यति दक्षिणाम् ॥

(१८८)

उड्डटश्लोकसङ्गीतबाललीलाप्रकाशनैः ।
 मनो न भिद्यते यस्य स योगी ह्यथवा पशुः ॥

(१८९)

उड्डटाः कविताः प्राचां रसभावोड्डटाः पराः ।
 सर्वदैव नवायन्ते न वा सन्ति पुरातनाः ॥

प्रशंसा-तरङ्गः (सुकवि-प्रशंसा)

८१

प्रशालक-प्रशंसा ।

(२१५)

अग्निनीपतिरिति प्रशालकस्य पादरात्रिभयं पद इत्याह :-

गृहिणीसोदरस्यैव गृहिण्या आदरः परः ।
कौलुभो हृदये नित्यं लज्जोः पादतले हरेः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(२१६)

सन्तोषाद्यवशिष्टं गरीवसीत्याह :-

अज्ञात्वा परसन्तापमप्राप्य नीचनस्वताम् ।
अतुल्यं सतां मार्गं यत् स्वल्पमपि तद् बहु ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(२१७)

करीन्द्रश्च कवीन्द्रश्च भृशं तुष्टिकराबुधौ ।
उभावप्ये कवर्माणां भेदस्तु रवयोस्तयोः ॥

२१-६

(१८४)

श्लाघ्यं गृहस्थाश्रमं वर्णयति :—

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणी
 सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति मतिः सेवारताः सेवकाः ।
 आश्रित्यं सुरपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे
 साधोः सङ्ग उपासना च सततं धन्यो गृहस्थान्त्रमः ॥

दान-प्रशंसा ।

(१८५)

वित्तत्यागयोगं सौति :—

गुणो वित्तवतां त्यागो वित्ते त्यागवतां गुणः ।
 परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विदुस्वना ॥
 (भट्टप्रद्युम्नस्य)

(१८६)

तुरगशतसहस्रं गोगणानाञ्च लक्षं
 कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् ।
 विमलकुलवधूनां कीटकन्याश्च दद्याद्
 नहि नहि सममेतद् भक्तदानैः प्रधानैः ॥

दास्यत्यग्रे न-प्रशंसा ।

(१८७)

आहत्य दिगुग्मः स्वर्गलपवर्गमपि क्लृप्तात् ।

अनुकूले हि दास्यत्ये प्रतिक्लृप्तं न किञ्चन ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धन-प्रशंसा ।

(१८८)

दुन्दुभिश्च सुतरामचेतन-

स्तन्मुखादपि धनं धनं धनम् ।

इत्यनेन निनदः प्रवर्त्तते

चेतनो यदि जनः किमहुतम् ॥

धर्म-प्रशंसा ।

(१८९)

दुःखेनोपार्ज्यते धर्मः सुखेन तु विनाश्यते ।

कष्टलब्धमिमं चातुं नेच्छन्ति मुनयः सुखम् ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धौर-प्रशंसा ।

(२००)

आफलीदयकर्माणी हि धीरा इत्याह —

रत्नै रमूलैः सुतुष्टुर्न देवा

न भेजिरे भीमविषादं विभौतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं

न निश्चितार्थाद् विरमन्ति धीराः ॥

परिण्डित-प्रशंसा ।

(२०१)

शून्यमापूर्णतामेति मृतञ्चाप्यमृतायते ।

विपत् सम्पदिवाभाति विद्वज्जनसमागमात् ॥

(भट्टेन्दुराजस्य)

परिच्छद-प्रशंसा ।

(२०२)

वासः प्रसूतिः खलु योग्यताया

वासोविहीन विजहाति लक्ष्मीः ।

पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ तनूजां

दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

प्रोपकार-प्रशंसा ।

(२०३)

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाभः

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।

नादन्ति शस्यं खलु वारिवाहाः

प्रोपकाराय सतां विभूतिः ॥

पौरुष-प्रशंसा ।

(२०४)

किं ज्वलना च महता पितृपौरुषेण

शक्तैव याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ।

कुम्भोऽपि कूपसपि शोषयितुं न शक्तः

कुम्भोद्भवेन मुनिनाऽम्बुधिरेव पीतः ॥

प्रार्थनाकौशल-प्रशंसा ।

(२०५)

शब्दशस्त्रविदां चित्रमर्थाहरणकौशलम् ।

अव्ययेभ्योऽपि ये चार्थान् निष्कर्षन्ति सहस्रशः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(२०६)

न खलु सकीयान् जनान् प्रति वैमुख्यमुचितं कदापि खामिन इत्याह :—

अन्तरायपरिग्रस्तां स्त्रियमित्यनुकम्पया ।
दुर्दिनेऽपि दिनेशोऽयं प्रफुल्लयति पद्मिनीम् ॥

(२०७)

“आधारभेदादिकस्यापि आधेयस्य भिन्नता दर्शयति —

योऽन्यसुखे दुर्वादः
प्रियतमवदने स एव परिहासः ।
दूतरेन्ध्रनजो धूमः
स एव चाशुभभवो धूपः ॥
(गोवर्द्धनाचार्यस्य)

ब्राह्मण-प्रशंसा ।

(२०८)

इयं ब्राह्मणनौ राजन्नपूर्व्वं भवार्णवे ।
तरन्त्यधःस्थिता लोका मज्जन्तुःपरिवर्त्तिनः ॥

सधुरत्नापित्व-प्रशंसा ।

(२०८)

वाङ्माधुर्यात् सर्वलोकाप्रियत्वं

वान्पाकृष्यात् सर्वलोकाप्रियत्वम् ।

किं वा लोके कोकिलेनोपनीतं

किं वा लोके गर्दभेनापनीतम् ॥

सनत्नि-प्रशंसा ।

(२१०)

अनासा भूषणं धत्ते न कनिष्ठा न मध्यमा ।

निजनासप्रसिद्धानां भूषणैः किं प्रयोजनम् ।

सानि-प्रशंसा ।

(२११)

रिपव एव नानिनामभ्युदयनिदानमित्याह :—

श्रीरामस्य दशाननो न कृतवान् दारापहारं यदि

क्वाम्भोधिः क्व च सेतुबन्धघटना कोत्तीर्य लङ्काजयः ।

पार्थस्यापि पराजयं यदि रिपुर्नाधात् क्व तादृक् तपो

नीयन्ते रिपुभिः सनुन्नतिपदं प्रायः परं मानिनः ॥

यज्ञोपवीत-प्रशंसा ।

(२१२)

परशुराम प्रति रामचन्द्रस्तोत्रिरियम् —

भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते संग्रामवार्त्ताऽपि नः
 सर्वे ह्रीनबला वयं बलवतां यूयं स्थिता मूर्धनि ।
 यस्मादेकगुणं शरासनमिदं राजन्यकानां बलं
 युष्माकं द्विजजन्मनां नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(२१३)

न चौरहार्यं न च राजहार्यं
 न आढिभार्यं न च भारभूतम् ।
 व्ययेऽपि यद् वृद्धिमुपैति नित्यं
 विद्याधनं तत् परमं धनेषु ॥

विनय-प्रशंसा ।

(२१४)

आढावेव विनीतः सद्गुपायं चिन्तयेत् सुधीः ।
 पूर्वमेव क्षितौ नत्वा दन्तिनं हन्ति केशरी ॥
 (कुसुमदेवस्य)

परिमिष्टम् (टिप्पणी)

६६

(२८) सेवते—वीरदेवमते सेवयातुमभ्यपदी ।

(२९) हरि हरोति—वीरसूचकमव्ययम् ।

(३०) तनुवृक्षकुङ्करे—लोमहृषी । नटनं—नर्तनम् । तमिसं—शोकापमिति श्रुतिः ।

(३१) गुणवत् गुणमिश्रितं चेतः । अगर्थं—सौन्दर्यादिगुणपरधितम् अहम् ।

(३२) शौचातिक्रमं—असह्यम् । कादम्बरो—नवविशेषः । लाङ्गलभ्यः—हस्तिभ्यः बलरामस्य इत्यर्थः ।

(३३) सौ श्रुत्यां कोऽपि अपूर्वः कायात्मिकः कपालपायिः कश्चित् देवः मिव इत्यर्थः कुशलं कलपतु । कल्याणे प्रलये ऋतु संस्कारकारणः केतिः क्रोडः यस्य सः । क्रतुकदम्बरः—चञ्चविनायकः । कलितः स्त्रीकृतः कृतदिनेकासुखः चन्द्रः येन सः । कदाचक्रोद्गमोक्तः—कदाचैः अस्तिभिः क्रोडने खेलाय उत्सवः सत्सुखः । कलित-कलकलाः—कलितानि अवलम्बिताः कलनं सधुरास्तुष्टभनिना कलाः शयनोत्तवावादिशयाः येन सः, अथवा कलितः स्त्रीकृतः कलकलाः क्रोडाङ्गनो वैन । कालो गुणवत्तां काली कलसं यस्य तादृशः । कालिन्दीव कालः कालः कालो यस्य सः ।

(३४) दीपाकारः—चन्द्रः ; पद्मे दीपायासाकारः । द्विजिह्व—सर्पः ; पद्मे विभाषी । पाषाणजा—पार्वती ; पद्मे कठिनप्रदया । पशुः—वृषः । अन्तरङ्गः—आत्मीयः प्रिय इत्यर्थः ।

(३५) धूर्त्तस्मृतिनि—गिरिमल्लिके । मधुसूता—मधुदेववर्तिनो, पद्मे विवाद-मणिनी । वैधवी—विधुसम्बन्धिनी । निलगात्—कुलचन्द्रमते मल्लपातोः पाक्षिक-कुटादिभ्याम् भिन्नं मैत्रमिति रूपवदसिद्धिः । तथाच—“महापातकिनः पक्ष मितिलब्धं न तेः सङ्ग” इति शिष्टप्रयोगः ।

(३६) खड्गम्—महादेवम् । चतुर्परिवर्तखड्गम्—उत्तूनां नचतानां परिवर्तः अपिपतिः चन्द्र इत्यर्थः, स एव चतुर्धा यस्य तम् ।

(३७) त्रिपलमयना—त्रिनेत्रा वज्रदृष्टिः । कपिवरसुखः—गन्धो ; तस्य मानरतनुसुखमिति प्रसिद्धिः ।

(३८) उन्मिषता—लज्जा । बासः—वस्त्रम् । पिष्टवने—ग्रामानि । वासरसं—वसतिस्तुल्यम् । शोखण्डसारद्वयैः—चन्द्रनरैः ।

(३९) सीमानिनी—सीमन्तः क्षेत्रविद्याः ; शीऽस्ताः असीति सीमानिनी रमणी । तिलोत्करां—मायवयो लोकस्त्रीक इति याजपाश्चादिभ्याम् समासः, तस्य रचा

(२१८)

सुकवेरपि विपदं दर्शयति :—

अग्रे तार्किककेशरी प्रचलति क्रोधेन रत्नेक्षणः

पश्चाद् याति च शब्दचारुचतुरः कालापशार्हूलकः ।

तन्मध्ये कविते कुरङ्गदयिते शक्नोषि चेज्जीवितुं

हारं रत्नमयं गले तव तदा दास्याम्यहं सादरम् ॥

सुकाव्य-प्रशंसा ।

(२१९)

श्लोक इहि भवति श्लोको यत्र तिष्ठन्ति साधवः ।

लकारो लुप्यते तत्र यत्र तिष्ठन्त्यसाधवः ॥

(२२०)

सुधाकाव्यरसयोः पार्थक्यं न ज्ञातुं शक्यते इत्याह :—

कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा ॥

सुजन-प्रशंसा ।

(२२१)

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुर्हरेत् ।

पापं तापञ्च दैन्यञ्च हरेत् साधुसमागमः ॥

(२००)

अशनीतविलक्षणं सम्महदयं हि दर्शयति —

सज्जनस्य हृदयं नवगीत
यद् वदन्ति शवयस्तदलीज् ।
अन्यदेहविलसत्परितापात्
सज्जनो ब्रुवति नो नवनीतम् ॥

सुपुत्र-प्रशंसा ।

(२२३)

सत्कुलं भूषणं पुंसः सद्भार्या कुलभूषणम् ।
मत्पुत्रभूषणा भार्या पुत्रः सत्सतिभूषणाः ॥
(हरिहरस्य)

सुवैद्य-प्रशंसा ।

(२२४)

मस्ते दुःसहवेदनाकवलिते मग्ने स्वरऽन्तर्गलं
तप्तायां ज्वरपावकेन च तनौ तान्ते हृषीकव्रजे ।
दूने बन्धुजने हतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः
कः शक्तः कलितामयप्रशमनाद् वैद्यात् परो विद्यते ॥
(वेङ्कटधरिणः)

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(२२५)

ज्ञानं वर्धयति श्रियं वितनुते वैदग्ध्यमामुञ्चति
 श्रेयः पल्लवयत्यधानि दलयत्युन्मीलयत्युन्नतिम् ।
 बुद्धिं संपरिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं
 किं किं नारभते हरेरिव कथाश्रव्यां सतां सङ्गतिः ॥

रस-तरङ्गः ।

अद्भुत-रसः ।

(२२६)

कस्मै किं कथनीयं
 कस्य मनःप्रत्ययो भवति ।
 रसयति गोपवधूटी
 कुञ्जकुटीरे परं ब्रह्म ॥

कारुण्य-रसः ।

(२२७)

अग्रे व्याधः करष्टतशरः पार्श्वतो जालमाला
 पृष्ठे वज्रिर्दहति नितरां सन्निधौ सारमेयाः ।

एणी गर्भादलसगसना शब्दौ रहपादा

चित्ताविष्टा वदति हरिं किं करोसि क्व यासि ॥

(सातलस्य)

शाक्त-रसः ।

अनित्यता ।

(२२८)

‘संसारिणामविद्याजनितं वनं दर्शयति :—

जातोऽहं जनको ममैष जननी देवं कलत्रं कुलं

पुत्रा मित्रमरातयो वसु गृहं भ्राता स्वसा बान्धवाः ।

संसारे शयने निमज्ज्य सुचिरं निद्रामविद्यामयीं

लब्ध्वा चित्तं विघूर्णितं बहुविधान् स्वप्नानिमान् पश्यसि ॥

(कृष्णमिश्रस्य)

उपदेशः ।

(२२९)

संसारं तव निःसारपदवी न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्याद् यदि रे मद्विरेक्षणा ॥

(भर्तृहरिः)

कर्मफलम् ।

(२३०)

महतामाश्रयः कार्यः फलं भाग्यानुसारतः ।

शिवस्य कण्ठलग्नोऽपि भुजगो वायुमक्षकः ॥

(भर्तृसारस्वतस्य)

काल-चरित्रम् ।

(२३१)

अशनं मे वसनं मे

जाया मे बन्धुवर्गो मे ।

इति मे मे कुर्वाणं

कालवृको हन्ति पुरुषाजम् ॥

दैव-बलम् ।

(२३२)

रामेण सीता कथिता त्वरस्व

सूर्येण तापैः परितापिताऽभूत् ।

पृथ्व्यापि विद्धा निजकण्ठकौश

विधौ विरुद्धे स्रजनोऽपि शत्रुः ॥

प्रार्थना ।

(२३३)

शान्तिशान्तालमत्ता ह्ये जन स्यान्मौदिमत्तः ।
त्रिपुरारिपुरह्वारि वद्राहं श्लोचभिक्षुकाः ॥

विवेकः ।

(२३४)

पुनःपुनर्भुवि क्षिप्तः पुनरेति स्वसन्निधिम् ।
सन्दकन्दुकवज्जातो मृत्योः क्षौड्ढकं नरः ॥
(लल्लयस्व)

(२३५)

तस्मायां पणसां मन्थे यत् सुखं स्वजनादपि ।
निदाम्बदारयाऽलं निजच्छाया न कस्यचित् ॥

विषय-निन्दा ।

(२३६)

न्यस्तं यथा सूक्ष्मं सुदाऽस्ति शेषो
दूर्वाक्षताद्यं बलिकल्पितः सन् ।
मृत्युं तत्पौण्ड्रितमप्यजानन्
भुङ्क्ते मनुष्यो विषयांस्तथैव ॥

हास्य-रसः ।

(२३७)

निन्दाच्छलेन राम स्तौति :—

साधु साधु रघुनाथ यत् त्वया
पर्य्यायि जनकस्य कन्यका ।
कार्यमेतदपरेण दुष्करं
युक्तमेतदजवंशजम्भनः ॥

विविध-तरङ्गः ।

आयव्ययौ ।

(२३८)

इदमेव सुपाण्डित्यं चातुर्यमिदमेव च ।
इदमेव सुबुद्धित्वमायादल्पतरो व्ययः ॥

उपनेत्रम् ।

(२३९)

यो हि परमुखेन कस्यचिद् वृत्तान्तमवगम्य प्रशस्य तं निन्दति निन्द्य वा
स्तौति तं प्रत्युक्तिरियम् :—

दृश्यतेऽरुर्महत्त्वेन महानश्रुतया त्वया ।
दिव्यदृष्टेर्न दोषोऽयं दोषोऽयमुपचक्षुषः ॥

काण्डकाः ।

(२४०)

सुसुखोऽपि सुवृत्तोऽपि सस्यार्थपतितोऽपि तद् ।
साधूनां पादलब्धोऽपि व्यथयत्येव काण्डकः ॥

कस्तूरी ।

(२४१)

अयि वत गुरुगर्वं मा स्म कस्तूरि वार्षी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।
गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकमसुनैव प्राणहीनं करोषि ॥
(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

कुम्भः ।

(२४२)

दृढतरंगलविनिबन्धः
कूपनिपातोऽपि कलस ते धन्यः ।
यज्जीवनदानैस्त्वं
तर्षामर्षं नृणां हरसि ॥

गोपी-यन्त्रम् ।

(२४३)

अलावुतन्तुकाष्ठानां संयोगे मधुरध्वनिः ।
मिक्षापात्रं कटौसूत्रमिन्धनञ्च पृथग् यदि ॥

घटिका-यन्त्रम् ।

(२४४)

कदाचित् महाराजज्ज्ञानचन्द्रेण कवे कथय तावत् घटिकायन्त्रं रात्रिन्दिवं कथं
ध्वनन्तीति पृष्टी बाणेश्वरविद्यालङ्कारसमुवाच :—

अलभ्यं यदायुःपलः स्वर्णभार-

रहो तस्य दण्डो ह्यथा याति यामः ।

दिनञ्च त्रियामा प्रमादाद्वराणा-

मितीवानिशं घोषयन्ती घटीयम् ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

जिह्वा ।

(२४५)

अङ्ग तमेतद् यद् दन्तैर्न जिह्वा दृश्यते इत्याह :—

द्वात्रिंशद्दशनद्वेषिमध्ये अमसि नित्यशः ।

तदिदं शिक्षितं केन जिह्वे सञ्चारकौशलम् ॥

तलाखुः ।

(२४६)

उक्तिप्रत्युक्ती :—

भ्रातः कस्त्वं तलाखुर्गमनमिह कुतो वारिधेः पूर्वपारात्
 कस्य त्वं दण्डधारी नहि तव विदितं श्रीकलेरेव राज्ञः ।
 चातुर्वर्ण्यं विधात्रा विविधविरचितं धर्मैकैर्धर्मप्रभेद-
 मैकौकर्तुं वलात् तन्निखिलजगति तच्छालनादागतोऽस्मि ॥

तुलादण्डः ।

(२४७)

गुरुषु मिलितेषु शिरसा
 प्रणमसि लघुषून्नता समेषु समा ।
 उचितश्चासि तुले किं
 तुल्यसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥

दुग्धम् ।

(२४८)

सहजनाधुर्यं न कथमपि विचलतीत्याह :—

को हि तुलासधिरोहति
 श्रुचिना दुग्धेन सहजसधुरेण ।
 तप्तं विहृतं सथितं
 तथापि यत् स्नेहसुहिरति ॥

धनुर्बाणौ ।

(२४८)

कोटिद्वयस्य लामेऽपि नतं सङ्घंशजं धनुः ।
असङ्घंशः शरः स्तब्धो लक्षलाभाभिकाङ्क्षया ॥

धूमः ।

(२५०)

धूमः पयोधरपटं कथमप्यवाप्य
वर्षाम्बुभिः शमयति ज्वलनस्य तेजः ।
दैवादवाप्य ननु नीचजनः प्रतिष्ठां
प्रायः स्वबन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥

नखरञ्जनी ।

(२५१)

अन्धज्ञो षलीलुपः कविरुत्तमाधमयोरमेदं दर्शयति :—

अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी ।
पुनर्भवच्छेदकारी गङ्गेव नखरञ्जनी ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

नख्यम् ।

(२५२)

नसं शूशुरसुरिसेवितलं नसं सुसेवे ग्ययं
 नसेनैव विकाशते कविकुलं नखाय तस्मै नमः ।
 नखात् शस्यतरं न चास्ति भुवने नखस्य दशोऽस्म्यहं
 नसे मे नियतं विराजतु मनो हे नख मानुष्य ॥
 (उड्गटसागरस्य)

नौका ।

(२५३)

नौका च खलजिह्वा च प्रतिकूलप्रवर्तिनी ।
 प्रतादणाय लोवानां दारुणा केन निर्मिता ॥

प्रदीपः ।

(२५४)

(क)

प्रदीप' लक्ष्यीकृत्य उपदिशति :—

रक्ष पात्रगतं स्नेहं दीप स्वयौविवर्द्धनम् ।
 प्रयास्यन्ति विना तेन भस्मत्वं भवतो गुणाः ॥
 (महादेवस्य)

(ख)

आश्रितवात्सल्यं शरीरपि हृदयमधिकरोतीत्याह :—

हन्याद् द्विप्रलविनीतं

किन्तु न शरणागतं द्विषं हन्यात् ।

दीपस्तिमिरविनाशी

दलयति नाधोगतं तिमिरम् ॥

बडिश-दण्डः ।

(२५५)

यत् सङ्गुणोऽपि सरलोऽपि तटस्थितोऽपि

वंशोद्भवोऽपि विदधासि नृशंसकर्म ।

वक्रात्मनो बडिशदण्ड तदेव तस्य

जानामि सङ्गतिफलं तव कण्ठकस्य ॥

मध्यस्थः ।

(२५६)

जलस्य वङ्गिना वैरं विधात्रा परिकल्पितम् ।

सुपात्रं यदि मध्यस्थं नृणां भोगाय कल्पते ॥

विधि-विद्वत्त्वम् ।

(२५७)

पृष्ठेन कुलस्यरणेन चङ्को

नेत्रेण काणो रमणेन सूकः ।

कायेन रुद्धः श्रवणेन चैद्धो

नसाऽदनाटो विधिदञ्चितो यः ॥

(उद्भटसागरस्य)

विवाह-पणः ।

(२५८)

कन्यायै रोद्धतं रूपं ज्ञात्रे च लोदते पणम् ।

ताताय रुद्धतं गणम् वरस्त्रीपयसोऽस्य वै ॥

(उद्भटसागरस्य)

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(२५९)

(क)

आक्षोपितोऽपि सुजनो मधुरं हि रौति

निष्पीडितो मधुरसुहृत्तिरति यथेक्षुः ।

नीचो जनो गुणशतैरपि पूज्यमानो

हास्येन यद् वदति तत् कलहोऽप्यवाच्यम् ॥

(ख)

सरलयोः खलु सख्यमनारतं
 कुटिलगोर्घटनैव न जायते ।
 यदि भवेत् सरले कुटिले तदा
 न चिरमस्ति धनुःशरयोरिव ॥

स्वभावाख्यानम् ।

(२६०)

साधुरेव न जहाति साधुतां
 दुर्जनेन सह सम्मिलन्नपि ।
 जलतः प्रभृति काकसङ्गतः
 पश्य रौति मधुरं हि कोकिलः ॥

इति द्वितीय-प्रवाहः समाप्तः ।

परिमिष्टम् ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

टिप्पणी :

(१) ब्रह्माभिषेकं—परब्रह्मसंज्ञकम् । नमः—जोतिः । एतैः स्वाध्यासादर्थः । यथा दत्तनिवृत्तये वैद्यार्थान् अरन्ति तथाऽहमपि आत्मानिकदुःखान्धारद्वारकरणाय एकं शरणं तच्छ्रेयः कारासीत्यर्थः ।

(२) नन्दनैन्द—कुलश्रेयाः अष्टकुलपर्वणा एव दद्यान्ति पदानि यत्नं नमः । पुत्रम्—पुत्रसम् । सुवर्णनिरिकर्णिकं—सुवर्णनिरिः सुवर्णैव यज्ञिका वांश्यापो यस्य तत् । धनस्तनयं—धननाः विष्णुः एव नाहं यस्य तत् । कामविष्टरस—पदान्तम् ।

(३) मन्त्रिकां—मन्त्रिकसंज्ञां अजस्रानां—अपमानां । तन्त्राकरणा-विनियामं—करतन्त्राविनियामम् । प्रतिपन्नं—प्रतिपन्नम् । खीरः—शुकपक्षी । भृत्यै—सद्वन्ध्याय ।

(४) वृत्तिः—वर्जनं व्यवहारादिकमित्यर्थः । स्वतन्त्रा—स्वाधीना । सुपाणाम्—पुत्रवधूनाम् । मरन्वती ब्रह्मणः पत्नी ; विश्वोर्नाभिकमलात् ज्ञात इति विश्वैर्ब्रह्मणः पिता लज्जोय जाता । अतएव लज्जोः मरन्वत्याः श्रृंगरिति सङ्गच्छते । पण्डितोऽपि निर्धनो नाद्रियते इति श्रौकार्थः ।

(५) अलज्जोय पलायते अपमता भवति । लज्जोयापि न चपलायते खलना न भवति ।

(६) खरतरशरकृतसुरपरमयन—मुखागितश्रेः कृतं सुरपराणां सरवैरिणाम् असुराणां यदनं विन तत्तन्मोधने । “अतिधातिपरातिप्रत्यर्थपरिपन्थिनः”—इत्यनरः । खगचर—गरुडयान । नगधर—शिवशैवगिरिधारिणम् । फणधरययन—शेषशय्य । परपदलयकर—मोक्षपदप्रदायक । सवदरशमन—भवभयनाशक । जगदधम् अपहर—जगतः समस्तं पापं दूरीकुरु त्वमिति शेषः । सरसिजनयन—पद्मनेत्र ।

(८) नाथे—स्वामिनि नारायण इत्यर्थः । कृतपदघात भृशमुनिरित्यर्थः । चुल्लुकिततात—चुल्लुकित गण्डूषेण पीत तात पिता समुद्र येन स अगस्त्य इत्यर्थः । सपत्निकासेवी—सरस्वतीसेवक पण्डित इत्यर्थः ।

(१०) विष्णोरसि—नारायणस्य वच स्थले । कुम्भसम्भवमुनि—अगस्त्य । तात पितर समुद्रमित्यर्थः ।

(११) लक्ष्मीर्वावत् सदया तावत् भवन, वधू सुख, पोरुषान्विततनु, जनादर, फतानि सुलभानि भवन्ति । चैत् सा न तथा कृपावती, तदा एतेषा पदाना प्रथमवर्णं परित्यागे यत् भवति तदेव स्यात् । वनम अरण्य, धू भार सकलमेव कष्टकरम खम आकाश सर्वं शून्यम्, रूषान्विततनु क्रोधपूर्णदेह, नाटर सर्वत्र सम्मानाभावः ।

(१२) द्रविण—धनम् । मत्सर—विद्वेष । मत्सरिणी—विद्वेषकारिणी

(१३) कन्धरा—योवान शेष—हे अनन्त ।

(१४) राजमणि—राजश्रेष्ठ । रमश—रमाया ईश पति नारायणमित्यर्थः निशाचरचभू—राक्षससेन्यान् । शुभायन—शुभ मङ्गलदायक अयन आश्रय

(१५) दारुदृष्टदस्य—“जातिरप्राणिनाम् इति वनैकवद्भाव, बन्धाक्षुदृष्टान्तात् समाह्वारे इति समासान्तष्टच् ।

(१६) खरोचिघ्ना—निजकिरणेन । अलङ्करोति—प्रकाशयति । तदन्वये—तद्वन्ने सूर्यकुले इत्यर्थः । द्धिश्चशताङ्ग—द्धिश्च दशपूर्वं शताङ्ग रथ दशरथ इत्यर्थः । एकराट्—एकाधिपति । खरविगमे—खरयोर्वैपरीत्येन यद्विषे ।

(१७) ताताञ्जया—पितादेशेन । तात—वत्स । व्याजिन—हृत्सेन । पुर सरन्तु—पुर सरा अयमाग्निं अनुचरा इति आचरन्तु, क्विबन्तनामधातो रूपम् ।

(१८) सिता—शर्करा । अपविद्या—अविद्या, अज्ञानता इत्यर्थः । देहोऽहं मिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्तिता । रौचिका—रुचिकरी ।

(१९) अश्वं सूर्यं, तत्समानवर्णत्वाद्वा कृष्णपदतलमित्यर्थः । विधुपाली—चन्द्रश्रेणी, तदाकारत्वाद्वा कृष्णपदनखपङ्क्तिरित्यर्थः । तम सोम—अन्धकारराशि अत्र कृष्णस्य चरणीपरिमाणम् । एते परस्परं शत्रुभावपन्ना अपि कृष्णचरणमाश्रित्य सहवसन्ति । शत्रुवध—शत्रुता ।

(२०) भूमिका—कृमिकीटपतङ्गादिरूपान्तरपरिणद्धरूपा । व्योमाकाशखण्ड स्वराविवसव अद्भुतस्य वामगत्या चतुरशीतिलक्षसंख्यका (८४०००००) भूमिका इत्यर्थः आनय—मा आनय ।

(७१) वारिदसम्भ्रमात्—तेचस्वात्वा । शुक्लमिच्छादि राधाया उक्तिः । तद्धैः
—शब्दं 'घोष' इति भाषा ।

(७२) कुम्भीशः—करीन्दः । कुरिसाध्यकम्—सिंहकटिदेशः । विधिशतम्—
मम एतत् सन्धे विधाता निर्मितं तव मे को दोष इति भावः ।

(७३) पृच्छावोधिका—विधायिका । नन्दमोच्यहृष्टता पृच्छावोधिका ; पृष्टे
नन्दमोच्यहृष्टमेव पृच्छावोधिका । चाति—सन्निधि । उज्ज्वलशुभं—गुणः पूर्यम् ; पृष्टे
वयादासिण्यादिगुणः । कैशवभरणं—कैशवभरणसाधनं कैशवनिर्मितं लोकरम्, पृष्टे
कैशवं ह्यप्यहं धनम् ।

(७४) लघोरुवाच—कलम् । वाराववाः प्रत्यवाच—चक्षोः सुदर्शनपञ्चधारी
अहम् । कुम्भीशारीऽपि पञ्चीकृत्यते, तदाच तदेति "चक्षोः तैर्मिकभित्तौक-
कुलावात्रादिचक्षुः" इति ; इत्येतस्य चटसिन्धु सप्तीरवाच—मम चटसिन्धुता
चटसिन्धिः इत्येवमनित्यर्थः, नहि न विद्यते । एतन्मार्गं नृणादिपदेऽपि ईदम् ।
तच्चत्तु अर्धांशमात्रकस्यैव लज्जा उक्तिपरम्परा । शरी—पाञ्चजन्यनामकमङ्गधारी ;
पृष्टे नृशिरौद्विधधारी । अतिवन्—अमङ्गलम् । शवाश्रिधारी पञ्चशिरमङ्गलव्य इति
भावः ; पृष्टे निषादनम्, मरुत्वालाधारी मङ्गलं निधाय एव परमं शुभः, तद्व्याः सन्धेः
अशुचिरिति भावः । शरी—कौमोदकौनामकमङ्गधारी ; पृष्टे शरी रोमोऽस्मात्ताति
शरी । खड्गो—नन्दकनामकखड्गधारी ; पृष्टे मङ्गलः 'मङ्गल' इति भाषा (मङ्गला
दि प्रायः पुष्करिण्यादौ सप्राप्तिरिति) । पञ्ची—पञ्चधारी ; पृष्टे इक्षौ ।
तदेति—तदा इति मङ्गलः ; पृष्टे तत् तदा वा एहि चारात् । पञ्चाकरण—सङ्गमम्
(इक्षिणो हि प्रायः सङ्गमादौ नलकोर्वा कुर्वन्ति सचारादिकं भवत्यनि च) ; पृष्टे
पञ्चाया लज्जाः करं पायिम् । प्रापत्—धृतवाग्विषयः ।

(७५) भिद्युः—विषयः, निपादपरमितम्निप्राप्तौ वास्तव्य । नक्षे—नक्षेत्रे ।
प्रापति—निधः ; गोपालकः क्षण्यः । पञ्चमस्यपः—सर्ववृद्धिः शिन् ; पृष्टे
सर्वोपरि गद्यानः विद्युः । श्रेते स श्रेयोपरि—विद्योत्तरमन्यथा प्रसिद्धेव । विषाद—
विषमचर्तं शिवम्, दुःखम् ।

(७६) गङ्गाचरपति—सप्तदोविशिष्टे । सपि सामिमलव निरति चर्तते इति
अभिप्रायः । चक्षिषु—चक्षिषुः विष्णोः क्लृप्ताप्रियसेति अभिप्रायम् । नक्षेकाः—
शिवस्य सायकं प्रसिद्धम् । सर्वकुतुको शिवस्य सर्वभूषणानां, विष्णोश्च काशिय-

ताम , अथवा वज्राणां लोकानां रक्षा तामिति उत्तरपदे परे दिशु । कपालपाणि—कपालाभिर्भाजनं प्राणो यस्य तादृशं सन् । ललाटलेख—विधिक्षता ललाटलिपि । न पुन प्रयाति—अन्वया सन् न याति, अन्वया न भवतीत्यर्थः ।

(५३) दश्यी—कालः । एते सदृशं त रक्षन्ति ।

(५४) ङ्गीरुपा—लज्जारूपा । दिग्भरा—नद्याः । क्रमते—पादनाक्रामति । अनुपसर्गाद्वा ' इति पाचिकमाकानेपदम् ।

(५५) अखिलेषु गलेषु—पञ्चवक्त्रत्वात् पञ्चषु कण्ठेषु । हिमालया—हिमालय जाता दर्गाः । लीलया—विलासेन ।

(५६) कालकृतकवलज्वालानां अपनुच्य अपनोदनाय । तत—अद्विफुल्ल कमलम्

(५७) खगाकसा—दवानाम् । स्तुतिगिरा—स्तोत्रवाक्येन । सयाममुक्तवसना—सयामि मुक्ता वसनं यया तादृशी ।

(५८) विधि कुम्भा—ब्रह्मणः कमण्डलुमध्ये । गर्भाप्तिविध्वंसिनी—मुक्तिदायिनी ।

(६१) गन्ध—लीशः । ण्या व्याप्नो य यसति तस्य जन्मान्तरपरिग्रहेण देहसम्बन्धो न भवति, तदस्याशिवरूपत्वमिति ।

(६३) जीवन—जलम् पले प्राणान् ।

(६६) विहगपुङ्गवपुङ्गववाहन—विहगः पुङ्गव इव विहगपुङ्गवः १०० गजैश्चो गरुडः, पुमान् गो पुङ्गवो हषथ तो वाहने यस्य ततः । नकरकुम्भ—नकराकृति कुम्भधारि । कुम्भलिकुम्भलि—कुम्भी सर्पः स एव कुम्भः, तद्विशिष्टम् । चन्द्रकिञ्चन्द्रकि—चन्द्रकिञ्चन्द्रकिञ्चन्द्रकिञ्चन्द्रकि पुच्छमिति यावत्, तद्विशिष्टम् चन्द्रकि—चन्द्रकिञ्चन्द्र सोऽस्यास्तोति, चन्द्रशोभितमित्यर्थः ।

(६७) अश्व—मातः । रत्न—मौडितुम् । सुषली—बलरामः । व्याटेहि—विस्तृतं कुरु आननमिति शेषः ।

(६८) विधुरा—कातरा । जनयित्री—जननि । गिरौश—हिमालयः शिवश्च । प्रोन्मीलित्यादि—प्रकर्षेण उन्मीलितं यतः स्थितं तेन सुखं मनोहरं (लज्जया) नमश्च वदनं पस्या सा तथोक्ता ।

(६९) त्रिपादै—विसृज्यका पाटा तैः ।

(७०) किं तथासो वभाषे—असौ तात किं कथं तथा वभाषे उक्तवान् ।

(८०) खड्गिभिः—खड्गधारिभिः रजसैः ; पचे गच्छसैः । गजैः—हस्तिभिः ; पचे वानरविशेषैः । कचुकिभिः—चन्दाः पुरकारिभिः कार्यकुशलहृदिभिः हारपात्रैर्वी ; पचे सूर्यैः । मङ्गिभ्योभिः—ऊवाभिर्वेकाभिः रसपौभिः ; पचे महिषज्योभिः । त्वविशिषां मन्दिरे गृह्येऽपि सतोऽन्यथः ।

(८१) तिमिरादिः—सूर्यः । अद्वितमानसः—अथाकाच तिमिरवर्धतया यथाव्यापि इत्यादिति भीतचिन्ताः । रटन्ति—अन्दायन्ते । प्रभे (अथर्वम्)—प्रभूतैः । शिवाः—शाकाः ।

(८२) पञ्चशङ्कः—उड्डमनपञ्चावलम्बनम् । शिरः—नाभः । आङ्ग—काक । छटाटयन्—अभिनयम् अतुकुर्वन्निर्वाहः ।

(८३) कुङ्कुम्—मण्डलुकलाम् अमावस्याम् । “सा दृष्टेन्दुः चिनीवाली सा नष्टेन्दुका कुङ्कुम्” इत्यमरः (सा अमावस्या) । आम्नाति—अमर्षं कुर्वन्ति सति । गृह्यपुत्रथाः—चराः । सम्भुमान्—लभ्या । लरावयतः ‘अन्नं अन्नं इतः’ इत्येतानि पदानि अतुषार्य केवलं कुङ्कुम् कुङ्कुरिति भावः ।

(८४) अन्नवाकमिषमं रामौ एकत्र न वसतीति प्रसिद्धिः ।

(८५) कवचित्—सुखम् । चन्दलं—मवादूरः । कुसुदधीये—कुसुदकुसुमाभ्यन्तरे । सङ्घचरपरिसुक्ता—चक्रवाकविरचिता ।

(८६) लोभनेन—लौकिकया जलनेन च । कोलावतीच्छेदप्रसङ्गः—वेदप्रपरम्परा-गतनिवर्तनप्रसङ्गः । परदुःखः—अतिहोत्रकरः । अतएव चातकः प्राधान्येऽपि गृह्यजलं विना नाभ्यज्यत् पिबतीति भावः ।

(१००) जानीते—अभ्योनिषेर्गाभ्योऽस्मिति शेषः । कोलावतारः—वराहावतारः ।

(१०१) सदैवपानीयं—कदम्बमिश्रं पानीयमिति मध्यपदलोपी कर्मधारय-समासः । मसमहायते—मसमकेति शब्दं करोति समर्पेति शेषः । “अन्यद्वातु-करपाद” इत्यादिना मसमन्दात् अत्र विलम्ब, ततो “लोहितदिङ्माश्वः सः” इति कथम् ।

(१०२) मदाश्वः—मनावाचखानात् । वाङ्—स्रोकारे । द्दूरः—मेतः ।

(१०३) केचिद्वर—मयूरराज । गोपालमोक्षिसुकुटे—ग्रीष्मपक्ष मस वस्त्रे सुकुटे ।

(१०४) कैका—मयूरस्य कछरपः । कबरी—रसपौनी कैशविन्यासः ।

कावापाः—मयूरपुच्छानि । शिनिङ्गः—सर्पः । दिमितेः—मासैः । शिचङ्गम्—मनसि स्थितम्, अभिलषितमिति यावत् ।

निपाहकत्वात् । विधादौ—विष गरलम् अतोति गरलपायी । वकी—पूतना, तस्या विषलिप्त स्तनं कृच्छ्रं पपी ।

(८०) मौली—मस्तके नीलित्यदि—अलकाशूर्णकुन्तला, वैष्णिका—विन्यस्त केशपाश, अलकसहिता वैष्णिका, पद्मानोक्ता अलकवैष्णिका नीलालकवैष्णिका । वोचिका—तरङ्ग । शफरी—मलविशेषी । रथाङ्गद्वय—चक्रवाकयुगलम् ।

(८१) पार्वती प्राह हे अम्बकारे अम्बकस्य तन्नामकासुरस्य अरि शिव तत सम्बुद्धि, सूर्ध्नि इय का । सूर्ध्नि अम्बकारे तमसि इय का इत्येव पाञ्चतोमन्त्रार्थं षटयित्वा शिवेनोक्तं हे सुख कान्त सुन्दर इन्दु तेन युक्ते इह सूर्ध्नि विमिश्रं कृतं नास्त्वैव तिमिरमित्यर्थः । पार्वती तु कान्तेन्दुयुक्ते इत्यस्य कान्ता च इन्दुश्च ताभ्या युक्तं तस्मिन् सूर्ध्नि इत्ययमाकलय्याह कान्तेत्यादि, अपि प्रश्ने अत्र शिरसि काचित् कान्ताऽस्ति । ननु भवतु—एवमितिशेष, ननुशब्दोऽत्र आक्षेपे । एतावदेव—कैय कान्ता इत्येव । इह—‘कान्तेन्दुयुक्ते’ इति पदे इहसमासम्, पचे त्वया सह कथम् । अपनय—दूरोक्तम् । प्रतिवचनजित —प्रत्युत्तरदाने पराभूतम् ।

(८२) पशुपति —शिव पचे पशूना राजा । हरि —सिंह । देवीमापात —देव उभापति शिव, अहमिति शेष, एष परम्, पचे देव मापति मा लक्ष्मीस्तस्या पति विष्णु । शूलौ—शिव, पचे शूलरोगाक्रान्तश्च । भीम —सहारकर्ता शिव, पचे द्वितीयपाण्डवश्च । तत्परिहासित्यादि—नस्या पार्वत्या परिहासक्रीडाच्छ्लेः । सुग्ध हतबुद्धिं प्रतिवक्तुमर्हन् इत्यर्थः ।

(८३) इह—निष्ठुरत्वम् । नि स्नेहा—प्रेमशून्या । मध्यपरुष —करीषकर्कश । स्नेह—तैलादिद्रववस्तु । विन्दति—लभते । निष्फल —अकारण । स्थाणो —शिवस्य, पचे शाखादिरहितदुमस्य ।

(८४) शूलौ—शिव शूलरोगी च । स्रग्धेति अदन्तचुरादिस्त्रग्धातो परस्मै पदित्वाभावात् अन्वेषणाद्यस्त्रग्शब्दात् करोत्यर्थे । णचि स्रगोति नामघातोर्लोपि रूपम् । नौलकच्छ —शिव मयूरश्च । पशुपति —शिव सिंहश्च । स्थाणु —शिव नि शास्त्र हृत्तश्च । शिवाया —पार्वत्या शृङ्गाख्याश्च । जीवितेश —पति । हतवचा —निर्ध्वाक् ।

(८५) ज्वलनात्—अग्ने । वैश्रवणात्—कुबेरात् । रामजनादन्या—परशुरामनारायणाभ्याम् ।

(१२६) जगन्नाथः—बायुः । जोवनं—जलं ; पक्षे—यमदूतिना—यम(लय-
प्रापिका ; पक्षे तिनिङी ।

(१२७) चतिमाधुर्यं जितवीथुषस्य पनसस्य कण्टकिकलस्य । नातुलपुत्रस्य
—धनुस्सुपस्य ।

(१२८) सरस्वीभर्गमि—आलोसदानाय मननात् सखरमि । कोकः—
चक्रवाकः । शोकं—चक्रवाकोविच्छेदः खम् । मयमनसः—छटपिपाः । ज्ञे—
सदान्कारमव्यक्तमयम् । कौमिकाः—पेचकाः । धनुषदिवैकमिधुरः—भद्राभद्र-
विवेचनादिरहितः । इतीश—इति मनेव । सुद्वितवती—निमीलितवती । पक्षेचर्यं—
पद्मनेव ईश्वरं चतुः । दिनावसाने प्रकृता सुद्वितस्य पद्मस्य इत्वं सावान्धं
कविकल्पेयत ।

(१२९) किमुके—पलायनरी । बाह्यरङ्गप्रपञ्चेन—यदिःप्रकटितसुन्दरमर्मा-
विस्तारैश्च ।

(१३१) शालिवादि—शाखामां समान्ता बिस्तारैश्च सन्निरुद्धं सम्यक्कादितं ममः
ममनं मेहे । चविक्रमेः—चविक्रमेः शोभनैरित्यर्थः । चार्थिच्छद—वीणापनीटकः ।
चित्तद्वैः—वे वा सोपि वा दिवाधि, तानि दशमि तैः शिवदलेः । शालेः—कुम्भनिक-
चाम्बल । सुमः—प्रयशामः । तुङ्गा—चौन्नलम् । पुङ्गविना—पुष्पकर्मणा ।

(१३२) सखोचं—उद्वलम् । अचति—प्राप्नुवति । दीमटीभः—दीनैश्चोऽपि
टीनः ।

(१३३) पूरः—जलीकुलः । तटिनि—कुं । मरि । तटव्यादि—तटद्विमाणां
तीरस्थवत्याणां पातनेन यत् पातकं पापं तत् ।

(१३४) उदयमे—उद्वलमि, उदयमाने इति यावत् ।

(१३५) मधुरनिखमैः—मधुरैः श्रोत्रमुखैः निखमैः शब्दैः । विधुरं—जलाधि
कातरं मामिति शेषः । आशंसिधि—आशंसं करोषि । आदरात्—आदरं प्रदर्शयन् ।

(१३६) ममसि—आकाशे । निरमलस्ये—निराधारे । सीदता—अवतिष्ठ-
मानेन । लदभिसुखेवादि—तत्र अभिसुखं तां लक्ष्मीकमेत्यर्थः निविष्टं स्थापितं
उत्तमानमुद्वतं अचमुष्टं देन तपोक्तेन ।

(१३७) विद्वत्—विचरन् कृता । दिवयोः—दम्भुमिच्छोः ।

(१३८) शौकरवभिभिः—सजलकयैः । निखमैः—कण्ठवभिभिः । उद्विष्टैः—
विकसितैः । चमसैः—खच्छैः । नीला—प्रापय । मिहंति—सुखम् । वीचधनां—

(१०७) एतत्—पूर्वाक्त वचनम् । सचिष्य ससम्भ्रमात्—अतिलम्बया स्वस्थी-
कृत्य । स्तोकेन मयसोऽभिधानं सचेप । के का इति वचनेनैव निषेधदित्यादि
वचनानामपि अभिधानं भवतीत्यर्थः । उन्नतशिर—उर्ध्वोन्नतमस्तकं सत । कैका—
“कैका वाणी मरूस्थे” त्यमर । रुषा—क्रोधेन । वर्षासु पतिपत्नीनां विरह
अनुचित इति भावः ।

(१०८) मिहिका—सिंहि , पक्षे राहुमाता । साग्र—आश्रयशब्दोक्तं संहितम् ।

(११०) प्रत्याश्रम—प्रतिदिशम् । प्रतिपद्धति—प्रतिपथम् चञ्चल्यमाय—
गर्हितं चरनम् । अध्वगान—पान्यान् । फरव—हे शृगालः ।

(१११) मलयजगण—चन्दनवृक्षसमूहः । चुन्निर्वाह—क्षुधाशान्तिः । प्रयत
पवन—विशङ्कवायुभिः नाशाविष—सर्प आशिपि आश्या वा दद्राशा विष
यस्येति व्युत्पत्तिः ।

(११२) पण—हरिणः । हापी—व्याघ्रः । मोष्टा—शृगालः । वल्गात—
प्रवेष्टुं गच्छति । कुरु—सृगविशेषः । करिपोतके—हस्तिशिरः ।

(११३) नीरजराजि—पद्मसुशोभितम् । मानस—चित्तं , पक्षे मानस
नामकं सरोवरम् ।

(११४) विकचपङ्कजालिखल्लपरागधवल्लोक्तने—विकसितपद्मसमूहैभ्यः पततपुष्प-
परागैः शुक्लोक्तने विवदने—विमुखे विधो—विधातरि ।

(११६) दानार्थिन—मत्तहस्तिनो गणानि सृष्टं मटजलं पिपामवः । मटान्ध
बुद्ध्या—मटेन अन्धा सदसद्विवेकीनां या वक्षिस्तया । अनेन भृङ्गदूरोकरणेन
करिवरस्त्रेव चतिर्न पुनर्भङ्गाणां, यतस्ते हस्तिमद्वतः कमलमकरन्दमपि पिबन्ति ।
एकस्मिन् द्वारे रुद्धे शतं द्वाराण्युद्घाटिताति सन्ति याचकानामिति भावः ।

(११७) दलसन्दोहः—पत्रसमूहः । कुजन्मन—कुक्षितं जन्म यस्य स तस्य ,
पक्षे को वृथिव्या जन्म यस्य तस्य । कुपुरुषस्य यथा कुजन्मतस्तोरपेति तेषः ।

(११८) अक्षेवपतित—अस्थानपतितः । मरुभुव—मरुप्रान्तरस्य ।

(१२४) गलिताकाशा—गलितं स्पष्टं इत्यर्थः आकाशा यैस्ते, गगनस्पृशिनः ।
जनताचेतोन्मदन—जनसमूहस्य चिदानन्ददायकः ।

(१२५) तपिता—प्रोषिता । वासिता—सुरभीकृता । अपहातु—परि-
हर्तुम् । ईहते—चेष्टते । क्षुत्—क्षुधा । न लगति—न प्राप्नोति । फलाभावात्
क्षुधा निवारयितुमशक्यं क्षुधातैरगत्या परित्यज्यसे न तु खेच्छयेति भावः ।

वस्तुतः अर्धयते इति अर्थो तम् । रचाकारं मगयात्वं विष्णुं जगद्गुरुं लोचपीडकं कथयति ; वस्तुतः जननाभावमधुरम् अर्हिवान्, ज्ञानैः अर्धतं प्रायति इति वा जगद्गुरुः तम् । सङ्गरक्तं संसारकारं देवश्च शिधं नङ्गख-
निदानं बलिः ; वस्तुतः जगत्संसार एव शिवस्य कार्यम् । लोकाः सुखि जनानि निरङ्गमः निरर्गलः ।

(१८८) रसभावोद्गताः—रसभावोत्प्लवः । नवामने—नवा इव आचरन्ति ।

(१८९) नयः—मोक्षः । दास्यं—बहुषु कार्येषु पटलम् । गायत्रीद्वयं—न दुःखमनुभवति ।

(१८९) एतत् पूर्वोक्तं विविधं दानः । “नमुषकमनुष्यकनैकवत्साक्षात्तर-
स्यात्” (पा १।२।६८) ; इति लोचनं पाश्चिकसकालम् । भक्तद्वयैः—मन्त्रद्वयैः ।

(१८९) यथा काश्चिदालिना प्रागुच्यते पुनरपि चेतुमयज्ञवतो दग्धेनाज्ञं
वत्प्रादु गच्छति तद्वदिति व्यज्यते ।

(१८८) चित्तो यदि जगः—धनं धनं धनमिति वदतीति शेषः ।

(२०१) सत्—सरणं, नमुषकी प्राविक्तः । अस्तमित्ये—अस्तमित्ये आचरति ।

(२०५) अयमेव—न विद्यते व्यतो वेधो वेधः कृपणीय इत्यर्थः ; पक्षे अयमेव-
शब्देभ्यः । अर्थान्—धनानि ; पक्षे अस्मिन्वेति । सङ्ख्यः—अनेकानि, अख्य-
यान्यनेकाधोनीति स्वरथात् ।

(२०६) अन्तरावो विद्मः तेन परियताः । दुर्हितं—निपाच्छादनं । निपाच्छे-
द्वि दुर्हितम् । इत्यमरः ।

(२०८) अपूर्वैव—अपूर्वो अभिमतस्वरथा एव तिष्ठतीति शेषः । अपूर्वत्वं
विहकीति तरन्तीत्यादिना । अयःस्विताः—निवर्तमानाः । अयमता इत्यर्थः ।
तरन्ति—जानोपदेशिन संसारक्षेत्रं नातुभवन्ति । उपरिपरिणः—सर्वादां लङ्घयितु-
कासाः । सज्जति—जानोपदेशि विना अधोमच्छति ; पक्षे तुल्यम् ।

(२१०) अनासा—अनासिकाः, अङ्गुलीयारचोपवीर्गिनी अङ्गुली ।

(२१२) ज्ञानम्—भगवन् । विज्ञानानां—विज्ञेयोः । ज्ञानविद्यो जन्म ज्ञेयं
तेषाम् ज्ञानविज्ञानमित्यर्थः ।

(२१५) यद्विद्याः—आर्यापेक्षया, “पक्षमी विभक्ते” इति विभक्तविद्यारि-
पक्षमी । कौस्तुभः—सप्तद्रव्यमजातमात्रं लफाः सोदरत्वं कौस्तुभस्य ।

शीकरवर्षिवातादिसम्पद्दिहोनां । वहन्—धारयन् । धन्यः—श्लाघ्यः । मृणाली-
च्छलात्—विसवितरणव्याजेन । नवेन्दुविशदानि—नवेन्दुर्द्वितीयाचन्द्रः । तद्वत् विशदानि
शुभाणि नवेन्दोरुपसानत्वात् सूक्ष्माणीत्यपि प्रतीयते । अस्थीनि—मृणालरूप-
कीकसानि । पद्माकरः—पद्मोत्पादकः सरोवरः । यदा शीकरवर्षिवातादिसम्पदो न
मन्ति तदा पद्माकरः सरोवरः स्वस्य मृणालरूपाण्यस्थीन्यपि याचकैभ्यो ददातीति म
ध्व इति विशदार्थः ।

(१४०) वज्रः—सितवन्धनसमये वानरैरिति शेषः । गिरीत्यादि—गिरिणा
मन्दराख्येन यत् मथनं विलोडनं तेन मुषितमपहत सर्वस्वं यस्य स देवासुरैरिति
शेषः । परभानेत्यादि—परस्मात् शब्दोः पञ्चच्छेत्तुरिन्द्रादित्यर्थः, भीतस्य भूधरस्य
मैनाकस्य रक्षायाम् । टीक्षितः—धृतव्रतः कृतनियय इत्यर्थः ।

(१४१) गुरुतागर्व—अतिगभीरजलत्वेन यद् गुरुत्वं तस्य गर्वसं । अन्यस्मात्—
प्रपरजलाशयात् । पीतम्या—अर्धवयानरोहिणः ।

(१४२) कज्जोलेन—महातरङ्गेण वेज्जिताः चालिता ये हृपदः प्रसरत्खण्डा तेषां
परुषाः कठोरा ये प्रहाराभेः । मकराकर—हे हिंस्रजलचरनिलय । प्रसाराघातेन
रवान्यवमन्यमानस्य सागरस्य तदानीं रनाकरेति विज्ञाय मकराकरशब्देन सम्बोधनं
समुचितमेव । मावमस्थाः—अवमानितानि मा कार्षीः । कौस्तुभेन—तन्नाम्ना विष्णु-
वक्षःस्थगृह्यतममणिविशेषेण । तव नाम—रवाकर इत्यर्थः ।

(१४३) वारा—जलानाम् । पूर्णो निलयः—अशून्य आधारः । तृष्णा—अव-
घनलिप्सा । ताम्यत्तिमिसकरं—ताम्यन्तः खिद्यमानाः तिमिसकरा यत्र तयाभूतं
सन्तम् । मुनिः—अगस्त्यः ।

(१४४) व्रजत—विष्णुसमीपं गच्छतः । पाथोनिधि—हे समुद्र । आन्तरं—
अन्तर्गतं तवेति शेषः । आवहेथाः—कुप्याः । न कदाचिद्दिनं विचरेरित्यर्थः ।

(१४५) ध्वान्तौघः—अम्भकारसमूहः । निर्वाण्ति सूर्योपलाः—सूर्यकान्तादयो
मणयः निर्वाण्यतां लभन्ते । ये—पेचका इत्यर्थः । ध्वाहभिया—काकभयात् ।

(१४८) इयं हि लौकिकी रीतिर्यद् बद्धमिच्छति मुक्तस्य धावतीति । अत्र तु
तद्वैपरीत्यमिति ।

(१४९) यस्य हृदयं नास्ति स कथं स हृदयो भवतीति विरोधाभासः । तत्-
परिहारस्तु उदरचिन्तापराङ्मुखत्वादुन्नतमना इत्यर्थकारणात् ।

(१५०) अन्तक—यमः । अन्तकालं—मृत्युसमयम् । उत्तमणस—कृणदातुः ।

(१५२) तेन—तेजोयमा तेजसा । तेजोयमा—तेज इति शेषः । २—मध्य-
मिति शेषः । सिकता—वानुजा रदिनेजसा तापिता इत्यर्थः ।

(१५३) जलत्—परिव्यजन् ।

(१५४) अवयः—नीषा—गन्ता वा । वैद्वन्वन्—विद्यारक्षिता कविता-
मखजा । केवलं धीराः—विद्यामयपत्रा कवितारचनाभिज्ञा । धीरा—शुक्ल-
पक्षिणः । धाराः परिणतकवयः—ये जनाः परिगता, कवितारचनामङ्गिमयपत्राश्च त
एव धीराः सर्वथा जितार इत्यर्थः । अवसन्ता—अवसानान्तरम् । अवय—गोवत्
प्रगविशेषः वानरविशेषो वा

(१५५) कुशलः—दृष्टैः सञ्चालनानिपुणरित्यर्थः ।

(१५६) अगु—चुट्ट. 'अ' इति यावत् । नितरा—सम्यक् । तजस्य—'घात'
ति शब्द प्रसिद्धः तस्य ।

(१५७) मोक्षयन्ति विज्ञापयन्ति । लोकानां—लोकानां मध्ये, निहारीषो षष्ठो ;
नाना दृष्टयः, ति वा सन्वय, तव कर्मणि सन्वयविवक्षाया षष्ठो । अदातुः—
अपगतम् ।

(१५८) रुद्रा—लोकिकानाम्, कर्मणि षष्ठो सुटे—गानन्दाय ।

(१५९) दृष्टो यत् —नस्थो यद्यथो विलक्षण इत्यर्थः ।

(१६०) निरूपणो हि स्वमहिम्ना सर्वं पश्यति, तन्तु न कोपि द्रष्टुं शक्नोतीति
राम्यम् ।

(१६१) विद्मन्वनेः प्रपितामहो भद्रमुक्तिकलम इति विद्मन्वाद्धदेवचरिते-
ष्टादशमो निर्णेतम् । “इन्द्रो दिगुरपि चात्रं मद्देहि नित्यमव्ययीभाव” इति
वदन्दिगुरः पाठः, तव इन्द्र मियुनमस्यासीति अर्थवादित्वात् अच् । दिगुः—द्वौ
गार्वा शब्द सः । सवन्द—स्त्रीपुरुषरूपव्यक्तिद्वयात्मकः । अव्ययीभावः—व्ययाभाव-
मग्नः । तत्पुरुषः.....बहुव्रीहिः—स्त्री पुरुष तत् कर्म धारय कुरु येन अत्र बहुव्रीहिः
बहुधात्म्यसम्पन्नः स्यात् ।

(१६२) सुपत्नी—गृहमोक्षिका, ‘टिक्टिकी’ इति भाषा । असून्—प्राणान् ।
लूतातन्तुः—ऊर्णनाभजालम् ।

(१६३) विकसामि—अद्य त्वया धनमादाय आगन्तव्यमिति सत्त्वा दुष्यामि इत्यर्थः ।
सङ्कोचम् उपैमि—अद्यापि नागतमिति दुःखमनुभवामीत्यर्थः ।

(१६४) दूरे—खेदं प्राप्नोमि । मणिकङ्कणवर्जितम्—अणिशुक्तं यत् कङ्कणं

तेन वर्जितम् । परम—अत्यन्तम् । नष्टिकद्वयवर्जितम्—संश्लेषक सन्मयपात
'जाला' इति भाषा , कथवर्जितम् वाक्यकथरहितम् ।

(१६८) कर्णाग्रतः—श्रुतिमुखदम् । स्तम्भरस—कविचरनमाधुर्यम् । केलि
वन—तीडाकाननम् । क्रमेण—उद्भट

(१७०) सुनिष्ठात—सुनिपुट, वेदान्तशास्त्राणां निखिलनिगूढतत्त्वविर्दाप
मैनाक—तदाग्नौ गिर । स च पर्यन्तपक्षच्छेदनप्रवृत्तपुरन्दरभयात् समुद्र प्रवि-
वेशति पौराणिको वाचा । त्राह्य—समुद्रे चिरमञ्जनेनाप्ययवशेधियात् कोमलत्वम् ।

(१७१) भित्तोदये—भित्तस्य सुहृद् , पक्षे सूर्यस्य । उदये—अभ्युन्नतो , पक्षे
प्रकाशे । ज्वालि—मालिन्यम् । दोषागमे—दोषस्य अनिष्टस्य आगमे उपस्थितो
पक्षे दोषा रात्रि तस्या आगमे । सम्बन्धनादेश—सम्पर्कमात्रेण । दहति—
अनिष्टमाचरति , पक्षे भस्मीकरोति

(१७२) आविष्कृतान—अन्वेषितान् । कलजन्ति—साभिग्विशेष्ट शृण्वन्ति ।
तूष्णी—मोनसवलक्ष्णव्यथ । द्येतस—खला । ननु—अवधारणे । रागात्—
अनुरागात् । नलो व्यापाना पक्षिवेधनशरविशेष । भग्नानां नलानां समाहार
सप्तमली , निजा सप्तमली ताम् ।

(१७३) आशायहृदयम्—आशालुम्बीरे कवलीकृतम् ।

(१७४) दशपुत्रपुत्रिणी—दशभिः पुत्रैः पुत्ररतो, नीवहृदपुत्रजननो इत्यर्थः ।

(१७८) सृष्टिकृता—विधात्रा इति—जीविका । प्राय—वाहल्येन ।

(१७९) यने व्रतानुरोधात्, सेवकस्य तु द्रव्याभ्यासात् । पापवर्ज्यं पापकृत्—
सेवकस्य पापजनितं यनेस्तु वर्ज्यजनितं प्रमेद

(१८१) हरि—छोटकाक्षः । “हरिरिन्द्रो हरिर्भानुर्हरिर्विशुर्हरिर्मन्दत । हरि
सिंहो हरिर्मैको हरिवाजो हरिः कपि । हरिरशुर्हरिर्भीरुर्हरिः सोमो हरिर्यम् ।
हरिः शक्रो हरिः सर्पः स्वर्णवधो हरिः स्मृतः”—अनेकाध्वनिमञ्जरी स्पृश—
विवादः । विदुषा—पण्डितेन सङ्केत्यर्थः । तथाच—“समुद्रयन् भूतिमनायसङ्गमाद
वर विरोधोऽपि सप्त महात्मभिः ।” इति किराते ।

(१८०) दारान—अथ दारशब्देन लक्षणायां दारगतकपलावस्थादिकं बोध्यन्त्यम् ।
तच्च अपत्यजननानन्तरमेव नश्यतीति । यद्वा सन्मदानाथनुरोधेन पत्नी पति परित्यज्य
पुत्रसमीपे प्रायो वर्तत इति पुत्रस्य दारहारकत्वम् ।

(१८४) याचक—प्रार्थना कुर्वन् जन लोक अधीन वनवन्त उदति ,

जनकस्य—निजिवाचिपतेः ; पक्षे पित्रः । अजवंशजन्मनः—अनस्य दशरथपितृवैशे
जन्म यस्य तस्य ; पक्षे क्षात्रवंशजातस्य ।

(२९६) उपनेमन्, उपचक्षुः—'चक्षुः' इति भाषा ।

(२९७) स्त्रजनकं—निजपितरं स्वयम् ; कक्षार्थः स्वनाभिजातत्वात् ।

(२९८) जीवन्दाग्रे—जलादाग्रे ; पक्षे भिज्ज्वाचदाने । तथामर्थे—तथैवाप्या
तज्जमितः अमर्थः असहिष्णुता तम् ।

(२९९) घोषयन्ती—अक्षौवि शेषः ।

(३००) धर्मिभूदिति—धर्मिभूत् दयया दत्ता त एव हेचिपः शत्रवः तेषां
मजेः दयनैर्जिह्वा इत्यने इति तेषां हेचिपः । भित्तिवमिति विजानत्प्रयोगः ।
सञ्चारकौशलम्—शत्रुमार्गे विचरणेनपुष्टम् ।

(३०१) गमनम्—गतिः आगमनमित्यर्थः ।

(३०२) सम्ये ते गार्ह्ये किन्तु मुञ्चया कमकतुलना न ते व्याप्या इति ।

(३०३) कौटिल्यस्य—कौटिल्यभाषाः तस्या इदं तस्य ; पक्षे चिकीटिसंस्कार-
धनस्य । सुदुर्बलं—उत्तममेवैषजातम् ; पक्षे उत्तमकुलसम्भूतम् । जलं—अवनतं ।
असद्वन्धः—निष्ठुष्टवैषम्यः ; पक्षे दुष्कुलप्रभवः । लजः श्रव्यं तस्य क्षात्राभिरुद्ध्या
तयाद्याभ्यां साम्यः ; पक्षे लज्जसंस्कारधनत्वाभाषया ।

(३०४) पयोधरपदं—मेषलम् । ज्वलनस्य—सौपादकस्य दक्षिः । स्वयम्-
जनम्—अनयादेव धर्मोपनैतिनि भाषा ।

(३०५) अनन्तः—विष्णुः ; पक्षे असंख्या जनाः । पुनर्मन्त्रः—पुनर्मन्त्रः,
पक्षे मन्त्रः । मन्त्ररक्षणं—'मन्त्र' इति भाषा ।

(३०६) भूधराः प्राज्ञायाः स्वयः पण्डिताय तैः सेवितम् । मन्त्रिः वैदितत्वात्
महत्त्वं नस्वस्य प्रकटितम् ।

(३०७) भ्रातराणां—मकर्येषां नद्यादिः पारमधनाय ; पक्षे प्रवक्ष्यमाय ।
दाह्या—काष्ठेन कारयेन ; पक्षे निष्ठुरा (जिह्वाविज्ञेयचम्) ।

(३०८) क्षेत्रः—तैलं ; पक्षे आसक्तिः । धातं—सपातं ; पक्षे आधाराः ।

(३०९) द्विपम्—मयम् । अनिनीयं—दुरतम्, अवाध्यमिति यावत् । भ्रातरा-
नतं—भ्रातृताश्रयम् । दक्षयति—वीक्यति ।

(३१०) सदगुणः—उत्तमगुणविशिष्टः ; पक्षे दत्तवद् । रम्योद्भवः—विष्णुपुत्रः ;
पक्षे सद्गुणजातः ।

(२१६) यत स्वल्पमपि धनं लब्धने तदेव बहु मन्यत इत्यथ ।

(२१७) भूभृता नृपाणा पतानाश्च तुष्टिकरौ । एकधर्माणो एक अभिन्न
धम्मा भूभृत्तुष्टिकरत्वकपो ययोक्तो । धर्मादनिच् केवणात् पा ५।४।१२४)
कवीन्द्रस्व वकारस्य भद्र पाद्यक्य , पञ्च रवश्च रवश्च तो तपो इति एकग्रीधे रवो
कण्ठस्वरां तथोभेद ।

(२१८) यथा ऋगायित कुरङ्गदयिताया अतिलान् जीवित सिद्धशर्द्धलयोरन्तर
मासाद्य नातिचिरमुत्सहते स्थातु तद्वत् सुकवितापि नैयायिकवैयाकरणयो स्थूल
हस्तावलेपान् परिहरन्ती नास्पद लब्धु शक्नोति सुधीसमाजेषु ।

(२१९) साधुसमीपे श्लोक असाधुसमीपे च शोक इति भावः ।

(२२४) ह्यषीकव्रजे—इन्द्रियसमूहे । दूने—दुःखिते ।

(२२७) सारमेया—कुङ्कुरा । एणी—हरिणी शवक—शिशुभिः ।

(२२८) ससारे शयने—ससाररूपशय्याया अभिधानयौ मायानयौ निन्द्रा लब्धु
हे क्षित त्व विधूर्णित सत ईमान पूर्वात्तान् बहुविधान स्वप्नान् पश्यसि ।

(२२९) नि सारपदवी—नि सरणमार्ग , बहिर्गमनपथ इत्यर्थः । दवीपसी—
अतीव दूरवर्तिनी । अन्तरा—मध्ये । मदिरिच्छा—कामिनी ।

(२३१) अशन—खाद्यद्रव्यम् । वसन—वस्त्रम् । मे मे कुर्वाणम्—मम मन
इति कुर्वाणम् ; पक्षे मे म इत्याकार ध्वनि कुर्वाणम् । कालहक—काल एव हक
व्याघ्र । पुरुषाजम्—पुरुष एव अज ह्यज तम

(२३२) रामेण त्वरसति सीता कथिताऽभूदित्यन्वयः ।

(२३३) शान्तिरूपया कन्धया लसन विराजमान कण्ठो यस्य । मन एव स्थाली
पात्र तत्र मिलन्ती करौ यस्य । विपुरारिपुरहारि—शिवगृहहारः ।

(२३४) पुन पुन—वारवारम् । स्वसन्निधि—स्वनिकटम् । मन्दकान्दुकवत—
नीचकान्दुकवत नर मृत्यो यमस्य क्रीडनक क्रीडाश्वस्तु

(२३५) निदाघ—उत्ताप । “निदाघो शीघ्रकाले स्यादप्यस्त्रेदान्वनोरपि
इति मेनिनी । अल—समर्था ।

(२३६) बलिकल्पित—देवताये बलिरूपेण कल्पित उपस्थापित मेष यया
सूत्रि शिरसि व्यक्त उत्सर्जनार्थं प्रदत्त दूर्वाञ्चताय सुदा आनटेन अक्षि खादति ।

(२३७) पर्ययाधि—परिणीता । परिपूचका—नीघातो कर्मणि लुङ् ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

विषय-सूचो ।

विषयः	...	...	पानाङ्कः
देवता-तरङ्गः	...	...	१-११७
परब्रह्म	...	...	१-४
ब्रह्मा	...	...	५
सरस्वती	...	...	६
वीणा	...	...	७
संस्कृत-भाषा	...	...	८-१२
विष्णुः	...	...	१३
विष्णुलीला	...	...	१४
लक्ष्मीः	...	...	१५-१७
लक्ष्मी-चरितम्	...	...	१८-१९
रामचन्द्रः	...	...	२०-२३
सीता	...	...	२४
दशरथः	...	...	२५
जन्मान्	...	...	२६
रावणः	...	...	२७
भरतः	...	...	२८
शमशान्तः	...	...	२९-३०
कृष्णः	...	...	३१
कालगीताः	...	...	३२
कृष्णलीला	...	...	३३-३४
सुरयो	...	...	३५
दुष्टरत्न	...	...	

(२५७) रसनेन—जिह्वया । “रसनं ध्वनिने स्वादे रसज्ञारासयोरपि ।” —
इति हेमचन्द्रः । एड —वधिरः । “स्यादेडे वधिरः ।” —इतिः अमरः । अवनाट —
चिपिटनासः । “अवटोटोऽवनाटयावधटो नतनासिके” । —इत्यमरः ।

(२५८) (क) आकोपितः—सम्यक् क्रोधितः । मधुर हि—मिष्टवचनमेव ।
रौति—ब्रवीति । उद्विरने—उद्विरति । “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिना कचित्”
एत आत्मनेपदसः । —इति सचित्रसारः ।

(ख) साधुरेव—प्रकृत्या साधुरित्यर्थः । मधुर हि—मधुरमेव । “अतीत्य हि
गुणान् सर्वान् स्वभावी सू घ्नं वर्तते” इति भावः ।

विषयः	स्रोतः
चरितोत्तर-मूर्तिः	८०
गौरीशक्ति-मूर्तिः	८१
प्रश्नोत्तराणि	८२—११७
(१) कृष्णचन्द्रावली-प्रश्नोत्तराणि	८२
(२) कृष्णनन्द-प्रश्नोत्तराणि	८३
(३) कृष्णयमोद-प्रश्नोत्तराणि	८४—८५
(४) कृष्णसत्त्वामा-प्रश्नोत्तराणि	८६
(५) दुर्गाकान्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि	८७
(६) दुर्गागणेशकान्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि	८८
(७) कलिवामन-प्रश्नोत्तराणि	८९
(८) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि	९०—९१
(९) राधाश्रीपाद-प्रश्नोत्तराणि	९२
(१०) रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि	९३—९४
(११) रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि	९५
(१२) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि	९६—९७
(१३) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि	९८—९९
(१४) विष्णुधाम-प्रश्नोत्तराणि	१००
(१५) श्रीनारायण-प्रश्नोत्तराणि	१०१
(१६) हरधाम-प्रश्नोत्तराणि	१०२—१०३
जीव-तरङ्गः	१०४—१०५
राजा	१०६
राजसभा	१०७
सन्धि	१०८
माधाराज-सुतिः	१०९—११०

विषय.		श्लोकाङ्कः
हरिनामकीर्तनस्थ-सदङ्गः	...	३६
कृष्णविरहे गोकुलावस्था	...	३७-३८
राधिका	...	३९-४४
गोपी	...	४५
नन्दः	...	४६
यशोदा	..	४७
द्रौपदी	...	४८
दशावताराः	...	४९
शिवः	...	५०—५२
शिवलौला	...	५३—६०
पार्वती	...	६१—६५
शक्तिलौला	...	६६—७०
गङ्गा	..	७१—७७
गङ्गास्त्रीला	.	७८
नणेशः	...	७९
जार्त्तिकैय.	...	८०
भङ्गी	...	८१
तीर्थ-भक्तिमा	...	८२—८४
काशी	...	८२—८३
वृन्दावन-वाराणसी	...	८४
भूक्ति-समष्टिः	...	८५—८९
भूक्तिवयम्	...	८५
रामकृष्ण-भूक्तिः	...	८६
हरिहर-भूक्ति	...	८७—८८

विषयः	...	...	श्लोकाङ्कः
दृष्टी	...	...	१५८—१५८
पश्चितराज-अपराधः	...	...	१६०
पाणिनिः	...	...	१६१
वाचस्पतिः	...	...	१६२—१६३
भवभूतिः	...	...	१६४
भारविः	...	...	१६५
सायः	...	...	१६६—१६७
सायनश्रुतिवाक्यः	...	...	१६८
सुरादिः	...	...	१६९
यथोक्तम्	...	...	१७०
वाल्मीकिः	...	...	१७१—१७२
विकटभित्तिका	...	...	१७३
व्यासः	...	...	१७४
श्रीकृष्णः	...	...	१७५
जन्तु-वर्गः	...	...	१७६—१७७
अथः	...	...	१७८—१७९
प्रतिभाः	...	...	१८०
उष्ट्रः	...	...	१८१
काकः	...	...	१८२—१८३
कीलिकः	...	...	१८४
चक्रवाकः	...	...	१८५
अक्षवाकः	...	...	१८६
चातकः	...	...	१८७—१८८
भेनः	...	...	१८९
शकः	...	...	१९०

विषयः		श्लोकाङ्कः
विशिष्टराज-स्तुतिः	...	... १२७—१४८
(क) हिन्दु-राजगणः	...	... १२७—१३८
अनङ्गभौमः	...	... १२७
कृष्णचन्द्रः	...	... १२८—१३०
गङ्गागोविन्दः	...	... १३१
नन्दकुमारः	...	... १३२
नववक्त्रः	...	... १३३—१३४
प्रतापादिष्यः	...	... १३५
राजसिंहः	...	... १३६
वर्द्धमान-राजः	...	... १३७—१३८
वीरवलः	...	... १३८
(ख) मुसलमान-नवावगणः	...	... १४०—१४८
आलीवर्द्धिः	...	... १४०
सिराजद्दौला	...	... १४१
(ग) मोगल-सम्राट् गणः	...	... १४२—१४८
बाबरः	...	... १४२
आकबरः	...	... १४३
सेरसाहः	...	... १४४
जाहाङ्गीरः	...	... १४५
सालाहानः	...	... १४६—१४७
दारा	...	... १४८—१४८
कवि-समष्टिः	...	... १५०—१५५
विशिष्ट-कविः	...	... १५६—१७५
कालिदासः	...	... १५६—१५७

		श्लोकाङ्कः
विषयः		
निम्नः	...	२१८
मध्यमः	...	२१८—२२१
उच्चः	...	२२२
सद्वर्तः	...	२२३
सद्वर्तः	...	२२४
शान्तिः	...	२२५
शान्तिः	...	२२६
समावर्तः	...	२२७—२२८
(क) पर्वतः	...	२२७—२२८
मध्यः	...	२२९
मध्यः	...	२३०
मैत्राकः	...	२३१
विषयः	...	२३२
सर्वः	...	२३३
विषयः	...	२३४
(ख) जलाशयः	...	२३५—२३६
मध्यः	...	२३७
मध्यः	...	२३८
मध्यः	...	२३९
(ग) कृतः	...	२४०—२४१
मध्यः	...	२४२
मध्यः	...	२४३
मध्यः	...	२४४
मध्यः	...	२४५

विषयः

श्लोकाङ्क

भेक	१८०
भ्रमर	१८१—१८२
मत्सरद	१८३
मशक	१८४
महिष	१८५
राघव	१८६
शङ्ख	१८७
शफर	१८८
शुक	१८९
मर्प	२००
सिंह	२०१
हंस	२०२—२०३
जल्ली	२०४—२०५

उद्धृत तरङ्ग

२०६—२२६

सामान्य वृक्ष

२०६

त्रास	२०७
कदली	२०८—२०९
कल्पवृक्ष	२११
चन्दन	२११
चम्पक	२१२—२१३
ताम्रतम्	२१४
तान	२१५
दण्डम्	२१६
धुस्तर	२१७

विषयः	...	...	...	श्रीकाण्डः
कृपण-निन्दा	...	...	२६३—२६४	
रुद्धविशेष-निन्दा	...	...	२६८—२६९	
नासाह-निन्दा	...	...	२७०—२७१	
टीकाकार-निन्दा	...	...	२७२	
दारिद्र्य-निन्दा	...	...	२७३—२८१	
दुःश्रम-निन्दा	...	...	२८२—१८७	
क्षिपद्रोक-निन्दा	...	...	२८८	
धर्म-निन्दा	...	...	२८९—३०१	
निर्मुक्त-निन्दा	...	...	३०२	
निर्लब्ध-निन्दा	...	...	३०३	
मोच-निन्दा	...	...	३०४	
परिजन-निन्दा	...	...	३०५	
गुह्य-निन्दा	...	...	३०६	
सिचा-निन्दा	...	...	३०७—३०८	
भयपान-निन्दा	...	...	३०९	
भूख-निन्दा	...	...	३१०—३११	
सीम-निन्दा	...	...	३१२	
(ख) प्रथम सा-तरङ्गः	...	...	३१३—३५७	
छट्टकविता-प्रशंसा	...	...	३१४—३१६	
उदय-प्रशंसा	...	...	३१७	
मुषज-प्रशंसा	...	...	३१८	
रुद्धि-प्रशंसा	...	...	३१९	
छात्र-प्रशंसा	...	...	३२०	
वैजक्षि-प्रशंसा	...	...	३२१	
दश-प्रशंसा	...	...	३२२	

विषयः

श्लोकाङ्कः

शिशिरः ... २४१

वसन्तः ... २४१

(घ) काल-विशेषः ... २४२—२४६

प्रभात-वर्णनम् ... २४२

सूर्योदय-वर्णनम् ... २४७

सूर्यास्त-वर्णनम् ... २४४

सन्ध्या-वर्णनम् ... २४५

चन्द्रोदय-वर्णनम् ... २४६

(ङ) मण्ड्यादयः ... २४७—२५३

मणिः ... २४७

शङ्खः ... २४८

खर्णम् ... २४९—२५०

शेषः ... २५१—२५३

निन्दाप्रशंसा-तरङ्गः ... २५४—३५७

(क) निन्दा-तरङ्गः ... २५४—३१२

प्रसन्नोप-निन्दा ... २५४

आत्मगौरव-निन्दा ... २५४

उदर-निन्दा ... २५६

कलिकाल-निन्दा ... २५७—२५८

कूपुष-निन्दा ... २५८

कुम्भ-निन्दा ... २६०—२६१

कुवैद्य-निन्दा ... ३६२

कुसंसर्ग-निन्दा ... २६९

कृतघ्न-निन्दा ... २६४

विषयः	स्रोतः
(२) वीर-रसः	... ३५८—३६०
(३) करुण-रसः	... ३६१—३६२
(४) अद्भुत-रसः	... ३६३
(५) हास्य-रसः	... ३६४
(६) भयानक-रसः	... ३६५
(७) वीभत्स-रसः	... ३६६
(८) रौद्र-रसः	... ३६७
(९) शान्त-रसः	... ३६८—३७८
चरितवता	... ३६८
अनुतापः	... ३६८
कर्मफलम्	... ३७०—३७१
कायचरित्रम्	... ३७२
देवत्वम्	... ३७३
शरीरम्	... ३७४—३७६
विषय-लक्षणा	... ३७७
वैराग्यम्	... ३७८
विविध-तरङ्गः	... ३७९—४१०
प्रथम-विन्दुः	... ३७९
प्राचीन-शिलालिपिः	... ३७९—३८२
(१) पुरीषामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम्	... ३७९
(२) काम्योषामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम्	... ३८०
(३) वडनगरस्थ-गोपालमन्दिरम्	... ३८१

विषयः			श्लोकाङ्कः
आह-प्रशंसा	...	...	३२३—३२४
दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा	. .	.	३२५
दुःख-प्रशंसा	...	...	३२६
धन-प्रशंसा	...	...	३२७
धनि-प्रशंसा	...	...	३२८
धर्म-प्रशंसा	...	...	३२९—३३०
पण्डित-प्रशंसा	...	...	३३१—३३२
परीपकार-प्रशंसा	...	...	३३३
प्रेम-प्रशंसा	...	.	३३४—३३५
ब्रह्मतेजः-प्रशंसा	...	...	३३६
भक्ति-प्रशंसा	...	...	३३७
मनस्वि-प्रशंसा	...	...	३३८
मन्त्रत्व-प्रशंसा	...	...	३३९
मौन-प्रशंसा	...	..	३४०—३४१
विद्या-प्रशंसा	...	...	३४२
स्वरूपनिरूपण-प्रशंसा	...	...	३४३
सहाय-प्रशंसा	...	...	३४४—३४५
सुकवि-प्रशंसा	...	...	३४६—३४८
सृजन-प्रशंसा	...	...	३४९—३५०
सुपुत्र-प्रशंसा	...	...	३५१—३५३
सुवंश-प्रशंसा	...	...	३५४
सुमसर्ग-प्रशंसा	...	...	३५५—३५६
स्थानमहिम-प्रशंसा	...	...	३५७
न-तरङ्गः	...	...	३५८—१७८
(१) शृङ्गार-रसः .	...	...	३५८

द्वितीय-प्रवाह ।

श्लोक-सूची ।

श्लोकांशः	श्लोकाद्यंशः	श्लोकाद्यंशः
(८)	असौ दानववैरिणा निरिभवा ... १३७	
अमरपर्वमसम्पत्ता वयं वावापि ... १३४	असौ हिमानीपरिदीर्घमात्रः (ख) ... २४०	
अङ्गुलीषिग्रयाङ्गुलसन्निवि (ख) ... २०६	अलौकिकैव पयसा यः ... २३६	
अङ्गुल्या कः कपटे धरति ... ८६	अन्याद् वः करणोरणां (क) (ख) ... २०४	
अचतुर्वेदो ब्रह्मा दिवाहरपरो ... १०४	असाधुः साधुर्वा भवति ... ४०८	
अर्तुं वाञ्छति वाङ्मन् गणपते ... ४२	असौ गच्छति गच्छ वक्ष्येति तव ... २२१	
अभ्युद्यन्तीपरि तुङ्गधाम्नात् ... २४५	असौ गते भासति नात्माकाराम् ... २५२	
अथवाग्वाग्नि भूतः कलधरो ... २१५	असौ गतोऽयमरपितृवैक्येषु ... १८४	
अनुकूलभावमयवा प्रतिफलं ... १४८	अस्यानि पतितः स उग्रदरसो ... २१५	
अनुसरति करिष्णोर्लक्ष्मणः ... १८२	अस्मिन् संकलितपाठसमस्तसि (क) ... २८१	
अपसर परस्वत दूरं वीक्ष्य ... १८२	अहो प्रभावो वाङ्मेधा वन्मातङ्ग ... १६८	
अपसर सधुकर दूरं परिसलवङ्गुलि ... १८१	अहो मे सौभाग्य सम च ... १५७	
अस्मिन् नोपदन्तं पवि यवसवन्तं ... २८७	(९)	
असौ प्रख्याः सकलाः सुमित्रिताः ... २४	आकर्षणव गां वमसिधु स्तुरौ ... १०७	
असुखिदुःखानि विङ्गमखल एष ... २४१	आमच्छति यदा लज्जामोरिकेल ... १५	
अस्य संसृष्टं सप्यङ् (२ ख) ... २८१	आचक्राते तव किमवतनीभवस्था ... २३०	
अस्य जस्युनि जाते कविदपि ... ७७	आदाय नास्मखिलं स्रवन्महात्मान् ... २६१	
असौ नैविदुपासते कृपणवद ... २४७	आपाणिषट्पादतिप्रचयिनो ... ७	

विषयः	श्लोकाङ्कः
(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम्	... ३८२
द्वितीय-बिन्दुः	... ३८३—३८०
(१) अपङ्गति-कविता	... ३८३
(२) कूट-कविता	... ३८४
(३) गणित-कविता	... ३८५—३८७
(४) चित्र-कविता	... ३८८
(५) प्रहेलिका-कविता	... ३८९
(६) समस्यापूरण-कविता	... ३९०
तृतीय-बिन्दुः	... ३९१—४१०
कलिकाता 'संस्कृत कलेज'-निराकृति-प्रस्ताव	... ४९१
कुम्भ	४९२—४९३
छत्रम्	४९४
तमाखु	४९५
तुलादण्ड	४९६
नखम्	४९७
प्रदीप	४९८
मध्यस्थ	४९९
मूर्ध्नि-पण्डित पार्थिवम्	४००
साधारण नीति	४०१—४०३
सुजन-दुर्जन पार्थिवम्	४०४—४०७
स्वभाववाक्यान्तम्	४०८—४०९
स्वर्णकार	४१०

श्रीकाव्यांशः	श्रीकाव्यः	श्रीकाव्यांशः
कस्तं शिरसि निधये को वा ... १८४	कारं वारि न चिन्तित म गच्छिता ... १८३	
कस्यापिद् बाष्पि कैश्चिन्ननु यदि ... १४४	चितौद्यानां कीर्तान्तरतिमिरदोष ... १४०	
काकाः पद्मवने रतिं न कुरुते धुंसी ... ४०८	शुभ्रश्यास्त्रयो दारा भवि ... १०६	
काचित् काल्ना निरङ्गविधुरा (च) ... २८०	सीमो यस्य शिरस्यो बाणिधनः ... १३२	
कायः को मे पुरसादिति वदति सङ्गः २०३	(ख)	
काल्ये मयतमेऽपि विशानिचक्रे ... २८६	खयूयमित्याके श्रीभशानो ... ३८१	
किं कैवोव शिखरमस्मिन्ततयुः ... १८१	खिन्नं खिन्नं सप्तहृतेन सरसं ... ३१४	
किं बोधं किमु बोधनं किमु ... ३५	खोदापादारपिन्दहयभजनपरो ... १४१	
किं गौरि मां धातु रसा गतु ... ११३	(ग)	
किं पाथ पदपङ्क्तिं सप्तचितं ... ११		
किं ब्रूमस्मं यमोदे कति ... ४०	गङ्गाजलं शिरसि ते कैमवती ... ५०	
किं छारेः किमु कलषैः ... ११६	गङ्गादीनां सकलचरितं प्राप्य ... १८०	
कोट्यष्टं कुट्टिकोऽन्तः कठिनः ... १८०	गङ्गावासे विपिच्छुल्लगुगतसङ्गत ... १८२	
कुन्दकुल्लमसुं पथ्य पुष्पितं ... १०४	गङ्गे सिदोषनामाय लपि ... ७३	
कुम्भः परिसितमभः पिबलसी ... ३५१	गतं तद्द गाम्भोये तटमपि विनं ... १०४	
कुजति किञ्च कोकिलकुञ्च ... ४३	गाङ्गमन्त्रं सितमन्त्रं वासुनं ... १०२	
कुञ्जलं रामरसिति मधुरं ... १०१	गार्तं मङ्गलित गतिर्धिमल्लिता ... १६६	
कृष्ण लं मयवोमोऽपि चपला ... ८३	गिरोभि ब्रह्मणे मित्रि च दिवसालो ... ६०	
कृष्ण ल पट किं पठामि क्षेपु मे ... ८४	गुणप्रमुखाः परमकैशेदिनः ... ३१४	
कैचिद्वा यदि मन्त्रि वेदिकरतास्ते ... २५०	गुणप्रमुकोऽप्यथो धाति रिक्तः ... ३८३	
कैव भाग्यवती तवोरसि सखी ... १००	गुणवानपि पूर्योऽपि कुम्भः कृपे ... १०३	
कै यं रघुनाथ माघ किमिदं ... १०५	गुणायने दोषाः सृजन्मवदने ... ४०६	
कै वेकटनितम्वेन गिरां शुम्भेन ... १०९	गोभिः क्षोडितवान् कृष्ण ... ११०	
कोऽयं वारि हरिः प्रयादि विविनं ... १०२	गोशशोदोर्षिभावा बहुविट्पितले (ग) २८१	
कोशल्यासुतस्यप्राप्तिनिहितं ... ३४	गोवर्धनय मरयो जयदेव ... ३५४	

श्लोकाद्याश	श्लोकाङ्क	श्लोकाद्याश	श्लोकाङ्क
शरम्भगुर्वी चयिणी कसेण	४०५	(ए)	
आलिवर्द्धिनवावमप्यथ नवद्वीपे	१४०	एका भार्या प्रकृतिमुखरा	१३
आविष्कृतैर्दशभुजैर्दशदिश	६८	एकोत्पत्तौ प्रकृतिधवने सुन्दरो	२४८
आश्रयताच्छेदनमन्तरेण	२५४	एकोऽयं पृथिवीपतिर्द्वितितले	३२४
आसिच्य पञ्चतकुलतपनीधतप्त	२५१	पञ्चा ते हरता सुगावि कतमा	११२
आहृत्याहृत्य सूर्क्षा द्रुतमनुपिबत	१८८	(औ)	
आहारे बद्धवानलस्य शयने य	२१०	औदाय्य भुवनवधेऽपि विाटत	२१०
आह्वानेषु गृहोत्तमौननिधम	२६१	(क)	
(इ)		क कषारिपिता किमिच्छति (क) ३८८	
इतुचे चक्रवाक वचनमनुादन	१२६	कन्याप्रसूतस्य वनु प्रसङ्गाद (क) २४०	
इन्दु कं कं च सागर कं च रवि	३३४	कमलशोहरस्यन्द पूर्णचन्द्रस्ततोधिबन्ध २ ३	
इष्ट कार्तिकैर्दशमैश्च शुचित कट्रेण	३८५	कम्प चम्पक मृच्छ याचकगण	२१३
इष्ट खाद्यसमुत्त खल्वनम्यस्त	३८६	कौरवात्युधे प्रतपति रघना	२०
इष्ट वाग्गुण सुखेन सहित	३८७	ऊषाग् देहि कषाधिव बधिविहित	१४७
(उ)		कपरधलीरचितालबाल	२२२
उच्चैरेव तत्र फलस्य विपुल	१८८	कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति	१२३
उत्कृत्य ज्वलिता शवात कथमपि	२	कवय कालिदासाया कवयो	१५६
उत्कृष्टमध्यमजघन्यजनेषु मैत्री	४०७	कवयति पणितराजे कवयन्त्यन्धेऽपि	१६०
उत्तिष्ठच्छासकमुद्वह सखी दारिद्र्य	२०८	कविर्वाकपतिराजश्रीमवभूत्यादि	१७
उत्तङ्गैस्तारुभि किमभिरखिलै	२१६	कवीन्दु गोमि बाढ्याकि यस्य	१७२
उत्तफुल्लन्दीवराचो	१८	कठ दृष्ट त्वया नो जगनि	६३
उन्मत्त धुमं तरुण्येन्दुनिवासयोगी	२१७	कस्त्व बालितनूज्वो	१०८
उपमा कालिदासस्य भारवे	१६६	कस्त्व ब्रह्मन्नपूर्वं कं च तव वसति	८८
उपादाता यावन्न भवति गुपाना	३३२	कस्त्व भो कविरस्मि तत किमु	२८२
उभो पक्षो गङ्गा सुवि वियात	२५७	कस्त्व भो गङ्गा केशव शिरासज	१०१

श्लोकाद्याश्च	श्लोकाद्	श्लोक	श्लोकाद्
(घ)		(त)	
घनतरघनचन्द्रच्छादिते व्योमलोके	१३७	तले धातून् विगुणमयि	६४
घर्माभ्यो मणिकर्षिका भगवत (ख)	८४	तव चरणसरोज दर्शय देवताभि	५७
घृष्ट घृष्ट पुनरपि पुनश्चन्दन	३५०	ताम्बूल गदराशिनाशनिपुण	२१४
(च)		तावद् भा भारवेर्भाति भारवि	१६५
चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका	४०	तावद् विद्याऽनवद्या गुणगुणमहिमा	१६०
चतुष्टय पञ्चमगो हृष्टा	२५	तौच्छ रविक्षपनि नीच इवाचिराब्ध	२३८
चतुर्थेर्भाद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य (ग)	३८०	त कापीनधनास्त एव हि पर	१२४
चिन्ताचक्रे भ्रमति निधत मन्मना	२८०	त त सतपुरुषा पराध्वटका	२८३
चङ्काया शिखिपिच्छिनौ तिलकिती	२८	वपाय्य मा जम्ब स्फुटितद्वज	२०७
चण्डखदिरयुतकोटी	३६४	वज्रोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो	१५८
चोरिभ्यो न भय न दण्डपतनात्	२७७	त्वच्छेज्जगत्से सुदा बहुगवान्	१२०
(छ)		त्वत्कोत्तिशैतकिरणेऽभ्युदित	१६८
छिद्यन्मपकचतचटनवने रक्षा करोर	२०२	त्वामुर्वीधर रम्यकाव्यकरण मीनावन	
(ज)		(ङ)	
जननि सुरतनि भवती	७१	दत्तान्त परिलग्नद खदकणा	२६४
जनस्थाने भ्रान्त कनकस्रगहणा	२८१	दम्भ नोदहते न निन्दति परान्	३२१
जम्बवीपपुरप्रकाशनकरो स्नेहचमा	१३८	दया पर धम्ममसुव चाव दयावता	३२२
जले लवणवल्लीन मानस	१२८	दर्शदोषविचङ्कनेन शिखिना भूयोऽपि	२८५
जवेन धावती बाजी विभिद्य	१७६	दातव्य कृतिभिर्धन न खल त	२६७
जाते जगति बाष्पीकौ कविरित्य	१५८	दाता बलि प्राथयिता मुरारि (क)	३७३
जातोऽह द्विपदश्चतुष्पद	६२	दानाम्बुसैकशीतार्चा यशोवसन	१३५
जितधनसमूहाय जित्यजनवायवे	१८४	दारिद्र्यस्य सहोदरेण सकल तातस्य	२८७
(ङ)		दिव्य कारि कथ वन सुरधुनी	११७
डिभ डिम डिम डिम डिडिम डिम्	२६	दोन मामपहाय विश्वभरण	१२

श्रीकाण्डः.	श्रीकाण्डः	श्रीकाण्डः	श्रीकाण्डः
द्वैतचैतन्ययोगाद् वदन्मन्त्रमहत्तम ... ३८५	धन्याः देवकली गिनीन्द्रतनया ... १०७		
ये दूर्गभक्तानि भक्तमहो ... ६२	अगस्त्येन्द्रादिभिर्गौडमुनीन्द्र (८-१) ३८०		
दुर्जनं प्रयत्नं वन्दे ... २६२	धर्मः धर्म परम चैव च कृणां ३३०		
द्वैतैकं यदतीतं तद विजगत्त स्फटार्च ०७०	धिग्देव कदली स्फटिपुष्पकृति ... २०६		
द्वैतस्य सद्गतिरनन्तपरमेश्वराया ... २६३	धिग्देवैर्गौडमुनीन्द्रैर्गौडमुनीन्द्र (क) १५०		
द्वैतद्वैतमन्त्रकलाय भजते मयो ... २०४	धिगन्ध्या वेद्यां धिगधि कठिता ३२८		
द्वैतैकरोति ज्ञमति धिगन्ध्याकरोति ३५६	धीर्ग निजिपते पदं हि धिगन्ध्याः शब्दं ३४६		
द्वैततरनिवृत्तः नो धिगन्ध्याय ... २६६	धनः काचोरुसैव कणि धिगन्ध्या ३६२		
द्वैतस्यैव भुवि भुवि निष्ठतरव ... ३४६	(न)		
द्वैते तं कृपाया त्वमेव कृपाया ... १०८	न शोधः क्रियतां प्रिये स तु ... ११४		
द्वैते वाचस्पतिसुने हि धनवः ... १६६	न जाने विद्यते ... (३ ख) ३६१		
द्वैतैकैकतद्वैतमन्त्रमहत्तम ... ५८	न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो ... २६२		
द्वैत्याः द्वैतचैतन्ये निष्ठे पतितान् ६६	न साले सिन्दूरं न च नयनयो ... २८३		
द्वैतस्य नैव द्वैतोऽयं गुणः प्रत्युत (ख) २५०	न मूर्णां स्फुरणं न च चक्षुचलनम् ... १८६		
द्वैतार्था पल्लविनी नखैः कमलिनी ... ३६	नराकां वदन्त्येकै निराकारव ... ७४		
द्वैतः काचिद् यदि निजजने ... ३३५	न वा ताडनात् तापनं वदन्त्येकै २४६		
द्वैते द्वैते परैर्यामविरलमठति ... ३०७	न सध्यां सन्धत्ते निधमितनिमाजान् २५८		
द्वैते यद्य सदा सनीरवगुणै (ख) २६०	नहि न्यायादानात् पथिजनसन्ताप २९१		
द्वैतीयभूतभृतिना स्मिन्निष्ठाया ... १३३	नागान्त्वाप्सस्तीमा दनुजदलदमा ६१		
द्वैतत्वेन विबुधैः दुःख ... ३२६	नाभुवन भुवि यस्मै कुवचिदपि ... २०५		
द्वैते कुर्याद् द्वैते न कुर्याच्च सन्देह ... ४०२	नास्तीच्छायावती ननुनं दशर्गा ... २०१		
(ध)	नाहं दुःखरता न चापि चपला (ख) १६		
धत्ते कालीपदार्जं शव इव जगतां ५६	निगमतरौः प्रतिशब्दं मृगितं ... ४१		
धनुरिव गुणयोगात् सन्नतो नासि १२५	निद्रानि स्नाति मुङ्क्ते चरति कचभवं ३०१		
धन्या गोकुलकन्या वयमिह ... ४५	निबोधि तित्तः खलु कष्टभोग्यः २१८		

श्लोकाद्याश	श्लोकाङ्क	श्लोकाद्याश	श्लोकाङ्क
निरञ्जन सुदुष्प्राप सर्वव्यञ्जन	१३१	पुत्र सचरित सती प्रियतमा खामो	११९
निर्गुणो निष्क्रियोऽप्यसि	४	पुत्र स्वादति दुःखित सति सुते	३०६
निष्पिष्टापि पर पदाहति	(घ) १८१	पीतोऽब्धे कलसोद्भवेन मुनिना	३५८
नैव व्याकरणज्ञमेति पितर न चातर	३४८	पृथ्वी श्रीमदनङ्गभीम महती	१ ७
नां मुक्त्यै स्पृहयामि नाथ विभव	३३७	प्रकृतिलवो मध्यस्थे युष्मिनि शुचावपि	३९८
(प)		प्रशसन्ति च निन्दन्ति निगमा यद	३२५
पद्मो धन्यस्त्वमसि न गृह यासि	३३८	प्राणाधिके वन रामे सुमन्त्रे	२४
पण्डिते बहुविद्ये च स्त्रीजने च	४०१	प्राप्य प्रमाणपदवीं को नामास्ते	३९६
पतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमा (क) २४१		प्राय खभावमलिनी मङ्गता	२९७
पतिश्चरता ज्येष्ठे पतिर्वरता	४८	(ब)	
पनसचतकुन्दाभा उत्तममध्यमाधमा	४०४	पाणव्याहारागरागेन्दु	(क ख) ३८०
पयसा कमल कमलेन पय	११८	प्रज्ञा विष्णु पिनाकी	१
पय प्राची पिङ्गा रसपतिरिव	२४२	(म)	
परापकारसहस्ररोधकान्यापकारजम्		भक्तिप्रह्विलाङ्गनप्रणयिनी	१
(घ) ३८०		भवित्री रश्मोक त्रिदशवदन	११२
प्राणौ मे नवनीतपुञ्जमधुना	१२८	धत्वाच्छन्नतनु कदर्यशयना	२८०
पत्र न तापयति नैव मल प्रपूते	३५२	भानु शोषयितुं समेति गगन	२१८
पाथोजानि निमोलयन कुमुदिनी	२४६	भारत पञ्चमो वेद सपुत्र सप्तमो	२७१
पाय पायसपायसश्चयह्व	७३	भारवेभा रवेभाति	१६५
पार्वतीमोषधीमेकामपर्णा	६०	भासो रामिलसीमिलौ वररुचि	१५५
पितृर्नैव वच शृणोति दिवसे	२५८	मिच्छाथौ स क्व यात सुतनु	११०
पीठा कच्छपवत् तरन्ति सखिले	२८१	मुञ्चोपविशतस्तुन्द शयानस्य	४०३
पीत मे सजल जल जलनिधे	२४४	मूर्तिर्ममितले पथ परिणये	२०
पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो	१७	मूमौ दत्त्वा पदमिह समाधिद्वि	२७
पुस स्वरूपपरिदर्शनमेव कार्यम्	३४३	भूष कूप इवाभाति नमज्जन	११८

देवता-तरङ्गः (शिवलीला)

४१

(५१)

यः स्थायः स्वयमेव पर्वतगतो मूलैर्न क्षीयति यः
साऽप्येषा स्वयमेव यस्या जनिता पुत्रो विशाखस्तथा ।
यो नित्यं परोपनोतकुसुमोऽमौलं प्रसूते फलं
स खिलं समं मूर्ध्नि लज्जति प्राप्नोतु पुष्टिं पराम् ॥
(उद्धटसागरस्य)

(५२)

शङ्करो यः शिवायां कथं पृच्छते मयि वीर चास्ते
बीभत्सः कीकरीवैः कथिगणभयकं तद्देहाद्भवत् ।
रौद्रे दले च नमो दिशि दिशि वसतु भक्तिभाजि प्रयान्तो
वन्देऽहं तं भवेमं नवरसरसिकं नौरसः पूर्णचन्द्रः ॥
(उद्धटसागरस्य)

शिवलीला ।

(५३)

निवसन् यन्मयुर्धिरावस वैकुण्ठः—

अन्तं वाञ्छन्ति वाङ्मनं येषां तेषां कृपातिः कृषी
तं च क्रोचयति शिखी गिरिसुतांसोऽपि नागाननम् ।
गौरी कङ्कुसुमां चिन्तति च कलानाथं कपालानलो
निर्विद्यः स शिवः कुटुम्बकलसाद्भूतिं दधौ मृगयौम् ॥

श्रीकादाश	श्रीकाव	श्रीकादाश	श्रीकाव
यस्या शम्भर्या च शम्भूत्तमाङ्गे	८३	रे रे चातक पातितोऽग्नि मरुता	१८०
यस्याऽलौघत शल्कसीधि	४८	रे रे दीप तिरस्कृताखिलतम	३८८
यस्याश्चोरचिकुरनिकर	१५१	(ल)	
याऽच्य वीजमेक	८	लक्ष्मणा लघुसन्धानो दूरपाती च	६०
या पाणिग्रहलालिता सुसरला	८८३	लक्ष्मीनाथ वदति गरुडसस्य	८७०
या पूर्वं हरिणा प्रयाणसमये	४२	लक्ष्मीर्न न गीतव उत गीतव	१२२
यावद् भारतवर्षं स्यात् (४ ख) ३८१	३८१	लक्ष्मीं प्रति गोविन्द श्रीदमितम	३२७
येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित (क) (ख) ८८	८८	लब्धा मानसुता ममादावनिता भिक्षा	२८८
येनाम्नो जनिता वय प्रतिदिन	१२५	लताकुञ्ज गुह्यमदवदलिपुञ्ज (ख)	२४१
ये पूर्वं परिपालिता फनदल	००६	लब्धं जन्म सद्यः श्रिया स्वधमपि	३७१
येषा श्रीमदयशोदासुतपदकमले	२६	लोकानां गदशान्तये समजनि	३८५
ये सन्तोषमस्तुप्रबुद्धमनसस्तेषाम	२२१	लोले ब्रूहि कपालिकामिनि पिता	१०१
यो य जनापकरणाय रुजत्वपाय (ख) ३७३	३७३	(व)	
यो तो शङ्कपात्रभूषितकरो	८८	वच स्थलीवदनवानशरीरभाग	०५८
(२)		वदन्त त्वन्नाम च ॥मपि भजन्त	७०
रत्नाकर किं कुरुते स्वरत्नै	३३३	वर पचच्छेद समदमघवम्भक्त	२२८
रवेरस्त तेज समुदयति	२४५	वन्क आहविधायक तव फल	२०८
रसाय तस्यै नम उन्नटस्य	३१३	वाच पल्लवयत्युमापतिधर	१५३
राजीवानि विहासयन् कुमुदिनी	२४३	वाक्या वाक्यालकोटि कुपिटरजटर	२८५
राधामोहनमन्दिर जिगमिषो	८२	वापी खन्यजलाशया विषमयो	१८६
रामप्रेरितचन्द्रकान्तघटित	२३	वास स्वर्गमिदं प्रयच्छ ननु वा स्वाह	२७४
रुद्रोऽद्रि जलाध हरिर्दिविषदो . . ३२३	३२३	वास गेलगिलान्तरधु सङ्ग	२११
रुच्य वपुर्न च विलोचन	१७८	वासामि व्रजवामिवारिजहृश	३०
रे पृष्टा धार्तराष्ट्रा प्रबलमुजहहत	७६७	विख्याता कति मन्त्रि भूधरगणा	२२८
रे पद्मिनीदल तवाव मया चरित्र (ख) २२०	२२०	विघ्नचालावलिध्वगवरो	७८

श्रीकाव्यः	श्रीकाः	श्रीकाव्यः	श्रीकाः
विद्या नाम सरस्वती कर्माभिस्तुता ... ६४९	विद्यां सदां दृष्ट्वा प्रमथयतिता ... ६८		
विद्या मे वनिता ततोऽजनि मुनेः ... ६८८	श्रीकां मौकुन्दमण्डली पद्मकुलं ... ३०		
विद्या मुक्तजिता तथा सज्जनता ... ७८६	श्रीकां जगत्प्रति श्रुतं प्रमथयति प्रजां... ६८४		
विधाता विश्वनिर्माता (१ ख) ६८१	शालाविक्रान्तःशालाःश्रीकायाः ... १५२		
दिधिर्मेवेदमादिष्टं स्वर्णं कर्णगतं (ग) २५०	शङ्कराणि यः सिद्धायां कलश इव ... ५९		
विनाष्टं कविर्विस्तृणन्तः स्थितमात्रां २६८	श्रेष्ठं भद्रभराजान्ते शिवा शिमे ... ३००		
विन्दत्यैतुर्हृत् शीघ्रमे लम्ब (ख) ६८	श्यामं यद्विपरीतं तथ किमिति ... १४४		
विन्दत्यैतुर्हृत् शीघ्रमे लम्ब (क) ६८	श्यामशैतानुगतां जलधरणि ... ८५		
विद्याधारी हि वायुलदुपति ... १७८	श्रीकण्ठानिद्रिनेन ... ६१		
विन्दतां त्रिपुरान्को भवतु ... ७	श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तरुणां २२३		
प्रसीदन्तः पतिर्यथ सखकगतः ... २७५	श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे ४६		
वेदापट्रे न शक्ते रचितनिजगुह ... ३८८	श्रुत्वाऽपि माधवः श्यामी ... ६		
वेपन्ते कपयो भृशं जडममं ... २३६	श्याम्या यन्मनवेदना परगयोः श्याम्या १८५		
वैकुण्ठाभिप्रेणीतः कनकवृत्तशिराः १४२	श्रुतिं केचन शब्दगुणविपये ... १६२		
वैदिके पश्य कान्मोक्षवधश्रुतीं ... २८	श्रुतश्रुतहनिवासः स्वर्गवासो ... २००		

(३)

श्रीकाव्यः	श्रीकाः
शकाब्दे रत्नगुर्धारागुपनचक्रनायके(क)३७६	(स)
शङ्का श्रेयं भवति विफला बाधकात्(ख) ३२	संगृह्णाति गुणी गुणं गुणिगणाद् ... ३१८
शङ्कोऽन्तः कुटिली बह्विध धवली ... ६	सगरसन्ततिसन्तरगेक्षया ... ७६
शर्वी दुरन्ते परिसूयमाणे न कस्य(ङ) ३६०	सखर करिवर धीरं मा मर्दय ... २०४
शफर संहार चक्षुःशतानिमां ... १६८	सत्यं सत्यं भवतु भवतो मापितं (ग) ३२
शब्दायते श्रुतिकठोरमलं जलीन ... ४००	सदृशजातं गुणकोटिनखं धनुः ... ३४४
शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो ... १२९	सप्रसेदः पुलकपरुषः संघर्षी ... ३०८
शास्त्राध्याकलितानि नित्यविषयः ... १४७	समयामादित्यप्रियकमलिनीं (क) २४४
शिवस्य निन्दया हि याऽत्यजद (क) ६८	समाप्य विषयान् सर्वान् यः कृणो(क)३७७

श्रीकाव्यांशः

श्रीकाव्यः श्रीकाव्यांशः

श्रीकाव्यः

समुविशान्मानतलजलपारे	(ख) २४४	खपौरुषमहायथाः समयशेषदुःखीऽपि १२१	...
सम्मुखं वर्षीं पिशुनी भवति सदा	२८४	स्वभावेन हि यः क्षुद्रो द्यादि	... ३०४
सर्वज्ञ त्वं वदसि बहुधा दौयतां ...	२८८	स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य	... १६१
सर्वदा सर्वदोऽसीति स्यूसे	... १२१	खेदसो कुत ईदृशः प्रियतमे	... ११५
सर्वस्वापहरो न तस्करवरो	(ख) ३८८		
सहस्रासौ नामः स्वयमपि भवान्	५४	(ह)	
सा माता मम भारती प्रतिदिनं	... २६५	हंसा. पद्मवनाशया मधुलिङ्गो माध्वीकर २२६	
सायं सन्निमहोत्सवं वलिघटा (क)	३८०	हंछो मौनतनौ हरि किमुदधि	... १११
सीते मा कुतु सन्धुमं यदधुना	... २१	हरता मम मुरतटिनीव्यतिकार	... ५८
सुतमाः सौभाग्यखलतवनितावह	... २३६	हर हर ह रतिं मे	... ३७६
सूच्यौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे	... १६४	हरिहरयोरिह भेदं	... ८०
सुव्यक्ता वेदभागैश्चरमदुरितज	... १७४	हस्तन्यसकुशोदकी त्वयि न मूः	... १६०
सेवध्वं विवृधास्तमन्धकरिपुं	... ३६८	हे धाराधर धीर नोरनिकरैरेषा रसा २५२	
सेवां नो कुरुते करोति न क्वचिं	... ८१	हे पद्मिनीपद भवश्चरितं	(क) २२०
स्यूततया नीलतया दूरतया	... १८५	हेवो भारयतानि वा मद्सुखां	... १६३
स्वःसिन्धुतीरेऽवविघातवीरे	... ३७५	हे लक्ष्मि चणिके स्वभावचपले (क)	१६
स्वकण्ठमापीव दृढं यद्येष्टम्	... ३८२	हे हिमकार परदुःखविचारमूढ	... ४१०
		हे हरिम् किमन्व रोदिषि कथं	... ८८

U.S. 44

तत्त्वोच-प्रवाद ।

देवता-गण्ड ।

सहित ।

(3)

—॥ १०॥ विनाशो भविष्यमपत्तना साधितार्थगतः ।
नाशा यन् १०॥ अत्र मुमुक्षुः प्रगताश्चिन्ता ।
दृष्ट्वा योगां प्रह्लादं पणपाममग्णा स्वर्गपातावस्थम्
रत्नानां चन्द्र-वन्द्यं सन्निभं म तिष्ठन्नुह ॥ म तिष्ठन्नुह ॥

(उद्घाटनार्थम्)

(३)

१॥ गङ्गा तिरुगन्नासो भवतु ना ब्रह्मा सन्न्दोऽथवा
 भान्ने गङ्गा-राणाऽथ भगवान् नुरोऽथ सिदाऽथना ।
 रामऽथ प्राचिमा-र्त्ता सत्त्वानुकम्पोद्यतो
 त्र स्म स-मस्तता गुणगणै कम्पेच्चित्तस्य नमः ॥

(स्नामिदहाण्य)

मुग्धबोधव्याकरणस्योपसर्गसूत्रसुद्धरम् विश्वपुसर्गात्मकेन श्लोकेनानेन परब्रह्मोपा-
सनास्तुपदिशति :—

(३)

यदिह कर्णधारो भवोदन्वति निष्परोपाधि सुदुष्प्रापम् ।
अवनिपर्यभिख्यापि संप्रति गिरो मनसोऽपि विषयीकुरु तत् ॥

(सरस्वत्यापाधिकलक्षणानन्दस्य)

(४)

निर्गुणो निष्क्रियोऽप्यस्मि निष्कलो निरुपाधिकः ।
अरूपश्च विनोपायैरहं ब्रह्मास्मि निश्चितम् ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

ब्रह्मा ।

(५)

लृणालसूत्रधिकारिप्रेमसूत्रसुसंयतम् ।
करोति मिथुनैकं यस्तं नमामि प्रजापतिम् ॥

(उङ्गटसागरस्य)

सरस्वती ।

(६)

श्रुत्वाऽपि आधवः स्वामी सपत्नीति हरिप्रिया ।
तस्मिन्नेव स्थिता या स्यात् तां नमामि सरस्वतीम् ॥

(उङ्गटसागरस्य)

वौण्या ।

(७)

वोणारवच्छलेन मुरस्वया, जेदोर्त्तिरिटम् .—

आपाणिग्रहणादतिप्रणयिती कण्ठे स्थितान् प्रभोः
सर्वैरेव हरिप्रियेति कामला सोऽप्युच्यते नाथवः ।
दूनाऽप्यस्ति न तेन मत्सुतगणाः पद्मासुतस्यानुगा
वाण्येत्याधिनिवारणाय सततं संगीयते वौण्या ॥

संस्कृत-भाषा ।

(८)

याऽक्षयं बीजमेकं जगदखिलगिरां सर्वसाफल्यमूलं
या रत्नलिङ्गवर्णा मृदुमधुरपदालङ्कृतिस्त्रिष्यमाणा ।
या च्छन्दःसूत्रवद्धा विविधरसगुणा भूरिभावान्विता या
मा भाषा संस्कृताख्या प्रतिजनि कुक्तां खेवकं मां स्वकीयम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

विष्णुः ।

(९)

शङ्खोऽन्तः कुटिलो बहिश्च धवलस्रक्कञ्च वक्रं तथा
बद्धास्या च गदाऽब्जं मलभवं शेषः सहस्राननः ।
वृक्षात्मा तुलसी चला च कामला हृत्कौसुमः प्रस्तरो
भक्तं दर्शयते वृत्तोऽपि कुटिलैरेतैर्य ईडे हि तम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(१०)

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्यर्द्धिनी
 ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये ।
 लावण्यैकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
 युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरिः ॥

(भागवतामृतदत्तस्य)

(११)

किं पाद्यं पदपङ्कजे समुचितं यत्प्रोक्ष्वा जाङ्गवी
 किं वाऽर्घ्यं सुनिपूजिते शिरसि ते भक्त्याहृतं साम्प्रतम् ।
 किं पुष्पं त्वयि शोभते व्रजपते सत्पारिजातार्चिते
 किं स्तोत्रं गुणसागरे त्वयि हरे केनार्चयेत् त्वां नरः ॥

(१२)

भगवन्तं प्रति कश्चिद् दरिद्रयोक्तिरियम् :—

दीनं मामपहाय विश्वभरणव्यापारभारं दधत्
 सामानाधिकरणमन्वयमुरीकृत्याऽसि विश्वम्भरः ।
 आस्तां तच्छरणागतं प्रतिदिनं मामिवमापीडयन्
 यद् गोविन्द जनार्दनो भवसि किं तेनापि नो लज्जसे ॥

विष्णु-लौता ।

(१३)

८ त्ते जगद्राष्ट्रम् कथं दत्तमायाह —

एका भार्या प्रहानिसुखरा चञ्चला च क्षितोया

युद्धोऽप्येको भुवनविजयी मन्त्रो दुर्निवारः ।

शेषः शय्या मदनगुदधिवर्चनं पन्नगारिः

न्यासं न्यासं त्वष्टृचरितं दासभूतो सुरारिः ॥

(जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य)

लक्ष्मीः ।

(१४)

माताः कस्यं गुह्यमपि कमले संत्यज त्वं विषादं

सा याहि त्वं बलभिदमयि संजृम्भमत्रैव तिष्ठ ।

सा गारुवं वा श्वसनसुरयं मन्यमुग्धः ससुद्रः

प्रोचेदं यां प्रशमनमनयत् पातु सा लोकमाता ॥

(उल्लटसागरस्य)

लक्ष्मी-चरित्रम् ।

(१५)

आगच्छति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाखुवत् ।

निर्गच्छति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्ताकपित्थवत् ॥

(१६)

(क)

लक्ष्मी प्रति सरस्वत्या दुरुक्तिरियम् :—

हे लक्ष्मि क्षणिके स्वभावचपले मूढे च पापेऽधमे
 न त्वं चोत्तमपात्रमिच्छसि खले प्रायेण दुश्चारिणी ।
 ये देवार्चनसत्यशौचनिरता ये चापि धर्मं रता-
 स्तोभ्यः कुप्यसि निर्दये गतमतिर्नीचोऽपि ते वल्लभः ॥
 (विज्जकायाः)

(ख)

सरस्वती प्रति लक्ष्म्याः प्रत्युक्तिरियम् :—

नाहं दुश्चरिता न चापि चपला क्षुद्रो न मे रोचते
 नो शूरो न च पण्डितो न च शठो हीनाक्षरो नैव च ।
 पूर्वस्मिन् कृतपुण्ययोगविभवः प्राप्नोति मे सत्फलं
 लोकानामसहिष्णुता सखि कथं दृष्ट्वा तदीयं सुखम् ॥
 (विज्जकायाः)

(१७)

ब्राह्मणाश्चिरदरिद्रा यतस्ते लक्ष्मीकूपारहिता । एकदा सर्वे ब्राह्मणा मिलिता
 नारायणसमीपमुपेत्य ऊचुः देव अस्मदालये पदमर्पयितुं लक्ष्मीदेवीमनुरोधस्व येन
 चास्माकं चिरदारिद्र्यमपगमिष्यति । एतदाकर्ण्य लक्ष्मीः मरोपमाह नाहं कदापि
 ब्राह्मणालये पदं करिष्यामि यतः :—

पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहृतो वल्लभोऽन्येन रोषा-
 दा बाल्याद् विप्रवर्गेः स्ववदनविवरे धारिता मे सपत्नी ।
 गेहं मे च्छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं
 तस्मात् खिन्ना सदाऽहं द्विजगणसदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥

रामचन्द्रः ।

(१८)

रामनामसन्निधानं वर्णयति —

साक्षात्परं परमं तवैव सहतो हे राम नान्नः क्षितो
नाक्षारं वदतो जनस्य सकलं गिर्याति पापं हृदः ।
भूयस्तद् विप्रतोति रोधनविधावाहो मकारस्ततो
जिह्वाद्ये तव गम नाम वमतु श्रीपूर्णचन्द्रस्य मे ॥

(उद्घटसागरस्य)

(१९)

उत्प्लुम्बेन्द्रीवगाक्षी शशधरवदना बिभ्रती शुभ्रकान्तिं
गत्वाऽग्रे राजधानीं दशरथमवदत् कैकयी कोपयुक्ता ।
राजा गमामिषेकाद् विरमतु सहसा निष्कलङ्गे कुलेऽस्मिन्
भूपुत्री यस्य पत्नी स च भवति कथं भूपती रामचन्द्रः ॥

सीता ।

(२०)

भूतिर्भूमितले पणः परिणये रामेण युद्धं स्तुतौ
कान्तारि गमनं दशस्थङ्गरणं लङ्कापुरे रोधनम् ।
वह्नी शुद्धिरथ प्रजापयशसाऽरण्ये च निर्वासनं
यैवं जन्मत एव दुःखदलिता तां नीमि रामप्रियाम् ॥

(उद्घटसागरस्य)

(२१)

हरशरासनभङ्गं कुन्वतो रामस्य करकाठिन्यं शङ्कमाना सीता प्रति तत्संख्या
चक्तिरियम् :—

सीते मा कुर्व सन्ध्रमं यदधुना काठिन्यमङ्गीकृतं
तद् रामस्य करद्वयेन धनुषो भङ्गाय नाङ्गाय ते ।
क्षौणी दीर्यति जीर्यति क्षितिरुहः शुष्यन्ति नीराश्रयाः
किन्त्वेका नलिनी दिवाकरकरैरानन्दयुं विन्दति ॥

(२२)

रामेण सह वन गच्छन्तो सीता स्वप्नेन वर्णयति :—

करैरेवात्यग्रैः प्रतपति रघूणां कुलपतिः
क्षपालेशं माता मयि न कुर्वते कण्टकमयी ।
सम प्राणाधीशः क्षणमपि विलम्बं न सहते
विधौ वामे वामः शुद्धदपि च कामं रिपवति ॥
(हनूमतः)

(२३)

श्रीरामचन्द्रप्रेषितं चन्द्रकान्तमणिवटितमङ्कुरीयकं दृष्ट्वा सीतायाः खेदोक्तिरियम् :—

रामप्रेरितचन्द्रकान्तवटितस्वर्णाङ्कुरीयं निशि
श्रीतांशोः करयोगतः खल्वदपः संवीक्ष्य सीताऽब्रवीत् ।
किं त्वं रोदिषि रामचन्द्रविरहात् तस्यैव पाणिग्रहे
विच्छेदः स्फुट एव किं न विदितं मां वीक्ष्य सुखं भव ॥

दशरथः ।

(२४)

दशरथस्य सत्यकारणम् :—

प्राणाधिकी वनं रासि सुसन्ने च रष्ट्रं गते ।

त्यक्तो राजा सुतत्यागादविश्वस्तैरिवाकुभिः ॥

हनुमान् ।

(२५)

हनुमानः शीघ्रं वर्णयति :—

चतुर्यजः पञ्चमगो दृष्ट्वा प्रथमसन्धवाम् ।

तृतीयं तत्र निक्षिप्य द्वितीयसतरत् तदा ॥

रावणः ।

(२६)

मीनाधरम्कार्णिकं वपट्टिनं रावणं वर्णयति :—

डिन् डिम् डिन् डिम् डिडिम् डिम्

डिसिमिति डमकं वादयन् सूक्ष्मनादं

वम् वस् वल् वस् ववस् वम्

प्रवलमलदलैस्तालमालम्ब्य तुल्यम् ।

कर्पूराक्लृप्तमम्लाञ्चित-

सकलतनू रुद्रसुद्रासमुद्रो

मायायोगी दशास्यो

रघुरमणपुरप्राङ्गणे प्रादुरासीत् ॥

अहला ।

(२७)

मानवीं मूर्तिं गृहीत्वा अहल्या श्रीरामचन्द्रं प्रार्थयते :—

भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्चलेऽस्मिन्

नाथाऽप्राप्यं त्रिजगति रजः पादपद्मद्वयस्य ।

योषा दोषास्तदमनुदिनं नित्यरोषस्तपस्वी

यस्य स्पर्शाद् रघुवर पुनर्नेदृशी स्यां कदापि ॥

अगस्त्यः ।

(२८)

निःशेषपीतोष्णितसिन्धुराजस्य अगस्त्यस्य पत्न्याः समीपे भक्तार्तकसमुद्रबन्धनवार्त्ता-
कथनं निरर्थकमिति सीतां प्रति रामस्त्वोक्तिः :—

वैदेहि पश्य कलसोद्भवधर्मपत्नीं

तत्र स्थिता च कथय स्वकथाः समस्ताः ।

स्वप्नेऽपि मा वद पयोनिधिबन्धवार्त्तां

सैषा मुनेश्चलुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥

ॐ नमः ।

(२८)

ब्रह्माग्रे शिखिपिच्छिन्नां विनमिन्नां जगैःष्यं वसितो
गीतारि वनसालिनो कटितटे पीताम्बरान्वितो ।
गटे तूपुरिणी तदा नवययोः त्रेमामृतताम्रिणा
लोना काचन कर्ता मनसि ते राधासुतोमोहिनो ॥

(उल्लटमागरेण)

(३०)

नाम्नां ब्रजवासिवारिजदृशा हृत्वा हठादुद्धौ-
र्तः प्राग् स्तूतहृन्नाखरोह म पुनर्वल्गाणि विस्तारयन् ।
श्रीढाभक्त्यभाचकार राहसा पाञ्चालजायाः स्वयं
जो जानाति जनो जनार्दनमनोवृत्तिः कदा कोदृशो ॥

बालगोपालः ।

(३१)

मान, आस्यसि तिष्ठ गोरममहं मथ्नामि मन्थानकं
प्रातस्त्वं स्थितमोक्षरः सरमसं दोनाननं वासुकिः ।
सास्त्र्यं कमलालया सुरमणः सानन्दसुखद्वयं
राहुः प्रैक्षत यं स वोऽस्तु शिवदो गोपालबालो हरिः ॥

कृष्णलीला ।

(३२)

कदाचिद् गोपवालकैः सह क्रीडन्तं कृष्णं क्रीडोपदेशव्याजिन सुदामा स्नाभीष्टं
प्रार्थयते :—

(क)

यतस्त्र श्रीकृष्ण स्वदिशि पतितानां धृतिविधौ
त्वमङ्ग क्रीडायां विगुणदिशि यानं परिहर ।
गलघ्राहो त्याज्यस्तव च परिहार्यः करधरो
बली वा क्षीणो वा न परिहरणीयो धृतपदः ॥

सुदामानं प्रति कृष्णस्तोत्रः :—

(ख)

शङ्का चियं भवति विपुला बाधकात् ते सुदामन्
धार्यः पादः कथमपि न मे केनचिद् वा कदापि ।
धत्तुं कञ्चित् स्वभिलषति चेत् पादयुग्मं मदीयं
स्वीयजोडे तमिह कुरुते मुक्तिमाता तदानीम् ॥

कृष्णं प्रति पुनः सुदासः समतनिवेदनम् :—

(ग)

सत्यं सत्यं भवतु भवतो भाषितं भक्तिलभ्य
सा नास्माकं भवति जननी मुक्तिमाता विमाता ।
भक्त्या मातुर्हरिचरणदादु गर्जनादु भीतभीता
वृन्दारण्ये विचरणविधौ साऽसमर्था सदैव ॥

सुरखौ ।

(३३)

कणस्य वंशीरवीऽचेतननपि वस्तु रसवत् करोतीत्याह :—

सुहृद्गर रन्ध्रनसमये

मा कुरु सुरक्षोरवं मधुरम् ।

नीरससेधो रसतां

कथानुरप्येति कथतनुताम् ॥

(३४)

श्रीकणस्य वेषसुहृदस्य कस्यायिद् गोपिकायाः खेदोक्तिरियम् :—

कौशल्यासुतसव्यपाणिनिहितं सहंशजं सङ्गुणं

सौतां पूर्णमनोरथाञ्च विदधे भङ्क्ता खदेहं धनुः ।

श्रीकण्ठाननपाणिपल्लवसखः क्लिप्तासि सां निर्गुणः

मच्छिद्रश्च कुर्वंशजोऽसि सुतरां वेणो न ते दूषणम् ॥

नूपुरम् ।

(३५)

एकदा नूपुरं परिहर्तुमुद्यतं कणं प्रति नूपुरसोक्तिरियम् :—

अमो पुरस्थाः सकलाः सुनिद्रिता

न नूपुरं सुञ्च सुखेन यास्यसि ।

यदि त्यजिः श्रोपदपङ्कजाश्रितं

हरे तवाख्यातिरियं भविष्यति ।

उद्भट-सागरः (द्वितीय-प्रवाहः)

हरिनामकौर्त्तनस्थ-मृदङ्गः ।

(३६)

हरिनामसङ्कोर्त्तनकाले मृदङ्गोत्थितानां "धिक् तान् धिक् तान् धिगीतान्" इति
शब्दानां हेतुमाह :—

येषां श्रीमदयशोदासुतपटकमले नास्ति भक्तिर्नराणां
येषामाभोरकन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा ।

येषां श्रीकृष्णलौलाकथननिश्चमने सादरौ नैव कर्णौ
धिक् तान् धिक् तान् धिगीतान् कथयति नियतं कौर्त्तनस्थो मृदङ्गः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

कृष्णविरहे गोकुलावस्था ।

(३७)

श्रीकृष्णविरहे गोकुलावस्थां वर्णयति उद्भवः :—

श्रीर्णां गोकुलमण्डलौ पशुकुलं शष्पाय न स्पन्दते
मूका कोकिलसंहतिः शिखिकुलं न व्याकुलं नृत्यति ।

सर्वे त्वद्विरहेण हन्त नितरां गोविन्द दैन्यं गताः
किन्त्वेका यसुना कुरङ्गनयनानिवास्वुभिर्वर्द्धते ॥

(३८)

यदवधि मथुरामगमः

स्तदवधि गोपाल गोकुलदशैतादृक् ।

दिशि दिशि सुलभा सुमनो-

माला विमला कमलदलन्तु दुरापम् ॥

राधिका ।

(३८)

दोर्भ्यां पद्मविनी नखैः कुसुमिनो लोलावलेष्टं द्विगुणौ
दन्तैः कोरकिणौ स्मितैः सुषमिणौ काञ्चोत्रियावान्निनो ।
पीनोत्तुङ्गकुचद्वयेन फलिनी हन्दावनस्थायिनी
काचित् कल्पवृता सदास्तु हृदि ले ह्यण्डद्रुमालम्बिनी ॥
(उद्भटसागरस्य)

(४०)

काचिद् द्रुती श्रीकृष्णसमीपे राधिकाया विरहावस्थां निवेदयति :—
चक्षे चन्द्रमुखो प्रदीपकलिका धात्रा धरासखले
तस्या दैववशाद् दशापि चरमा प्रायः समुन्मूलति ।
तद् ब्रूमः शिरसा नतेन सहसा श्रीकृष्ण निक्षिप्यतां
स्नेहस्तत्र तथा यथा न भवति द्वैलोक्यमन्थं तमः ॥
(भानोः)

(४१)

निगमतरोः प्रतिग्राह्यं
सृजितं मिलितं न तत् परं ब्रह्म ।
मिलितं मिलितमिदानीं
गोपवधूटोपटाञ्चले नक्षम् ॥

(४२)

अक्रूरो यदा कृष्णमादाय मधुरां प्रस्थातुमुद्यतस्तदा कृष्णसूर्यमेव आगमिष्यामीति
राधिकासुवाच । अथ कृष्णो न पुनरागमिष्यतीति निवेदयन् कृष्णप्रेरितमुद्धवं प्रति
राधिकाया उक्तिरियम् :—

या पूर्वं हरिणा प्रयाणसमये संरोपिताऽऽशालता
साऽभूत् पल्लविता चिरात् कुसुमिता नेत्रास्त्रुषेकैः सदा ।
विघ्नात् फलितेति हन्त भवता तन्मूलमुत्सूलितं
रे रे माधवदूत जीवविहगः क्षोणः कमालम्बते ॥

(४३)

हन्तावनात् प्रत्याहत्य उद्धवः श्रीकृष्णं राधिकावस्थां कथयति :—

यस्यां यस्यां भवति हि तिथौ पुष्टिभाक् शीतलांशु-
स्तस्यां तस्यां रतिरसमयी ज्ञीयते सा मृगाक्षौ ।
मन्ये धाता घटयति विधुं सारमाकृष्य तस्या-
स्तस्माद् यावन्न भवति निथिः पूर्णिमा तावदेहि ॥

(४४)

कूजति किल कोकिलकुल उज्ज्वलकलनाद्
जैमिनि रति जैमिनिरिति जल्पति सविषादम् ।
नोलनलिनमात्यमहह वीक्ष्य पुलकवोता
गरुड गरुड गरुडेत्यपि रीति परमभीता ॥

लोघे ।

(५५)

धन्या गोदानकन्या

वयसि सन्ध्यामहे जयति ।

ग्रामां नयनमरोजि

गुरुरङ्गनोऽभूद्विरत्नग माजात् ॥

नन्दः ।

(४६)

श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे

भारतमपरे भजन्तु भवभोताः ।

गृहमिह नन्दं वन्दे

यस्यालिन्दे परं ब्रह्म ॥

यशोदा ।

(४७)

किं ब्रूमस्वा यशोदे कति कति सुकान्तैवहृन्दानि पूर्वं
 गत्वा कोटिदिशान् ; कति कति सुकान्त्यर्जितानि त्वयैव ।
 नो शक्नो न स्वयम्भूतं च मदनरिपुर्यस्य लेभे प्रसादं
 तत् पूर्णब्रह्म भूमौ विलुठति विलपन् क्रोडमारोद्धवासः ॥

द्रौपदी ।

(४८)

दुर्योधन प्रति द्रौपद्या चक्तिरियम —

पतिश्चश्रुता ज्येष्ठे पतिदेवताऽनुजे ।

इतरेषु च पाञ्चाख्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥

दशावताराः ।

(४९)

यस्याऽलोयत शल्कसोन्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
 दंष्ट्रायां धरणो नखे दितिसुताधोशः पटे रोदसी ।
 ज्ञोषे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो
 ध्याने विष्णुमसावधार्मिककुलं कक्षैश्चिदक्षै नमः ॥

शिवः ।

(५०)

गङ्गाजलं शिरसि ते

हैमवती वामभागसम्पन्ना ।

भाले तुषारकिरणो

ममेहि गिरिश त्रितापतप्तं हृत् ॥

(उद्घटसागरस्य)

(५१)

यः स्थाणुः स्वयमेव पर्वतगतो मृतेन ज्ञानञ्च यः
साऽपर्णा स्वयमेव यस्य तनिका पुष्पो विशाखद्वया ।
यो नित्यञ्च परोपनोतकुसुमोऽभौष्टं द्रुते फलं
स स्थित्वा सम भूरिपङ्क्तिनहृदि प्राप्नोतु पुष्टिं पणम् ॥
(उद्घटसागरस्य)

(५२)

मृङ्गारो यः शिवायां कक्षेण दृष्ट रतौ सन्निधे वोर आस्ते
वीर्यवतः कीकसौधैः फणिगणभयकृत् तुङ्गदेहाङ्ग, तश्च ।
रौद्री दजे च नन्नो दिशि दिशि हसकदु भक्तिभाजि प्रशान्तो
वन्दे ऽहं तं सद्देशं नवरसरसिकं नीरसः पूर्णचन्द्रः ॥
(उद्घटसागरस्य)

शिवलीला ।

(५३)

शिवस्य सन्मयमूर्तिधारणस्य हेतुमाह :—

अक्षं वाच्छति वाहनं गणपतेराखं क्षुधाक्षं फणी
तं च क्रौञ्चपतः शिखो गिरिसुतासिंहोऽपि नागाननम् ।
गौरौ जङ्घसुतां हिनस्ति च कलानाथं कपालानलो
निर्विण्णः स शिवः कुटुम्बकलहाद् मूर्त्तिं दधौ सृज्यमीम् ॥

(५४)

शिवस्य दिगम्बरत्वकारणं कथयति :—

सहस्रास्यो नागः स्वयमपि भवान् पञ्चवदनः
पङ्कास्यो हन्तै कस्तनय इतरो वारणमुखः ।
चिरं भिक्षावृत्तिर्भवति च कथं वर्त्तनमिति
ब्रुवत्यां पार्वत्यां समभवदुमेशो विवसनः ॥

(५५)

शिवस्य श्लशानवासित्वहेतुमाह :—

किं गोत्रं किमु जीवनं किमु धनं का जन्मभूः कि वयः
का विद्या किमु सङ्ग के सहचराः के वंशजाः प्राप्तानाः ।
का माता च पिता तवेति गुरुणा पृष्टो विवाहे शिवो
मालिन्येन हृदः स्वकीयभवनं त्यक्त्वा श्लशाने स्थितः ॥

(५६)

शिवस्य “मोलानाथ” इति नामग्रहणकारणं कथयति :—

धत्ते कालीपदाङ्गं शव इव जगतां वञ्चनार्थं महेशो
धूर्त्तो मर्त्याः स्थिमालाभुजगचयचिताभस्मदेहोऽग्निभालः ।
भोलानाथप्रसिद्धिः कथय कथमभूज्जोक्तोऽमावमुख
स्वत्वं वित्ते स्वतः स्यात् पितरि सृष्ट इदं न स्मृतं यत् सुतानाम् ।

(५७)

शिवस्य शवरूपग्रहणकारणं वक्ति :—

तव चरणसरोजं दुर्लभं देवताभि-
 निजहृदि जगदख्यं त्रयख्यकः सन्निधाय ।
 यदभवदतिभावानन्दनिस्पन्दमूर्त्तिः
 शवमिति शिवमाहुर्गूढतत्त्वानभिज्ञाः ॥

(५८)

शिवस्य स्त्रवचनि कालीपदधारणकारणमाह —

देवैर्मस्थितदुग्धसागरतलादुत्थापितं भोषणं
 प्रोत्वा भूरि विषं पुनः पशुपतिस्तज्ज्वालया विह्वलः ।
 विन्ध्यप्योरमि कालिकापदयुगं कैवल्यदं शोतलं
 संग्राम्याऽतुलनिष्ठं तिष्ठ बहुलामद्यापि तन्नोञ्छति ॥

(५९)

शिवस्य विषपानकारणं कथयति —

हरता मम सुरतटिनौ-
 व्यतिकारमरणेऽपि तुल्यैव ।
 गङ्गाधर इति गरुलं
 करतलतरुलं निजग्रास ॥

(६०)

शिवस्य सत्यज्ञयलहेतुमाह —

पार्वतीमोषधोमेकामपर्णां रोगनाशिनीम् ।

लब्ध्वा पीत्वाऽपि गरुडं शूलो मृत्युञ्जयः स्थितः ॥

पार्वती ।

(६१)

नानाशस्त्रास्तभोमा दनुजदलदमा कालमेवाभिरामा

प्रेमोच्छ्वासेन वामा पशुपतिनयनाकेकरालोककामा ।

कैवल्योक्तासमीमा भवगहनगतक्लेशनाशिप्रणामा

काचित् कैलासधामा कन्ययतु कुशलं कामिनो कान्तकामा ॥

(उद्भटसागरस्य)

(६२)

जातोऽहं द्विपदश्चतुष्पद इह प्राप्तो विवाहं यदा

पुच्छेऽतः सति षट्पदेन विधृता वृत्तिर्मया माधुर्यो ।

पौच्छेऽप्यष्टपदेन चिन्तितमहो चाष्टापदं सन्ततं

जाले बद्धपदं मयैव रचिते मां रक्त दाक्षायणि ॥

(उद्भटसागरस्य)

(६३)

कष्टं दृष्टं त्वया नो जननि सुविषमं वाक्यमाकर्णितं मे

नास्ते ते नेत्रकर्णं श्रुतिरिति वदति भ्रान्तिशून्या सदैव ।

इत्थं चेद् वेदवाक्यं कलयसि सफलं कानि मय्येव सर्वं

निस्तार्योऽहं त्वयैव श्रुतिरिति वदति त्वं हि निस्तारिणो यत् ।

(६४)

तले धातू रूपं त्रिगुणमयि पृष्ठे सुररिपो-

नखे शम्भो रूपं भजति तव पादास्त्रुजमतः ।

भजन्ते ते सर्वे भजनगुणलेशं पुनरहो

पिनाको जानोति यदुरसि स घत्ते तव पदम् ॥

(६५)

दुर्गा प्रति भक्तसौक्तिरियम् :—

दुर्गे दुर्गं भवाब्धिभङ्गभवभोभ्रान्तोक्तभाषां शृणु

दृष्ट्वा देवि ददाति देयदयितं दोनं दयालुर्नटम् ।

किं वा वक्ति विरक्तचित्तकतया त्वं गच्छ माऽऽमाः पुन-

रित्यं वारमनेकमागतवति त्वं केन भूका मयि ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

शक्तिलीला ।

(६६)

काली न कथं केशकलां वध्नातोति पृष्ठवन्तं राजानं कृष्णचन्द्रं प्रति बाणेश्वरविद्या-
लङ्कारस्य प्रत्युक्तिरियम् :—

देव्याः केशचयो निरौच्छ पतितान् देवान् सुनोन् पादयोः

सर्वाराध्यतया च तत्र परमोत्कर्षं विदित्वाऽपतत् ।

सा काली चरणं गतस्य शरणं नो बन्धनं सम्भवे-

दित्वावेदयितुं वबन्ध नहि तं तन्मुक्तकेशो बभौ ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

कालिकाया नमस्त्वमुपपादयति :—

(६७)

गिरौशि प्रत्यूषे निशि च दिवसान्ते च दिवसे
प्रसूतौ जन्तूनां जगति जनयित्रि प्रतिदिनम् ।
परिव्याप्ता वस्त्रावरणसमयं नैव लभसे
भवत्या नम्रत्वं भगवति भवत्येव तदिदम् ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(६८)

कदाचिद् कश्चित् कुलालो दक्षिणामूर्तिं निर्माय विलोकनाय राज्ञे न्यवेदयत् ।
स राजा कृष्णचन्द्रः स्वयमागत्य प्रसिमाञ्च तां विलोक्य नितरां सन्तुष्टान् 'किमिह तं' इत्य-
ब्रवीत् । स हृष्यरो बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य तं 'किमिह तम्' इति वाक्याशं कृन्दसा
पूरयामास :—

(क)

शिवस्य निन्दया हि याऽत्यजद् वपुः स्वमेकदा ।
तदङ्घ्रिपङ्कजद्वयं शवे शिवे 'किमिह तम्' ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

एतदाकर्ण्यैव धात्र वतीं शाक्तशिरोमणिः रामप्रसादश्चेतसि दुःखमनुभवन्
वत्यसायश्लोकमुवाच :—

(ख)

सहायुद्धमध्ये सदानन्दरूपा-

पदस्थशमाताच्छ्रुवोऽभ्रून्महेशः ।

शिवे पादपद्मं न दत्तं कदाचि-

न्न वाच्यं न वाच्यं कदापि त्ययेदम् ॥

(रामप्रसाद सेनस्य)

(६८)

देव्या दशभुजात्वकारण जिघासमान प्रति भक्तम्योक्तिरियमः—

आविष्कृतं दशभुजैर्दशदिग्भक्ष्यो

दुःखेभ्य आशु परिमोचयितुं स्वभक्ताद् ।

वैतासनाय निजधाम विहाय भूमौ

दुर्गागता दशभुजा तनुते शुभं नः ।

(७०)

काली कटितटे वरश्चेष्टी गलि गिरीमालाञ्च कथ धारयतात्याज —

वदन्तं त्वन्नाम क्षणसपि भजन्तं तव पदं

जपन्त वा जन्तुं जननि जनुवन्तं तव मनुस् ।

चतुर्विधं वक्तुं कमपि चतुरास्यं कमपि किं

वरश्चेष्टोकाञ्चीं वहसि बहुमुण्डस्त्रजसपि ॥

गङ्गा ।

(७१)

जननि सुरतटिनि भवतीं

कदाचन न पतितपावनीं मन्येऽहम् ।

शूलौ गदो च तोरे

नीरेऽपि मृतः पुनरपि शूलौ गदो च ।

(उद्भटसागरस्य)

(७२)

यद्गर्भं सुखदे स्थितस्तु न पुनर्गर्भागतिदुःखदा
 गर्भं ह्ये शनिवेदनाय सुनिना गर्भं धृता यैकदा ।
 या सेव्याऽपि च सेवकोपपदगा पुच्छस्य या क्रोडदा
 सा वृन्दारकवृन्दवन्दितपदा माताऽस्तु मे सर्वदा ॥

(उड्डटसागरस्य)

(७३)

पायं पायमपायमञ्जयहरं गङ्गे त्वदोयं जलं
 नायं नायमनायकोऽहमसक्तदुःसूक्तिं च नेत्रे तव ।
 स्मारं स्मारमसारमंशुतिहरं गङ्गेति वर्णय
 चारं चारमितस्ततस्तव तटे मुक्तो भवेयं कदा ॥

(उड्डटसागरस्य)

(७४)

किंवदन्तीयं श्रूयते यत् त्रिवेणीनिवासिनी द्वादशाधिकशतवर्षमयस्कस्य गङ्गातीर-
 स्यस्य स्मार्तनैयायिकशिरोमणेऽजगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य समीपे तस्य प्रधाननैयायिकच्छात्रः
 कश्चित् पृष्ठवान् गुरुदेव ईश्वरतत्त्वविषये बहुशः शिष्या प्रदत्ता भवतैव, किन्तु एकया
 एव उक्त्या ईश्वरस्य स्वरूपनिर्णयो न कृतः । तदाभ्युपाध्यायः प्रकटज्ञानमयीन वक्ष्यमाण-
 लोकेन उत्तरमिदं कृतवान् । इयमपि किंवदन्ती श्रूयते यत् लोकापाठान् एव तस्य
 आश्रयादुक्तिं जगाम :—

नराकारं वदन्त्येके निराकारञ्च केचन ।

वयन्तु दोषसुखभ्याद् नाराकारांस् (नौराकारांस्) उपास्महे ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

(७५)

कश्चिद् गङ्गाभक्तः कविर्भद्रान्तरेण गङ्गानां नाम्नां कथयति :—

गङ्गे त्रिदोषनाशाय त्वयि मज्जति वो जनः ।

तं करोषि चतुर्दोषं मातः कथं विद्वत्पथे ॥

(७६)

प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीसमानमस्थानं युक्तवेणी, त्रिवेण्यां तु गङ्गातः यमुना-
सरस्वत्योर्विज्ञेधात् तत् स्थानं युक्तवेणीति व्यथने । अतस्तमाज्जाह्वी मन्दवेगेति न लभ्यते ।
अस्यैव जाह्नवीविमलान्धस्य कारणं जिज्ञासुना वडेमानाविपेन पृष्टो बाणेश्वरविद्यानङ्गाह
वाह :—

सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया

प्रचलिताऽतिजवेन हिमाचलात् ।

इह हि मान्द्यमुपैति सरस्वती-

यमुनयोर्विरहादिव जाह्नवो ॥

(बाणेश्वर विद्यानङ्गाहस्य)

(७७)

श्रीकृष्णं प्रति राधिकाया उक्तिरियम् :—

अस्वजमस्वुनि जातं

क्वचिदपि न तु जातमस्वजादस्वु ।

त्वयि सुरहर विपरीतं

पदास्वजात् त्रिपथगा जाता ॥

गङ्गाकौला ।

(७८)

शिवशिरो विहाय गङ्गा कथं धरणीतलमागतेत्याह :—

शिवां कृष्टां दृष्ट्वा प्रमथपतिना मूर्ध्वकलिता
 परित्यक्ता गङ्गा बहुतरतरङ्गा किमु क्वा ।
 जनेभ्यः पापिभ्यः प्रमथपतितां दातुमधुना
 समायाति क्षौणीं त्रिभुवनजनत्राणसलिला ॥

गणेशः ।

(७९)

विघ्नध्यालावलिखगवरो विघ्ननागैकसिंहो
 विघ्नध्वान्तप्रखरमिहिरो विघ्नशैलैकवज्रः ।
 विघ्नाशोदप्रबलपवनो विघ्नसिन्धोरगस्त्यो
 विघ्नारण्यप्रबलदहनो नोऽवतादु विघ्नराजः ।
 (उद्घटसागरस्य)

कार्त्तिकीयः ।

(८०)

माता यस्य धराधरेन्द्रदुहिता तातो महेशस्तथा
 स्नाता विघ्नकुलान्तकः पितृमुखो देवो धनानां पतिः ।
 स्थातः क्रौञ्चविदारणे सुरपतेः सेनाग्रणोः षण्णुख-
 स्तदु दुर्दैवबलेन किं न घटते कुत्रापि पाणिग्रहः ॥
 (भानुसेनस्य)

भृङ्गौ ।

(८१)

सेवां नो कुर्वते करोति न ह्यपिं व्याणिज्जमस्यास्ति नो
पैत्रं नास्ति धनं न वान्धवबन्धनं नैवास्ति क्षयित् गुणः ।
धूतस्त्रीव्यसनं न सुवृत्ति तथापीमस्तदेतत् फलं
किं मे स्यादिति चिन्तयन्निव ह्यशो भृङ्गो चिरं पातु वः ॥

तौर्थ-महिला ।

काशी ।

(८२)

सुक्तजङ्गुमारिका प्रजनिका मुक्तिप्रदा काशिका
युक्तं राजति तद्वयं नृतचयं काश्यां स्मरारिः स्वयम् ।
मोक्षे दीक्षयिता स्थिता गिरिसुता दीनान्नदानव्रता
किं लब्धुं विपदास्यदेऽपरपदे भ्रान्तं मनो भ्राम्यति ॥
(राखालदास न्यायरत्नस्य)

(८३)

नङ्गावागच्छोर्मदं दर्शयति :—

यस्यां शम्भूर्या च शम्भूतमाङ्गे

शम्भोरन्यः कोऽनयोरन्तरजः ।

एतज्जाने मोक्षदा किञ्च काशी

पञ्चक्रोशो लक्षयामा च गङ्गा ॥

वृन्दावन-वाराणस्यौ ।

(८४)

वृन्दावनवाराणस्योक्तकर्षापकर्षौ दर्शयति :—

(क)

काशीषास्मि शिवमाहात्म्यं वर्णयति :—

यत्रास्ते मणिकर्णिकाऽमलसरः स्वर्दीर्घिका दीर्घिका
रत्नं तारकमक्षरं तनुभृते शशुः स्वयं यच्छति ।
तस्मिन्नङ्गुतधामनि स्मररिपोर्निर्वाणमार्गे स्थिते
सूढोऽन्यत्र मरोचिकासु पशुवत् प्रत्याशया धावति ॥

(ख)

वृन्दावनषास्मि कृष्णमाहात्म्यं प्रतिपादयति :—

चर्माश्वो मणिकर्णिका भगवतः पादाम्बु भागौरथौ
काशीनां पतिरंशमस्य भजते श्रोविश्वनाथः स्नयम् ।
एतस्यैव हि नाम शशुनगरे निस्तारकं तारकं
तस्मात् कृष्णपदाम्बुजं भज सखे निर्वाणमोक्षप्रदम् ॥

मूर्त्ति-समष्टिः ।

मूर्त्तित्रयम् ।

(८५)

श्यामश्वेतारुणाङ्गा जलधरणिधरोत्पलपङ्के रुहस्था
मीमासावित्त्रुपेता रथचरणपिनाकोग्रहुङ्कारशस्त्राः ।
देवा द्वित्र्यष्टमेवा जगदवनसमुच्छेदनोत्पत्तिदद्याः
प्रीता वः पान्तु नित्यं हरिहरविधयस्ताच्च गोहंसपत्राः ।

देवता-तरङ्गः (हरिहर स्मृतिः)

५३

रासदृष्टा-स्मृतिः ।

(८६)

यः पृतनासारणलब्धकीर्तिः

काकोदरो येन कृतो विदुषः

यशोदयानङ्गतस्मृतिरव्यादु

नाथो यदूनामथवा रघूणाम् ॥

हरिहर-स्मृतिः ।

(८७)

हरिहरयोरिह भेदः

कलयति लोको विनाशाश्रमम् ।

अनयोः प्रकृतिरभिन्ना

प्रत्ययभेदाद् विभिन्नवद् भाति ॥

(८८)

यो तौ शङ्खक्षपानभूषितकरौ पुष्पास्थिसालाधरौ
देवौ द्वारवतीश्लशाननिलयौ नागारिगोवाहनौ ॥
द्विव्रजौ बलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्लभौ
पापं वो हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगङ्गाधरौ ॥

---

(८८)

(क)

(उमाधवपंचे श्लोकस्यास्य आकृतिरियम्)

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वायः पुरास्त्रीकृतो
 यश्चोद्धृतभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

(ख)

(माधवपंचे श्लोकस्यास्य आकृतिरियम्)

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो
 यश्चोद्धृतभुजङ्गहारवलयोऽगं गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥
 (भारवेः केशाचिन्मते चन्द्रकस्य चन्द्रकस्य वा)

शङ्खनारौश्वर-मूर्तिः ।

(८९)

(क)

कविः श्लोकेऽस्मिन् एव कौशलं दर्शितवान् येन वसन्ततिलकच्छन्दसा निबध्नेनानेन
 श्लोकेन दुर्गमाहात्म्यं वर्णितं, किन्त्वस्य प्रतिपादतः षष्ठसप्तमाष्टमवर्णेषु विद्युत्तेषु पद्यमिदं
 द्रुमव्याख्यन्दसि परिषत्तं भवति, तथा सति शिवमाहात्म्यं वर्ण्यते :—

देवता-तरङ्गः (गौरीशौरि-सूक्तिः)

३५

(वसन्ततिलकचन्द्रसा गौरीस्तुतिः)

विश्वस्य हेतुर्मरैर्बहु गौयसे त्वं

विश्वंभरे श्वशिवे त्रिगुणात्मसूक्तं ।

चिद्व्योमतोऽपि परमं प्रथमं वदन्ति

त्वां योगिनस्तुतिपरा प्रणिधानदृष्ट्या ॥

(२४)

(इन्द्रवक्त्रचन्द्रसा शिवस्तुतिः)

विश्वस्य हेतुर्बहु गौयसे त्वं

विश्वम्भरेश त्रिगुणात्मसूक्तं ।

चिद्व्योमतोऽपि प्रथमं वदन्ति

त्वां योगिनस्तु प्रणिधानदृष्ट्या ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

गौरीशौरि-सूक्तिः ।

(२१)

श्रीकण्ठाक्षिनेन प्रमदभरपरिभ्राजमानानन्यौ-

र्धाया स्वेनैव दूरीकृतबलिदनुजप्रस्फुरद्भूरिभूतिः ।

शश्वद्विश्वैकमाता निरतिशयलसच्छुक्लपाथोजपाणि-

गौरी वा शौरिराशु प्रणयतु निखिलप्राणिनां प्रीत्यनानि ॥

(हरिहर शास्त्रिणः)

प्रश्नोत्तराणि ।

(१) कृष्णचन्द्रावली-प्रश्नोत्तराणि ।

(८३)

राधासीहनमन्दिरं जिगमिषोश्चन्द्रावलीमन्दिराद्
 राधे क्षेममिति प्रियस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली ।
 कंस क्षेममये विसुग्धहृदये कंस क्व दृष्टस्त्वया
 राधा क्वेति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातु वः ॥
 (लीलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

(२) कृष्णानन्द-प्रश्नोत्तराणि ।

(८३)

कृष्ण त्वं नवयौवनोऽसि चपलाः प्रायेण गोपाङ्गनाः
 कंसो भूपतिरजनालसृदुल्लयौवा वयं गोदुहः ।
 तद् याचेऽप्ललिना भवन्तसधुना वृन्दावनं मां विना
 मा यासीरिति नन्दगोपवचसा क्लीणो हरिः पातु वः ॥

(३) कृष्णायशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(८४)

कृष्ण त्वं पठ किं पठामि ननु से शास्त्रं किमु ज्ञायते
 तत्त्वं वाक्यं विभोः स कस्मिन्भुवनाधौशस्य तेनापि किम् ।
 ज्ञप्तिर्भक्तिरथो विरक्तिरनया किं सुक्तिरेवासु ते
 दध्यादीनि भजामि मातुर्ददितं वाक्यं हरेः पातु वः ॥

देवता-तरङ्गः (दुर्गाकान्तिकीय-प्रश्नोत्तराणि) ५७

(८५)

मातः किं यदुनाय देहि चपक्वं किं तेन पातुं पय-
स्तत्रास्त्यद्य कदासि तन्निशि निशा वा दाऽन्धकारोदयः ।
बधे नैत्रयुगे निशाऽप्युपगता देहाति मातुस्तदा
वचोजात्वरकर्षणोद्यतकरः हृष्टः स पुण्यातु नः ॥
(लीलाशुक विल्लमङ्गलस्य)

(४) कृष्णसत्यसाया-प्रश्नोत्तराणि ।

(८६)

अङ्गुल्या कः कपाटे प्रहरति कुटिलो माधवः किं वपन्तो
नो चक्रो किं जुलानी नहि धरणिधरः किं फणोन्द्रो द्विजिह्वः ।
सुगन्धे घोराहिमर्द्दी किसुत खगपतिनीं हरिः किं कपोन्द्रः
श्रुत्वेदं सत्यसायाप्रतिवचनजितः पातु वञ्चकपाणिः ।
(लीलाशुक विल्लमङ्गलस्य)

(५) दुर्गाकान्तिकीय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८७)

मातर्जीव किमेतदञ्जलिपुटे तातेन गोपायितं
वत्स स्वादु फलं प्रयच्छति न मे गत्वा गृहाण स्वयम् ।
मात्रैर्वं प्रहिते गुहे विघटयत्याक्तप्य सन्ध्याञ्जलिं
शयोभिन्नसमाधिद्वसनसो हामोद्गमः पातु वः ॥
(योगेश्वरस्य)

(६) दुर्गागणेशकात्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८८)

हे हेरम्ब किमम्ब रोदिषि कथं कर्णौ लुठत्यग्निभूः
किं ते स्कन्द विचेष्टितं मम पुरा संख्या कृता चक्षुषाम् ।
नैतत् तेऽप्युचितं गजास्य चरितं नासां मिमीतेऽम्ब मे
तावेवं सहसा विलोक्य हसितव्यग्रा शिवा पातु वः ॥

(७) बलिवासन-प्रश्नोत्तराणि ।

(८९)

कस्त्वं ब्रह्मन्पूर्वः क्व च तव वसतिर्याखिला ब्रह्मसृष्टिः
कस्ते नाथो ह्यनाथः क्व च तव जनको नैव तातं स्मरामि ।
किं तेऽभीष्टं ददामि त्रिपदपरिमिता भूसिरत्न्या किमेवा
त्रैलोक्यं भावजं यो बलिमिदमवददु वामनो वः स पातात् ॥

(८) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१००)

केयं भाग्यवतो तवोरसि मणौ ब्रूषेऽप्रवर्णं विना
कृत्वाऽस्याः प्रथमं विना क्व सहजो वर्णो मणेश्चादृशः ।
स्त्रीरूपं कथमस्य लिङ्गनियमात् पृच्छामि वधाल्लतिं
सुग्धे त्वत्प्रतिबिम्बमित्यपलपन् राधां हरिः पातु वः ॥

(१०१)

कस्त्वं भो निशि केशवः गिरमिजै किं नाम गर्वोऽस्ति ते
भद्रे शौरिरहं गुणैः पिबपितुः पौत्रस्तु किं स्याद्विह ।
चक्रो चन्द्रसुखि प्रयच्छसि स मे कुण्डलीं घटीं दाह्नो-
मित्यं राधिकया जितोत्तरतया दुःस्थं हरिः पातु वः ॥

(१०२)

कोऽयं हारि हरिः प्रयाहि विपिनं ग्रात्वा नृगेणात् किं
कृणोऽहं दयिते विभेमि नितरां कृणुः कथं दानरः ।
सुग्धेऽहं सधुत्तनो ब्रज लतां तामेव पुष्पाब्दिता-
मित्यं निर्वचनीकृतो दयितया क्लोणो हरिः पातु वः ॥

(शुभाङ्गस्य)

(६) राधागोपाङ्गना-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०३)

कृष्णविरहविधुरां राधिकां प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् :—

कुन्दकुञ्जमसुं पश्य पुष्पितं सखि शोभनम् ।

अमुना कुन्दकुञ्जेन सखि मे किं प्रयोजनम् ॥

(१०) रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०४)

ध्यातः प्रापय मामनातपशुवं प्राप्नोदयोऽयं रवि-
 नाथासौ हिमचन्द्रमा इतरथा चास्मिन् कलङ्कः कथम् ।
 वंशेऽस्मिन् मदकीर्तितः कुसुदिनौ कस्मादियं काशते
 सङ्घेवं नलिनीप्रियाङ्गजननादाख्यं करोति स्फुटम् ॥

(१०५)

के यूयं रघुनाथ नाथ किमिदं श्रुत्योऽस्मि ते लक्ष्मणः
 कोऽहं वल्ल स आर्य्य एव भगवानार्य्यः स को राघवः ।
 कान्तारे किमिहास्महे वत वृथा देव्या गतिस्त्वयते
 का देवी जनकाधिराजतनया हा जानकि क्वासि से ॥

(११) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०६)

कस्त्वं बालितनूङ्गवो रघुपतेर्दूतः स बालीति कः
 को वा वानर राघवः समुचिता ते बालिनो विस्मृतिः ।
 त्वां बद्धा चतुरस्र् राशिषु परिभ्रास्यन् मुहूर्त्तं न यः
 सव्यामर्च्चयति स निस्त्रय कथं तातस्त्वया विस्मृतः ॥

(हनूमतः)

(१२) लक्ष्मोपावतो-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०७)

धन्या देवकुले गिरिन्दतनया गंगरो महासुन्दरो
यस्माद् वृद्धपतिं विहाय जटिलं नान्यं जनं रीदते ।
नोल्ले त्वञ्च विहाय मां धनवतां गेहपु तिष्ठेः मदा
कः प्राणेश्वर वक्ति तद् बुधगणास्ते मे रूपतीसनाः ॥

(१०८)

देवि त्वं कुपिता त्वमेव कुपिता ओऽन्यः पुत्रिव्या गुण-
मता त्वं जगतां त्वमेव जगतां माता न विज्ञोऽपरः ।
देवि त्वं परिहामकेनिकलहेऽनन्ता त्वमेवेत्यद्य
ज्ञातानन्दपटो नमस्जलधिजां शारिच्चिरं पातु वः ।

(वाक्पतिराजस्य)

(१३) लक्ष्मोपावतो-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०९)

हरिहरसूक्तं. पादं वर्ति न्योः लक्ष्मोपावतोः परिहामसनापः .—

नोल्ले ब्रूहि कपालिकामिनि पिता कस्ते पतिः पाथसां
कः प्रत्येति जनादपत्यजननं प्रत्येति यः प्रसूरात् ।
इत्थं पर्वतराजसिन्धुसुतयोराकर्ण्य वाक्चातुरीं
सस्मरेस्य हरिहरस्य च मुदो निघ्नन्तु विघ्नं तव ॥

(११०)

भिक्षार्थी स कं यातः सुतनु बलिमखे ताण्डवं काय भद्रे
 सन्त्ये वृन्दावनान्ते कं तु स मृगशिशुनै व जाने वराहम् ।
 बाले क्वचिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गाप एवास्य वेत्ता
 लीलासंज्ञाप इत्यं जलनिधिहिमवत्कान्ययोस्त्रायतां वः ॥

(१४) विष्णुसागर-प्रश्नोत्तराणि ।

(१११)

हंहो मौनतनो हरे किसुदधे किं वेपसे शैल्यतः
 खिन्नः किं बह्वानलात् पुलकितः कस्मात् स्वभावादहम् ।
 इत्थं सागरकान्यकायुष्यशशिश्यालोकनेनाधिक-
 प्रोद्यन्तारजचिह्ननिङ्कृतिपरः शौरिः शिवायासु वः ॥

(१५) सौतारावण-प्रश्नोत्तराणि ।

(११२)

लोकस्यास्य पूर्वचरणवये रावणस्य सीतां प्रति उक्तिः चतुर्थचरणी तु तस्याः
 प्रत्यक्षम् :—

भवित्री रम्भोद त्रिदशवदनस्नानिरधुना-

स रामो मे स्थाता न युधि पुरतो लक्षणसखः ।

इयं यास्यत्युच्चैर्विपटसधुना वानरचमू-

लधिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविहोपात् पठ पुनः ॥

(१६) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(६१३)

।।र्वं त्या नानमङ्गलं निदस्य सानुनयवचांसि पार्वती ह्येति गान्ध्या प्रतिपादयति :—

किं गौरि मां प्रति दृष्ट्वा ननु गौरहं किं
 क्षुप्यासि कां प्रति सयौत्वद्युमानतोऽहम् ।
 जानासि सत्यसनुमानत एव स त्व-
 मित्यं गिरो गिरिधुवः क्षुटिला जयन्ति ॥
 (रुद्रस्य)

(११४)

न क्रोधः क्रियतां प्रिये स तु भवत्सौनिखगङ्गोदरे
 सुध्वे मानसपूजितं त्यज हतं युषन्धियोगद्वयम् ।
 वक्रो ह्येषमसुं निराकुरु कदाश्लिष्टोऽसि वक्रो मया
 बासाङ्गेति हृतोत्तरः स्मरहरः स्मेराननः पातु वः ॥

(११५)

खेदस्ते कुत ईदृशः प्रियतमे त्वन्नेत्रवक्त्रे विभो
 कक्षात् क्षम्पनमेतदिन्दुवदने भोगोन्द्रभौतेस्तव ।
 रोमाञ्चः कथमेष देवि भगवन् गङ्गाश्रसां शीकरै-
 रित्यं भर्त्तरि भावगोपनपरा गौरौ चिरं पातु वः ॥
 (लक्ष्मीधरस्य)

(११६)

एषा ते हर का सुगात्रि कतमा शीर्षे स्थितयं जटा
हंसः किं भजते जटां नहि शशौ चन्द्रो जलं सेवते ।
सुग्धे भूतिरियं कुतोऽत्र सलिलं मूतिस्तरङ्गायत
इत्थं यो विनिगूहते त्रिपथगां पायात् स वः शङ्करः ॥

(११७)

दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनौ मौलौ कथं पावको
दिव्यं तच्च विलोचनं कथमहिर्दिव्यं स चाङ्गे तव ।
तस्माद् दूतविधौ त्वयाद्य मुषितो हारः परित्यज्यता-
मित्यं शैलधुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः ॥
(भानोः)

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(११८)

मूपः कूप इवाभाति नमज्जनसुखावहः ।
ददाति गुणसम्बन्धान्नित्यं पात्रानुसारतः ॥

राजन्यसा ।

(११८)

पयसा कमलं कलनेन पयः

पयसा कमलेन विभाति सरः

सग्निना वलयं दलयेन सग्नि-

सग्निना दलयेन दिभाति कारः ।

शशिना च निशा निशया च शशी

शशिना निशया च विभाति नक्षः

कविना च विभुर्विभुना च कविः

कविना विभुना च विभाति सटः ॥

मन्त्रौ ।

(१२०)

•मन्त्रिगुणवर्दीनाः :-

शाम्बजः कपटानुसारकुशली वारम्भो तु नो कोपन-

मुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।

शिष्टान् पालयिता शठान् अथयिता धर्मेऽतिलोभान्वितो

कार्यार्थी परतत्त्वबद्धहृदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥

साधारणराज-स्तुतिः ।

(१२१)

कश्चित् कविः कश्चिद् राशानं सौतः :-

सर्वदा सर्वदोऽसीति स्तूयसे नृपते वृथा ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं न नेत्रं परयोषितः ॥

(१२२)

लक्ष्मीर्यत्र न गीस्तात्र यत्र गीस्तात्र नो रमा ।
ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च त्वयि ॥

(१२३)

कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति वृक्षस्पतिः ।
भवांस्तु जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥

(१२४)

ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं भुञ्जते
तेषां द्वारि न दन्तिवाजिनिवहास्तैरेव लब्धा क्षितिः ।
तैरेवं समलङ्घ्यतं निजकुलं किं वा बहु ब्रूमहे
ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता कृष्टेन तृष्टेन वा ॥

(१२५)

धनुरिव गुणयोगात् मन्त्रो नामि वक्षो
 विधुरिव वृत्तिसत्त्वात् सुन्दरो नो कलङ्को ।
 जलधिरिव गर्भीरो नाप्रतीतो मङ्गत्त्वात्
 मकलगुणनिधानं त्वन्तु द्रोणिं गृह्यः ॥
 (रामतारुण गिरिसर्गः)

(१२६)

त्वासुर्वीधर रस्यकाव्यकरणे सेनावर्त भाषणे
 त्राणि व्याकरणे रणे वितरणे विश्वम्भराभूषणे ।
 मत्वं मत्पतीभये शरभये वागीशये विष्णवे
 दाक्षीकुक्षिभये दृष्टोदरभये देवद्रये सरये ॥

विशिष्टराज-स्तुतिः ।

(क) हिन्दुराज-गणः ।

अलङ्कारः ।

(१२७)

पृथ्वी त्रीमदनङ्गभीम महती तद्वेष्टनं वारिधिः
 पीतोऽसौ कलसोद्भवेन मुनिना स व्योम्नि खद्योतवत् ।
 तद् विश्वोर्दनुजाधिनाथजयिनः पूर्णं पदं नाभव-
 च्चित्ते ते रमया सदास्ति स हरिस्त्वत्तो महान् नापरः ॥
 (सार्वभौमस्य)

कृष्णचन्द्रः ।

(१२८)

अथैकदा महाराजकृष्णचन्द्रेण स्थापितायाः कालीमूर्त्तौर्मणिमुकुटारवं चोरितम् ।
पुरोधसा हरनाथेन कृतमेवदिति सञ्जातसंशयानां जनानां मतमनुसृत्य नृपस्य कठोरं
दण्डयितुमादिदेश । पुरोहितस्तु शासनमियां राजकर्म्मचारिणां मन्त्रशामनुसरन् नितरां
नृपप्रियं सभापण्डितं बाणेश्वरविद्यालङ्कारमपेत्य सकलमेव व्यजिज्ञपत् । स च वक्ष्यमाण-
श्लोकं हरनाथहस्तेन राजान्तिके प्रेषयामास :—

जले लवणवल्लीनं मानसं तन्मनोहरम् ।

मनोजिह्वीर्षया देव्याः किरीटं हरते हरः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१२९)

कथं बालगोपालस्य एकश्रवणः पश्चादभागे करशैकः सङ्मुखे प्रसारित इति
कृष्णचन्द्रेण पृष्टस्य बाणेश्वरस्तोत्ररियम् :—

पाणौ मे नवनीतपुञ्जमधुना हारश्च वक्षःस्थले

चूडायामपि चारुचन्द्रकशिखा कुत्रास्ति चित्तं हृतम् ।

पादाब्जे वचसेति जालु धरणौ संपात्य संगोपयन्

गोपालो हरिरेष तस्मात्तया खिन्नः स्वयं पातु वः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१३०)

एकदा जन्मदा आद्यप्राकृत्यामर्षिः कस्मिन् दःपुत्राभ्यां गङ्गागोविन्दकण्ठेन कृतयित
कारणात् कम्पमानं तं गजसन्तोष्य तत् कारणं वृत्तम् बालसम्बिद्यालङ्कार-
स्योक्तिरिदम् :—

हस्तन्यस्तुशोटी त्वयि न भूः सर्वमन्ना कम्पते
देवागारतयैव काञ्चनगिरिस्थिते न धत्ते भयम् ।
अन्नातद्विषमच्यमित्तुभवनप्रस्थानदुःस्वागया
विपन्ते मददन्तिनो नरपतेः श्रीकृष्णचन्द्रस्य ते ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

गङ्गागोविन्दः ।

(१३१)

वङ्गदेशेऽर्चयेन प्रथितयशसा भूस्वामिना गङ्गागोविन्द-महिम्नं प्रेषितानां गोपालानां
श्रीमतेन नितरां परितुष्टस्य जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्योक्तिरियम् :—

निरञ्जनं सुदुष्प्रापं सर्वव्यञ्जनरञ्जनम् ।
प्राप्तं श्रीगङ्गागोविन्दाद् गोलालु ब्रह्मवत्सया ॥
(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

नन्दकुमारः ।

(१३२)

परमसखस्वर्षापि महाराजस्य नन्दकुमारस्य भवने उक्तवनिवन्धनं निमग्नमनाप्रवृत्ता
जगन्नाथतर्कपञ्चाननेन तमद्दिग्धं लिखितैर्वा लिपिः :—

त्वञ्चेच्चारयसे मुदा बहुगवान् दिग्दन्तिनां का क्षतिः
पत्रैर्मस्तकभूषणानि कुरुषे स्वर्णस्य किं लाघवम् ।
गोपीपादतले सदा पतसि चेत् किं निन्द्यते स्वर्वधूः
किं ब्रूमो वत कुञ्जघट्टपते श्रीनन्दबालाऽधुना ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

नवकृष्णः ।

(१३३)

एकदा जगन्नाथतर्कपञ्चाननः वृद्धिरोददृष्टस्य कस्यचित् क्षात्रस्योपकारार्थं महाराजं
नवकृष्णं प्रति अनुरोधपत्रमिदं प्रदत्तवान् :—

द्वितीयभूतभूयिष्ठा मूर्त्तिरल्पाद्यसम्भवा ।

अस्याः पार्थिवसम्बन्धे यतनीयं क्षितीश्वरैः ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

(१३४)

कलिकाताम्य-शोभावाजार-निवासिनाः सत्त-गजिन नवकण्ठेन प्रेषितानां कमला-
नन्दनां साम्नि नितरां परितुष्टस्य जगद्वायवर्क-पद्मानन्दोदितिसः —

अगन्त्यवंशमन्भूता वयं वातापिभक्षकाः ।

नवहृणप्रमादात्तु कमलारमपायिनः ॥

(जगद्वाय तर्कपञ्चानन्दस्य)

प्रतापादित्यः ।

(१३५)

नृपराजप्रतापादित्यस्य दानघण-प्रतापान् वर्णयति :—

दानान्वसेकशीतार्त्ता यशोवसनवेष्टिता ।

दिलोकी ते प्रतापार्कं प्रतापादित्य सेवते ॥

(अविलम्बसरस्वत्याः)

राजसिंहः ।

(१३६)

अद-चिन्तु इदिलपुरनिवासिना निमन्त्रितेन चन्द्रमणिन्यायभूषणेन सुसङ्गाधिपाकद-
मोगल्य अद्यत राजन् पथि चक्रवाकमिष्टनस्य कष्टोपकथनादेव न भवतः क्रिया-
कलापवातां मया दानेति :—

इत्युच्चे चक्रवाकं वचनमनुदिनं दुःखभाक् चक्रवाक

ह्यापि स्यादेष देशो न भवति रजनी यत्र हे प्राणनाथ ।

कान्ते चिन्तां त्यज त्वं दिनकरकिरणच्छादकस्याद्य सेरो-

मूले दत्त्वाऽस्ति हस्तं विविधबुधमुदे राजसिंहः प्रदाता ॥

(चन्द्रमणि न्यायभूषणस्य)

वर्द्धमान-राजः ।

(१३७)

एकदा बाणेश्वरोऽर्थं भिक्षितुं वर्द्धमानराजसदनमुपगत्य शिवपूजानिरतो नरपति-
नाथमवसरः साक्षात्कारस्तेति निश्चय्य दौवारिकमुवाच—ब्रूहि महचनाद् राजानं “त्वं
तस्य पूजायां व्याघृतः स शिवः पक्षत्वं गतः । तस्य विभवाद्योऽपि सर्व्वैरेव विभज्य
गृहीताः । मयापि तस्य एकं द्रव्यं लब्धम् । तदेव भवन्तं दर्शयितुमिहागतः ।” तदा-
कर्ण्य राजा बाणेश्वरमीनाय पप्रच्छ किं त्वया लब्धमिति । स आह—

अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाऽप्यर्द्धं हरस्याहृतं
देवत्वं धरणीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमखरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं
सर्व्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां माञ्च भिक्षान्त्रयः ॥
(शङ्करकवेः, केषाञ्चिन्मते बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१३८)

पन्ते वा कृष्णरेखा सा तस्य न दोषचिह्नमित्याह—

त्वत्कीर्त्तिशीतकिरणेऽभ्युदितेऽतिसाध्वी
रोहिण्यपि स्वपतिसंशयजातशङ्का ।
श्रीवर्द्धमाननृप कज्जललाब्धनेन
प्रेयांसमाङ्ग्यदसौ न विधौ कलङ्कः ॥
(जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य)

वीरवल्लः ।

(१३८)

जम्बुद्वीपपुरप्रकाशनकर्ता स्नेहचमाधायिनी

नीत्युद्गीर्णमसीततिः खलजनश्रेर्णापतङ्गान्तदात् ।

माजीन्द्राकवरचितीश्वरवरम्बान्तान्यकागपन्

धन्या वीरवल्लभ्य भाग्यगृहं टोपोपसा लेखनी ॥

(ख) सुमलसान-नवादगणः ।

आलौवर्हिः ।

(१४०)

• गुणपद्मावाप्तव्यः रुचिकुलतिमको बाणेश्वरविद्यालयास्मदभां कवित्वेन समग्रबद्धा-
धिपतिं नवावालिवर्हिं, गद्यलोपाधिपतिं सङ्गाराळं कृष्णवन्द, कानिकःता-गोभायाजार-
निवासिनं भूपतिं नवकृष्णख वरं परितोषयामास । अवेकदा स स्वस्य चित्तं सुसोभ-
इदमुवाच :-

आलौवर्हिं नवावमप्यथ नवद्वीपेश्वरश्चाश्रितं

तत्पद्यान्नवकृष्णभूपतिममुं रे चित्त वित्ताशया ।

सर्वत्रैव नवेतिशब्दघटितं त्वञ्चेत् कमालस्वसे

तद् देवं परमार्थदं नवघनश्यामं कथं मुञ्चमि ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

सिराजहौला ।

(१४१)

उपरते आलीवर्हीनवावे तहौहिबः मन्मूर्-उल्-सुल क-सिराजहौला-नवावी
आद्वयपण्डितान् निमन्त्रयितुमिच्छन् शोकचकार्यं महाराजं कृष्णचन्द्रमनुरुधे । स च
श्रीकनिमं तदन्तिके प्रेषयासास :—

खोदापादारविन्दहयभजनपरो मादृतातो मदीय
आलीवर्हीनवावो विविधगुणयुतोऽस्मामुखः पश्चिमास्यः ।
सत्यं देहं जहौ स्वं मुनसरसुलुकः सौरजहौलनामा
याचेऽहं मां भवन्तो गलष्टतवसनः शुद्धतां संनयन्ताम् ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(ग) मोगलसम्राट्गणः ।

वावरः ।

(१४२)

वैकुण्ठाभिप्रणीतः कमलयुतशिराः कुञ्जराक्षष्टष्टिः
कोदण्डोदारनामाप्यमितपरिजनो विश्वविख्यातकीर्तिः ।
सुन्दर्यासक्तचित्तः समरणविजयी कङ्कणाहारयुतो
वीर श्रीवावराख्य त्वमिव तव रिपुहन्त सुक्तादिवर्णः ॥
(शालिकनाथस्य)

आकबरः ।

(१४३)

कर्णाटं देहि कर्णाधिकविधिविहितत्याग लाटं ललाट-
प्रोत्तुङ्ग द्राविडं वा प्रबलभुजबलप्रौढमागादरादम् ।
प्रस्फूर्ज्ज्ज्ज्जरं वा दलितरिपुवधूगर्भं वैदर्भकं वा
गाजी राजीवदृष्टे कुशग्रतमथवा साहजस्त्रालुदीन ॥

(नायकगोपालस्य)

सेरभाहः ।

(१४४)

कस्याच्चिद् वाचि कैश्चिन्ननु यदि निहितं दूषणं दुष्टचित्तैः
किं मालिन्यं तदा स्यात् प्रथितगुणवतां काव्यकोटीश्वराणां ।
वाहाश्चेद् गन्धवाहाधिकविहितजवाः पञ्चशस्यान्धखञ्जाः
का हानिः सेरसाहचितिपतितिलकस्याश्वकोटीश्वरस्य ॥

(भट्टमल्लस्य)

जाहाङ्गीरः ।

(१४५)

श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मसीसङ्गमात् कुत्र जातः
सोऽयं तिग्मांशुकन्यापयसि कथमभूत् तज्जलं कज्जलाभम् ।
व्याकुप्यन्नूरदीनचित्तिरमणरिपुचौणिभृत्यक्षमलाक्षी-
लक्षाक्षीणान्शुधारासमुदितसरितां सर्वतः सङ्गमेन ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

साजाहानः ।

(१४६)

भूमीनाथ सहाजहान भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
 रेतद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं ब्रूमहे ।
 धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-
 न स्यादेव तथापि तावकातुल्यश्रेष्ठं दधानो नरः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१४७)

शास्त्रास्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि सम्भाविता
 दिक्षीवत्तमपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।
 सञ्चत्युन्मिक्तमासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
 सर्वं पण्डितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

द्वारा ।

(१४८)

अनुकूलभावमथवा
 प्रतिकूलत्वं सदैव नरलोके ।
 अन्योन्यविहितमन्त्रौ
 विधिद्वाराभूपती वहतः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१४८)

माहात्म्यस्य परोऽवधिर्निजगृहं गम्भीरतायाः पिता
रत्नानामहमेक एव भुवने को वापरो मादृशः ।
इत्थेवं परिचिन्त्य सा क्व सहसा गर्वान्धकारं गमो
दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दाराधरावल्लभः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

कवि-समष्टिः ।

(१५०)

माघञ्जोरो मयूरो सुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः
श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्भक्तो भट्टवाणः
श्याताश्वान्ये सुदम्बादय इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ॥

(१५१)

यस्याश्चोरश्चिकुरलिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो चासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षा हर्षो हृदयवसतिः गञ्जवाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविनाकामिनी कौतुकाय ॥

(प्रसन्नराघवकारजयदेवस्य)

(१५२)

शीलाविज्जामारुलामोरिकाद्याः

काव्यं कर्त्तुं सन्ति विद्वाः स्त्रियोऽपि ।

विद्यां वेत्तुं वादिनो निर्विजेतुं

विश्वं वक्तुं यः प्रवीणः स वन्द्यः ॥

(धनदेवस्य)

(१५३)

वाचः पल्लवयत्युत्तमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरुहद्रुते ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन-

स्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतधरो धोयी कविह्मापतिः ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५४)

गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उत्तमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५५)

भानो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसार्द्धः कवि-
मैरुहो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डी वाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकारः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥

(राजशेखरस्य)

विशिष्ट-कविः ।

कालिदासः ।

(१५६)

कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयसप्र्यम्भौ ।

पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥

(कृष्णभट्टस्य)

(१५७)

अहो मे सौभाग्यं मम च भवभूतेष्व भणितं
तुलायामारोप्य प्रतिफलति तस्मिन् लघिमनि ।
गिरां देवी साक्षात् श्रुतिकलितकङ्कारकलिका-
सधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्यै भगवती ॥

(कालिदासस्य)

दण्डौ ।

(१५८)

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

(१५९)

त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥
(राजशेखरस्य)

पण्डितराज-जगन्नाथः ।

(१६०)

कवयति पण्डितराजे
कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांसः ।
नृत्यति पिनाकपाणौ
नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेतालाः ॥
(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

पाणिनिः ।

(१६१)

स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥

(राजशेखरस्य)

बाणभट्टः ।

(१६२)

श्लेषे केचन शब्दगुण्यविषये केचिद् रसे चापरे-

ऽलङ्कारे कतिचित् सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।

आः सर्वत्र गभीरधीरकविताविख्याटवीचातुरी-

सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥

(चन्द्रदेवस्य)

(१६३)

हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण समर्पितानि गुणिने बाणाय कुत्राद्य तत् ।

या बाणेन तु तस्य सूक्तिविसरैरुद्विक्ताः कीर्त्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिग्लानताम् ॥

भवभूतिः ।

(१६४)

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारि न रमते
 धृतिर्दाक्षीण्ये हरति हरचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
 विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
 स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥
 (सदुक्तिकर्णामृते)

भारविः ।

(१६५)

भारवेर्भा रवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
 उदिते तु पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥

माघः ।

(१६६)

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
 नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥
 (१६७)

माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे ।
 स्मरन्तो भारवेरेव कवयः कपयो यथा ॥

(धनपालस्य)

जीव-तरङ्गः (यशोवर्मा)

८३

मातङ्गदिवाकरः ।

(१६८)

अहो प्रसादो वाम्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत् सन्धः समो बाधमयूरयोः ॥

(राजशेखरस्य)

सुरारिः ।

(१६९)

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ शुशुल्लक्ष्मिष्ठो सुरारिः कविः ।
अश्विर्लङ्घित एव वानरभटेः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालानिमग्नपौवरवपुर्जानाति मन्याचलः ॥

यशोवर्मा ।

(१७०)

कविर्वाकूपतिराजश्रीभवभूत्यादिशेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्वत्सुतिवन्दिताम् ॥

(राजतरङ्गिण्याम्)

वाल्मीकिः ।

(१७१)

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरूढकविताशास्त्रं वन्दे वाल्मीकिकौकिलम् ।

(रामानुजस्य)

(१७२)

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।

चन्द्रिकाभिव चिन्वन्तु चकोरा इव कोविदाः ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

विकटनितम्बा ।

(१७३)

के विकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन रञ्जिताः ।

निन्दन्ति निजकान्तानां न मौग्ध्यमधुरं वचः ॥

(राजशेखरस्य)

व्यासः ।

(१७४)

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शम्भुर्भगवान् बादरायणः ॥

श्रीहर्षः ।

(१७५)

तावद् भा भारवेर्भाति यावच्चाघस्य नोदयः ।
उदिति नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥

जन्तुवर्गः ।

अश्वः ।

(१७६)

जवेन धावितो वाजी विभिद्य वायुमण्डलम् ।
तस्य संक्षेपतः पूर्वमेव प्रत्यागतः पुनः ॥

(१७७)

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुज्झन्निव
स्त्रीकुर्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायूंश्च मुष्णन्निव ।
साङ्गारप्रकरां स्पृशन्निव भुवं छायाममर्षन्निव
प्रेङ्खन्नामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
(सिंहदत्तस्य, केषाच्चिन्तते नकुलस्य)

द्वल्लिशः ।

(१७८)

कश्चिद् द्वल्लिशभक्तः कविरिद्विशं सौतिः —

विश्वाधारो हि वायुस्तदुपरि कमठस्तत्र शेषस्ततो भू-
स्तस्यां कैलासशैलस्तदुपरि भगवान् मस्तके तस्य गङ्गा ।
स्निग्धः पीयूषतुल्यस्तदुदरकुहरे श्रील्लिशोऽकिल्विषोऽस्ति
लाहात्मन् तस्य को वा प्रकथयितुमलं भक्षणाद् यस्य मुक्तिः ॥
(कविचन्द्रस्य)

उष्ट्रः ।

(१७९)

रुद्धं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं
न श्रोत्रयोः सुखदमारुहितं कदापि ।
इत्थं न साधु तव किञ्चिदिदञ्च साधु
तुच्छे रतिः करभ कण्टकिनि द्रुमे यत् ॥
(धर्मकीर्त्तिः)

काकः ।

(१८०)

स्थानमहिम्ना अशोभनाम्पि वस्तूनि शोभना न भवन्तीत्याहः—

साकन्दं मकारन्दतुन्दिलमभुं गाहस्र काक स्वयं
कर्णान्तुदमन्तरेण रणितं त्वां कोकिलं ममहे ।

रम्याणि स्थलसौष्ठवेन कतिचिद् वस्तूनि कस्तूरिकां
नेपालक्षितिपालभालभिलिते पङ्के न गङ्गेत कः ॥

(१८१)

किं कैकीव शिखण्डमण्डिततनुः किं कीरवत् पाठकः
किं वा हंस इवातिसन्दुसुगतिः नारीव किं सुस्तरः ।
किं वा हन्त शकुन्तराजपिकवत् कर्णाभूतं भाषते
काकः केन गुणेन दाञ्चनमये संरक्षितः पिञ्जरे ॥

कोकिलः ।

(१८२)

अपसर परभूत दूरं
गोष्ठीयं काकरवरसिका ।
दूर्वाचर्वणदक्षा
इक्षुं मधुरं न जानते गावः ॥

(१८३)

आतः कोकिलभूतभीतभूतइव किं पत्रावृतो वर्त्तसे
नौचैः पश्य सखे शरासनकराधावन्ति भिल्लार्धकाः ।
का भीतिस्तव यत्कुङ्करिति परा विय्या सुधास्यन्दिनी
किं क्रूरे गुणगौरवं किमसतोचित्ते पतिप्रेम वा ॥

चक्रवाकः ।

(१८४)

अस्तं गतोऽयमरविन्दवनैकबन्धुः

सूर्यो न लङ्घयति कोऽपि विधेरनुज्ञाम् ।

हे चक्र धैर्यमवलम्ब्य विसुञ्च शोकं

धीरास्तरन्ति विपदं न कदाप्यधीराः ॥

चक्रवाकौ ।

(१८५)

राक्षी व्याधेन पञ्जरबन्धायाम्ब्रवाक्याः चक्रवाकं प्रति उक्तिरियम् :—

स्नाय्या बन्धनवेदेना चरणयोः स्नाय्या निराहारता

स्नाय्यश्चाप्युपकारकारणतया मृत्युर्द्वयोरावयोः ।

शर्वर्यां प्रियसङ्गमो मम कुले स्वप्नेऽपि नैव श्रुतो

व्याधः साधुरसौ प्रजापतिलिपिर्व्यर्थीकृता येन हि ॥

चातकः ।

(१८६)

वापी खल्वजलाशया विषमयो नीचावगाहो ह्रदः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूष एको मुनेः ।

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः संत्यज्य तस्मादिदं

सम्भानी खलु चातको जलमुचामुच्चैर्जलं वाञ्छति ॥

(१८७)

गङ्गाजले प्रवमानं विद्यमानञ्च कश्चित् चातकं प्रति कस्यचिद् उत्क्रियं, पुनश्च तं
प्रति चातकस्य प्रत्युक्तिः :—

रे रे चातक पातितोऽसि मरुता गङ्गाजले चेत् तदा
पेयं नीरमशेषपातकहरं काशा पुनर्जीवते ।
मैवं ब्रूहि लघीयसो यमभयादुद्गीवताशुक्लता
गङ्गाम्भ पिवता मया निजकुले किं स्थाप्यते दुर्यशः ॥

धेनुः ।

(१८८)

सन्धं पाशयन्तीं धेनुं पिबन्तं वत्सञ्च स्त्रभावोक्त्या वर्णयति :—

आहृत्याहृत्य मूर्द्धा द्रुतमनुपिबतः प्रस्रुतं मातुरुधः
किञ्चित् कुजेकजानोरनवरतचलच्चारुपुच्छस्य धेनुः ।
उत्कर्णं तर्णकस्य प्रियतनयतया दत्तच्छृङ्गारमुद्रा
विच्योतत्क्षीरधारालवशबलमुखस्याङ्गमावृत्तिं लेदि ॥
(मयूरस्य)

वक्रः ।

(१८९)

न श्रूणां स्फुरणं न चञ्चुचलनं नो चूलिकाकम्पनं
न ग्रीवाबलनं मनागपि न यत् पक्षहयोत्क्षेपणम् ।
नासाग्नेच्छण्मिकपाददमनं कष्टैकनिष्ठं परं
यावत् तिष्ठति मीनहीनवदनस्तावद् वक्रस्तापसः ॥

भेकः ।

(१८०)

गङ्गादीनां सकलसरितां प्राप्य तोयं समुद्रः

किञ्चिद् गर्वं न भजति महान् दिव्यरत्नाकारोऽपि ।

एको भेकः परमसुदितो गोष्पदाश्वोऽपि गत्वा

को मे को मे रटति बहुशोऽखर्वगर्वेण नीचः ॥

भ्रमरः ।

(१८१)

अपसर मधुकार दूरं

परिमलबहुलोऽपि केतकीकुसुमे ।

द्रुह नहि मधुलवलाभो

भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥

(१८२)

अनुसरति करिकपोलं

भ्रमरः श्रवणेन ताड्यमानोऽपि ।

गणयति न तिरस्कारं

दानान्धितलोचनो नीचः ।

मत्स्यरङ्गः ।

(१८३)

• कविर्मत्स्यरङ्गमुपजोव्य किञ्चित्पुत्राशया बहुविघ्नसङ्गले कर्मणि न प्रवर्त्तय
इत्युपदिशति :—

क्षारं वारि न चिन्तितं न गणिता नम्रादयो भौषणा-

श्चञ्चत्तुङ्गतरङ्गडम्बरपरित्रासोऽपि नालोचितः ।

मध्येभ्योनिधि मत्स्यरङ्ग भवता भ्रम्यः कृतोऽयं मुधा

सम्पचेत् शफरार्जनं विपदिह प्राणप्रयाणावधिः ॥

मशकाः ।

(१८४)

काचिद् विट्पुत्री रमणी राक्षी मशकपोडनमसहमाना प्रोषितं भर्तारसुहिष्णुं श्लोक-
मिमं लिखित्वा प्रेषयानास :—

जितधूमसमूहाय जितव्यजनवायवे ।

मशकाय मया कायः सायमारब्ध दौयते ॥

(जयन्तीदेव्याः)

सहिषः ।

(१८५)

बहुलाभप्रत्याशया दूरदेशवर्त्तिनमविदितदाखलं काश्चित् धनिनमुपगम्य स्वाभीष्ट-
सम्प्राप्तवतां भिक्षुकाणामियमुक्तिः :—

स्थूलतया नीलतया

दूरतया दानलोलुपैर्मधुपैः ।

धावितमिभराजधिया

हन्तासीदन्ततो महिषः ॥

राघवः ।

(१८६)

यस्मिन् वल्लति सर्वतः परिचलत्कलोलकोलाहलै-

र्मन्याद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिहन्तावलाः पेदिरे ।

सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः

क्रोडे क्रौडितु कस्य केलिकलहत्यक्तार्णवो राघवः ॥

शङ्खः ।

(१८७)

कौटगृहं कुटिलोऽन्तः

कठिनः क्षाराण्वसम्भवः शून्यः ।

शङ्खः शीपतिनिकटे

केन गुणेन स्थितिं लेभे ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

शफरः ।

(१८८)

बहुविहदधिष्ठिते सदसि अकृतवियस्य कस्यचिद् बाधालतामालम्ब्य कविराहः—

शफर संहर चञ्चलतामिमां

द्रुतमगाधजलप्रणयी भव ।

इह हि कूजितमञ्जुलजालके

वसति दुष्टबकाः सज्जुटुखकाः ॥

शुक्रः ।

(१८९)

उच्चैरेष तरुः फलञ्च विपुलं दृष्ट्वैव हृष्टः शुक्रः

पत्रं शालिवनं विहाय जङ्घीस्तन्वारिकेलं गतः ।

तत्पारुह्य बुभुक्षितेन मनसा यत्नः कृतो भेदने

चाशा तस्य न केवलं विदलिता चञ्चुर्गता चूर्णताम् ॥

सर्पः ।

(२००)

यस्य कतिचिद् दोषाः सन्ति तादृशं जनं सर्पवर्णनमुखेनाक्षिपति :—

मौली सन्मणयो गृहं गिरिगुहा त्यागः किलात्मत्वचो

निर्यतोपनतैश्च वृत्तिरनिलैरेकत्र चर्येदृशी ।

अव्यव्राजुवर्त्मता द्विरसना वक्तो विषं वीक्षणं
 सर्वामङ्गलसूचकं कथय भो भोगिन् सखे किं न्विदम् ॥
 (जीवनागस्थ)

सिंहः ।

(२०१)

नास्योष्णायवती तनुर्न दशनौ दीर्घौ न दीर्घः करः
 सत्यं वारण येन केशरिशिशुस्त्वां स्पृष्टेति नित्यशः ।
 तेजोबीजमजेयमस्य हृदये न्यस्तं पुनर्वेधसा
 तादृक् त्वादृशमेव येन सुतरां भोज्यं पशुं मन्यते ॥
 (आनन्दवर्द्धनस्य)

हंसः ।

(२०२)

कोऽपि सर्वत्र समदर्शिनस्तत्त्वविदो विकारहेतुर्न भवतीत्याह :—

गाङ्गमस्व सितमस्व यामुनं
 कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
 राजहंस तव सैव शुभ्रता
 चीयते न च न चापचीयते ॥

(२०३)

गतं तद् गान्भीर्यं तटमपि चित्तं जालिकशतैः

सखे हंसोत्तिष्ठ त्वरितममुतो गच्छ सरसः ।

न यावत् पङ्कान्तःकलुषिततनुर्भूमिविलसद्-

बकोऽसौ वाचालश्चरणयुगलं सूर्भिं क्षुरते ॥

हस्तौ ।

(२०४)

सञ्चर करिवर धीरं

मा मर्दय मञ्जराणि पत्राणि ।

इह पुरतो गिरिकुहरे

किमु सुखशायी न गोचरः सिंहः ॥

(२०५)

नाभूवन् भुवि यस्य कुत्रचिदपि स्रद्धाकराः कुञ्जराः

सिंहेनापि न लङ्घिता किमपरं यस्योद्धता पद्मतिः ।

कष्टं सोऽपि कदर्थ्यते करिवर स्फारारवैः फेरवै-

रापातालगभीरपङ्कपटलीमग्नोऽद्य भग्नोद्यमः ॥

(विह्वलस्य)

उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(२०६)

ये पूर्वं परिपालिताः फलदलच्छायादिभिः प्राणिनो
विश्रामद्गुम कथ्यतां तव विपत्काले क्व ते साम्प्रतम् ।
एताः सङ्गतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धन्यास्त्वचो
यासां क्लेदनमन्तरेण पतितो नायं कुठारस्त्वयि ॥

आम्रः ।

(२०७)

तपाश्यामा जस्व स्फटितहृदयं दाडिमफलं
सशूलं संधत्ते हृदयमभिमानेन पनसम् ।
अभूदन्तस्तोयं तरुशिखरजं लाङ्गलिफलं
समायाते चूते जगति रसराजे रसमये ॥

कदली ।

(२०८)

वल्कं श्राद्धविधायकं तव फलं देवादिसन्तर्पणं
पुष्पं व्यञ्जनसुत्तमं परिभवेद् मूलं दरिद्रादनम् ।
पत्रं भोजनसौख्यदं किमपरं चारेण मृष्टं पटं
धन्यस्त्वं कदलीतरो परहिते यद् देहपातः पणः ॥

(२०८)

धिक् दैवं कदली भटित्वपल्लतिं कर्तुं क्षमा लोलया
 शाखापत्रफलैश्च स्तूलस्तुप्तसैस्त्वग्भिर्न जीवेच्चिरम् ।
 शाखोटः करटालयोऽप्यसरलं काष्ठं न तुष्टिप्रदं
 प्रायो भूतनिकेतनं कथमसौ दीर्घायुरेवं ततः ॥

काल्यवृक्षः ।

(२१०)

त्रौदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं सभूतिरश्वोनिधे-
 र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।
 एवं दातृगुणोत्करः सुरतरोः सर्वोऽपि लोकोत्तरः
 स्यादर्धप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदि ॥

चन्दनः ।

(२११)

वासः शैलशिलान्तरेषु सहजः सङ्गो भुजङ्गैः सह
 प्रेङ्खत्चारपत्रोधिबोचिभिरशूद्रुद्रुतसेकक्रिया ।
 जानीमो न वयं प्रसीदतु भवान् श्रीखण्ड तत् कथ्यतां
 कस्मात्ते परतापखण्डनमहापाण्डिग्रसभ्यागतम् ॥

चम्पकः ।

(२१२)

चम्पकैषु धमरा नासने इति समसिकृत्य आह :-

यन्नाटतं त्वमलिना मलिनाशयेन

किं तेन चम्पक विषादसुरीकरोषि ।

विश्वाभिरामनवनीरदनीलवेशाः

केशाः कुशेशयट्टशां कुशलीभवन्तु ॥

(२१३)

कम्पं चम्पक सुञ्च याचकजनैरायासितस्त्वं सखे
मा भ्लासीः परितो विलोकय तरुन् कस्ते विधत्ते तुलाम् ।
स्याच्चेत्तसि कोप एव नितरां धात्रे तदा कुप्यतां
येन त्वं हि सुवर्णवर्णकुसुमामोदोऽद्वितीयः कृतः ॥

ताम्बूलम् ।

(२१४)

ताम्बूलं गदराशिनाशनिपुणं दुर्गन्धविध्वंसनं

रुच्यं जाठरदक्लित्वद्विजननं सुखप्रसंवर्धनम् ।

आस्थालङ्घरणं विनोदसदनं संवर्धनासूचनं

रागीणैव विभातु तस्य नियतं श्रीपूर्णचन्द्राननम् ॥

(चङ्गटसागरस्य)

उद्भित्तरङ्गः (धुस्तूरः)

८८

तालः ।

(२१५)

अध्वन्यध्वनि भूरुहः फलश्रुती नन्वासुपेक्षादराद्
दूरादुन्नतिसंश्रयव्यसनिनः पान्यस्य सुग्यात्मनः ।
स्वं मूलं ससुपागतस्य मधुरच्छायाफलैः का कथा
शीर्षेणापि हि नोपयोगमगमत् पर्णेन तालद्रुमः ॥

दृशम् ।

(२१६)

उत्तुङ्गैस्तस्मिन् किमेभिरखिलैराकाशसंस्पर्धिभि-
र्धन्योऽसौ नितरासुलूपकचयो नद्यास्तटेऽवस्थितः ।
एवं यः क्षाततुङ्गिरुषतजलव्यालोत्तवीचीवशाद्
मज्जन्तं जनसुद्धरत सहसा तेनैव मज्जेच्च वा ॥
(राणकस्य)

धुस्तूरः ।

(२१७)

उन्मत्त धूर्त्तं तरुणीन्दुनिवासयोग्ये
स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽसि ।
किं कैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति
चन्द्रोपलो द्रवति वाङ्मिषेति वृद्धिम् ॥

निम्बः ।

(२१८)

आद्यं प्रति निम्बस्योक्तिः—

निम्बो हि तिक्तः खलु कष्टभोग्य-

स्तथापि सेव्यो हितकृद् यतोऽसौ ।

किं मां न जानासि रसाल गर्वा-

ज्जगन्निवासस्य निवासबीजम् ॥

पद्मम् ।

(२१९)

तत्त्वानभिज्ञो हि प्रायशो वासवं वस्तु अन्यथा कल्पयतीति दर्शयितुं कविः पद्मिनो-
वचनमुपन्यस्यति :—

आलुः शोषयितुं समेति गगनं मज्जीवनं जीवनं

तच्चाहं नलिनी प्रसारितदला गोमुं खरांशोः करात् ।

तत् क्लेशानपनेतुमस्तगमिते भानौ सदा मुद्रिता

सित्रे या मम सित्रता खयस्यते जानाति तां को जनः ॥

(२२०)

एकदा राजा कृष्णचन्द्रः वाणेश्वरविद्यालङ्कारिण सह सरस्वतीरि परिभ्रमन् पद्ममेकमव-
'लोक्य कविवरं कथितवान् सदावान् एवविभं पद्यद्वयं रचय यत्रैकस्मिन् पद्यस्य निन्दा
अपरस्मिन् प्रशंसा च । विद्यालङ्कारश्च तदेव श्रवितवान् :—

(क) पञ्च-प्रशंसा ।

हे पद्मिनीपत्र भवच्चरितं

चित्रं प्रतोसो वयमत्र किञ्चित् ।

त्वं पङ्कजनापि यदच्छभावा-

दपि सृष्टस्यस्व न पङ्कसङ्घि ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारम्)

(ख) पञ्च-निन्दा ।

रे पद्मिनीदल तवात्र मया चरितं

दृष्टं विचित्रमिव यद् विदितं भुवं तत् ।

यैरेव शुद्धसलिलैः परिपालितं त्वं

तेभ्यः पृथग् भवसि पङ्कभवं यतोऽसि ॥

(शार्ङ्गधरम्)

(२२१)

देवान्तरगमनोन्मुखं प्रियतममुद्दिश्य तत्प्रियायाः कवचोक्तिं भक्तनरेणाह :—

अर्त्तं गच्छसि गच्छ वर्त्मनि तव स्वस्थस्तु भोः सर्वथा

वक्तव्यं कियदस्ति मेऽत्र जगदानन्दैकसिन्धो रवे ।

नाहं कैरविषी न वास्मि रजनी यन्नीतिरिन्दूदये

पद्मिन्या न गतिर्विना दिनमणिं स्मर्त्तव्यमेतत् त्वया ॥

BVCL 15980

891.21
U1U D34

पलाण्डुः ।

(२२२)

कर्पूरधूलोरचितालवालः

कस्तूरिकाकुङ्कुमलितदेहः ।

सुवर्णकुम्भैः परिषिच्यमानो

गन्धं निजं मुञ्चति किं पलाण्डुः ॥

बदरी ।

(२२३)

श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तरुणां

के नाम नो सुफलपल्लवशालिनः स्युः ।

अस्माकमल्पतपसां बदरीतरुणां

अष्टं फलं वत शिखाऽपि जनैर्विलूना ॥

मन्दारः ।

(२२४)

नहि च्छायादानात् पथिकजनसन्तापहरणं

फलैर्वा पुष्पैर्वा नहि सुरनरप्रीतिजननम् ।

इदन्ते मन्दारप्लुम सहजमेतत्त्वनुचितं

वृत्तीभूतो रक्षस्यपरमपरीक्षां फलमपि ॥

शालिः ।

(२२५)

येनैते जनिता वयं प्रतिदिनं स्नेहेन संवर्द्धिता

येनास्मत्तृणपौडनं न सहितं शतं स एव स्वयम् ।

छेत्तुं नः कथमद्य वाञ्छति शिरो मत्वेति नम्राननाः

क्रन्दन्तीव तुषारवाष्पविगलद्भिन्दुच्छलाच्छालयः ॥

शास्त्रलिः ।

(२२६)

हंसाः पद्मवनाशया मधुलिङ्गो माध्वीकलाभाशया

पान्थाः स्वादुफलाशया बलिभुजो गृध्राश्च मांसाशया ।

दूरान्निष्कलरक्तपुष्पनिकरैर्निःसार मिथ्योन्नते

रे रे शास्त्रलिपादय प्रतिदिनं के न त्वया वञ्चिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

(क) पर्वतः ।

मन्दरः ।

(२२७)

क्षुरारातिर्लक्ष्मीं त्रिपुरविजयी शीतकिरणं
करीन्द्रं पौलोमीपतिरपि स लेभे जलनिधिः ।
त्वया किं वा लब्धं कथय मथने मन्दरगिरि
शरण्यः शैलानां यदयमददाद् रत्ननिलयः ॥

मलयः ।

(२२८)

विख्याताः कति सन्तिः भूधरगणाः स्नाप्योऽसि भुमण्डले
याताश्चन्दनताप्यतो विटपिनः सर्वे तवैवाश्रयात् ।
पिप्पलेकं मलय त्वदीयमयशो लोकैश्चिरं गीयते
यत् शण्डोटरसालसालवकुले नासीद् विशिष्यहः ॥

मैनाकः ।

(२०८)

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश

प्रहारैरुद्वच्छदहुलदहनोद्धारयुक्तमि ।

तुषाराद्रेः सूनोरुह पितरि ह्येशविवशे

न चासौ सम्पातः पयसि पयसा पत्युरुचितः ॥

विन्ध्यः ।

(२३०)

आचक्ष्महे तव किमद्यतनीमवस्था

ज्ञा तस्य विन्ध्य शिखरस्य महोन्नतस्य ।

यत्रैव सप्तसुनयस्तपसा निषेदुः

मोऽयं विनासवसतिः पिशिताशनानान् ॥

सुमेरुः ।

(२३१)

ये सन्तोषस्तुप्रवृत्तमनसस्तेषामभिन्ना मृदो

ये चान्ये धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां हि भिन्ना नृणास् ॥

इत्थं कस्य कृते कृतञ्च विधिना तादृक् पदं सम्पदां

स्त्रात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥

(लुप्तसूनोर्विद्याधरस्य, केषाञ्चिन्मते विद्यापतेः)

हिमालयः ।

(२३२)

क्षौणी यस्य हिरण्मयी मणिमयः प्राकारशैलोच्चयः

कुञ्जः कल्पलतामयः सुरधुनोधारामयो निर्भरः ।

किं चेन्द्रादिसमस्तदिक्पतिपुरीं व्याप्नोति यत्पल्लवः

शैलः सोऽपि गिरिर्वयञ्च गिरयस्तत्रैव मे का मतिः ॥

(ख) जलाशयः ।

कूपः ।

(२३३)

गुणवानपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे निर्मल्लति ।

तस्य भारसहो न स्याद् गुणस्य ग्राहको यदि ॥

तडागः ।

(२३४)

पौतं मे सकलं जलं जलनिधेश्छालचण्डांशुना

गाम्भीर्यं क्व गतं क्व चाम्बुजगणस्ते मीनहंसादयः ।

सोढा गाढतमा मया विपदियं नैतत्तु सङ्घं मम

दृष्ट्वान्धाः पथिका यदेत्य सहमा हाहारवं कुर्वते ॥

सागरः ।

(२३५)

यस्य गृहाद् दरिद्रा भयमनोरथाः प्रतिनिवर्त्तन्ते तस्य सम्पदा इयैवेत्याह :—

यद् वीचौभिः सृष्टसि गगनं यच्च पाताललूलं
रत्नैरुद्दीपयसि पयसा यत् पिधत्से धरित्रीम् ।
धिक् सर्वं तत् तव जलनिधे यद् विसुच्याऽश्रुधारा-
स्तीरे नीरग्रहणरसिकैरध्वगैरुज्जितोऽसि ॥
(गौराभिनन्दस्य)

(ग) ऋतुः ।

ग्रौष्मः ।

(२३६)

सुतप्ता सौभाग्यस्रलितवनितावद् वसुमती
विवस्त्रान् दुष्प्रच्छो द्रविणसदमत्तस्य सुखवत् ।
समीरो मन्याद्रिश्चमणफणश्रुतफुत्वातिसमो
जगद् योगीन्द्राणां नयनसिव निस्पन्दमनिघ्नम् ॥

वर्षाः ।

(२३७)

वनतरघनवृन्दच्छादिते व्योमलोके
दिनमणिरजनीशौ नाममात्रावशेषौ ।
दिवसरजनिमेदं मन्दवाताः शशंसुः
कमलकुमुदगन्धानाहरन्तः क्रमेण ॥

शरत् ।

(२३८)

लोच्छं रविस्तपति नीच इवाचिराद्यः

शृङ्गं वरुणस्यजति मित्रमिवाकृतञ्चम् ।

तोयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तवृत्तिः

कामो दरिद्र इव शोषमुपैति पङ्कः ॥

हेमन्तः ।

(२३९)

वेपन्ते कपयो शृङ्गं जङ्घसमं गोवाजिकां ग्लायति

श्वा चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि प्राप्यापि नैवोष्मति ।

शीतार्त्तिव्यसनातुरः पुनरसौ दीनो जनः कूर्मवत्

खान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निज्जोतुमाकाङ्क्षति ॥

(लक्ष्मीधरस्य)

शिशिरः ।

(२४०)

(क)

कन्याप्रसूतस्य धनुःप्रसङ्गा-

दङ्गाधिकासादितविक्रमस्य ।

धनञ्जयाधीनपराक्रमस्य

हिमस्य कर्णस्य च को विशेषः ॥

खभावोक्ति-तरङ्गः (वसन्तः)

६८१

(ख)

अलं हिमानीपरिदीर्घगात्रः

समापितः फाल्गुनसङ्गमेन ।

अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णवर्णा

भीषो महात्माऽजनि साधतुल्यः ॥

वसन्तः ।

(२४१)

(क)

पतङ्गप्राक्ससये पतङ्गपतिविक्रमाः ।

पतङ्गस्योदये चेलुः पतङ्ग इव दानराः ॥

(ख)

लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।

मरुत्तन्दं सन्दं दलितमरुविन्दं तरलयन्

रजोद्वन्दं विन्दन् किरति रुक्मरन्दं दिशि दिशि ॥

(नवीनचन्द्र विद्यारत्नस्य)

(घ) काल-विशेषः ।

प्रभात-वर्णनम् ।

(२४२)

परं प्राची पिङ्गा रसपतिरिव प्राश्य कनकं
परिस्नानश्चन्द्रो बुधजन इव ग्राम्यसदसि ।
परिक्षीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा
न राजन्ते दोषा द्रविणरहितानामिव गुणाः ॥
(भोजराजकविवर्गस्य)

सूर्योदय-वर्णनम् ।

(२४३)

राजीवानि विहासयन् कुसुदिनैराजिञ्च संरोदयन्
घृकालीञ्च विभाययन् निजकरैः कोकान् समुल्लासयन् ।
नक्षत्राण्यपसारयन् शशमृतः कान्तिञ्च सङ्कीचयन्
लोकाणिञ्च विबोधयन् तरलयन् सूर्यः समुज्जृम्भते ॥
(उल्लटसागरस्य)

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(२४४)

माताविरहिणा रामचन्द्रेण यन्मासि सप्तम्योऽसौ मधुसूदनाय
विज्ञाय लक्षणं प्रति कथितम् :—

(क)

मसग्रासादित्यप्रियकमलिनी षट्पदहृतां

विलोक्यान्तर्मोटाद् मृदु लुसुटवृन्दं विचसति ।

रविः खिन्नः पन्था हतनववधूनामयसिद्धं

निमज्जन्नश्वोघौ कलयति करैरुद्धृततरैः ॥

(ख)

मसुद्रतर्गने निरुक्तात्त श्यामचन्द्रस्य अपनोक्तं सूर्यार्कं प्रदर्श्य तं बोधयति लक्षणम् :—

ममुद्विग्नानन्सानतलजलपारे गतिविधौ

विनोक्त्य व्यासर्पात् स्वनगतघनोर्मिं विदधति ।

पयोधर्गाश्वीर्यं क्रिगदिति स आवेदनपरो

निमज्जन्नश्वोघौ कलयति करैरुद्धृततरैः ॥

सन्ध्या-वर्णनम् ।

(२४५)

रवेरस्तं तेजः समुदयति खद्योतपटली

मरालाली सूका कलकलमुलूका विदधति ।

इदं दृष्ट्वा कष्टं परममहत्माना कमलिनी

चिरान्निद्रासुद्रासहजं तनुते क्लान्तनयना ॥

चन्द्रोदय-वर्णनम् ।

(२४६)

पाथोजानि निमीलयन् कुमुदिनीजालं समुन्मीलयन्
कोकानाकुलयन् चकोरमिथुनाशंसाच्च सम्भूरयन् ।
ज्योत्स्नां कन्दलयन् तमः कवलयन् सिन्धुं समुद्दलयन्
लोकानारमयन् धरां धवलयन् सोमः समुज्जृम्भते ॥

(उद्भटसागरस्य)

(ङ) मण्यादयः ।

मणिः ।

(२४७)

क्षितीशानां कोषान्तरतिमिरदोषक्षयकरः
फणीशानां शीर्षे प्रचुरशोभाशुभकरः ।
स एवाहं देवात् तव करमुपेतो मणिवणिग्
उपेक्षाऽपेक्षा वा तव गुणपरीक्षापरिचयः ॥

शङ्खः ।

(२४८)

एकोत्पत्ती प्रकृतिधवलौ सुन्दरौ सोमशङ्खौ
शश्वुः सोमं प्रकृतिमुभगं खोत्तमाङ्गेन धत्ते ।
शङ्खस्तत्र क्रकचनिकरैर्भिद्यते शङ्खकारैः
का नामान्तःप्रकृतिकुटिला दुर्गतिं न प्रयाति ॥

स्वर्णम् ।

(२४८)

स्वर्णस्य खेदोक्तिरियम् :—

न वा ताडनात् तापनाद् वक्त्रिमध्ये
न वा च्छेदनात् क्लिश्यमानोऽहमस्मि ।
सुवर्णस्य सेऽसह्यदुःखं तदेकं
यतो मां जना गुञ्जया तोलयन्ति ॥

(२५०)

दानपात्राणां विद्यादिगुणवत्तया विशेषमकुर्वन्तं धनवन्तं दैवस्य निर्विवेकताव्याजेन

विरक्तरोति :—

(क)

धिग् दैवं निर्व्यलं नेत्रं कृतं कज्जलसंयुतम् ।
सच्छिद्रः समलो वक्रः कर्णः स्वर्णेन भूषितः ॥

(ख)

नायं दैवस्य दोष इति हास्यां श्लोकाभ्यां कथिदाह :—

दैवस्य नैव दोषोऽयं गुणः प्रत्युत मन्यते ।
रञ्जितं कज्जलैरक्षि भृङ्गालिभिरिवाम्बुजम् ॥

(ग)

विधिनैवेदमादिष्टं स्वर्णं कर्णगतं भव ।
अजानङ्गिस्तदर्थन्तु तेन कर्णावलङ्घ्यतौ ॥

(एतौ शिवनारायणशिरोमणौ)

मेघः ।

(२५१)

सत्पावेभ्यो धं दत्त्वा निर्धनस्य दातुर्दारिद्र्यानपि शोभते इत्याह :—

आसिच्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्तं
निर्वाप्य दावविधुराणि च काननानि ।
लानानदीनदशतानि च पूरयित्वा
रित्तोऽसि यदु जलद सैव तवोन्नता श्रीः ॥

(२५२)

धनिनो गृहे बहुषु याचकेषु कृतायेषु प्रतिगतेषु तेषामेकस्तत्र तद्दानमनधिगम्य तं
धनवन्तमिदमाह :—

हे धाराधर धीर नीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-
ऽशेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तय-
न्नाश्चर्यं परिपौडितोऽयमभितो यच्चातकस्तृणया ॥

(२५३)

मेघ त्वं निजजीवनेन जगतः संतुष्टिसंवर्द्धकः
प्रायस्त्वत्सदृशो न कोऽपि भविता भूतोऽथवा विद्यते ।
क्लिन्वेकन्वसमञ्चसं व्यथयति प्रज्ञावतां मानसं
यस्मिन्लूकमयूरमोदनविधौ तुल्यस्तवानुग्रहः ॥

निन्दाप्रशंसा-तरङ्गः ।

(का) निन्दा-तरङ्गः ।

असत्तोष-निन्दा ।

(२५४)

भोगशसनैव महतां महत्त्वं दूषयतीत्याह :—

आयालताच्छेदनमन्तरेण

भवेदनर्थो महतामवश्यम् ।

भोगप्रसक्ताः क्रमशो विवस्वान्

मीनञ्च मेषञ्च वृषञ्च मुङ्क्षते ॥

(कविचन्द्रस्य)

आत्मगौरव-निन्दा ।

(२५५)

उद्रा एवास्मानं ज्ञाचन्ते इत्याह :—

शेको वक्ति विलङ्घ्य कूपसलिलं को मे हनूमान् पुरो

मन्धर्वं हसति खरं खरतरं कृत्वा मुदा गर्दभः ।

खद्योतः परिदर्श्य दोषितिलवं चन्द्रप्रभां निन्दति

क्षुद्रः पश्यति नात्मनीचतमतां मिथ्याभिमानोद्धतः ॥

उदर-निन्दा ।

(२५६)

श्रीकृष्णस्य शोभं रचयितुमिच्छुर्वाग्देवतायाः साम्प्रत्यमाधरे :—

मातर्नातः परमनुचितं तत् खलानां पुरस्ता-

दस्ताशङ्कं जठरपिठरीपूर्त्तये नर्त्तितसि ।

तत् क्षन्तव्यं सहजसरले वत्सले वाणि कुर्यां

प्रायश्चित्तं गुणगणनया गोपवेषस्य विष्णोः ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(२५७)

केचिद् वा यदि सन्ति वैदिकरतास्ते विप्रलम्भव्रताः

कारुण्यादिगुणास्तु कुत्र यदि ते वेदक्रियावर्जिताः ।

इत्थं पापकलापदूषिततराः प्रायेण सर्वे नराः

सत्यस्यापि तथा न तत् तव कले वाल्येऽपि या वीरता ॥

(राखालदास न्यायरत्नस्य)

(२५८)

कलौ प्रायशं जनाः स्वधर्मं नानुरज्यन्ते इत्याह :—

न सन्ध्यां सन्धत्ते नियमितनिमाजान् न कुरुते

न वा सौञ्जीबन्धं कलयति न वा 'सुन्नत'विधिम् ।

न रोजां जानीते व्रतमपि हरेनैव भजते

न काशीं मक्का वा शिव शिव न हिन्दुर्न यवनः ॥

कुपुत्त-निन्दा ।

(२५८)

पितोर्नैव वचः शृणोति दिवसेऽतीति व्रजत्वान्नयं
 विद्याभ्यासपराङ्मुखश्च नियतं दुर्वृत्तिसालम्बते ।
 बन्धूनामुपदेशवाचि वदति क्रोधैकतानं वचः
 साधून् निन्दति दुर्जनञ्च मगुते मिलं कुपुत्तो भुवि ॥

कुष्ठ-निन्दा ।

(२६०)

आहारि वङ्गवानलश्च शयने यः कुम्भकर्णायते
 लन्देशे वधिरः पलायनविधौ सिंहः शृगालो रणे ।
 अन्धो वस्तुनिरीक्षणेऽथ गमने खञ्जः पटुः क्रन्दने
 भाग्येनैव हि लभ्यते प्रभुजनैरेवंविधः सेवकः ॥

(२६१)

आह्वानेषु गृहीतमौनतियमः स्तेयव्रते दीक्षितः
 पङ्कः पर्यटने निरन्तरमृषाजल्पेषु पञ्चाननः ।
 निद्रायां खलु कुम्भकर्णविजयी हस्ती तथा भोजने
 कोलः शीचविधावयं सुकृतिनां भाग्येन मृत्यो भवेत् ॥

कुवैद्य-निन्दा ।

(२६२)

न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो वैद्यकनये

न रोगाणां तच्चावगतिरपि नो वसुगुणधौः ।

तद्याप्येते वैद्या इति तरलयन्तो जड़जना-

नसून् मृत्योर्भृत्या इव वसु हरन्ते च गदिनाम् ॥

(वेङ्कटाध्वरिणः)

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(२६३)

दुष्टस्य सङ्गतिरनर्थपरम्पराया

हेतुः सतां भवति किं कथनीयमत्र ।

लङ्घेश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं

प्राप्नोति बन्धनमहो किल सिन्धुराजः ॥

(विज्जकायाः)

कृतघ्न-निन्दा ।

(२६४)

दन्तान्तःपरिलग्नदुःखदकणा निःसार्यते जिह्वया

तां हन्तुं सरलां सदोद्यमयुता दन्तासु हन्तानुजाः ।

आ भूलान्निपतन्ति दुष्टदशना जिह्वा चिरस्थायिनी

मितद्रोहदुरन्तदुकृतफलैर्नो मुच्यते कश्चन ॥

कृपण-निन्दा ।

(२६५)

सा माता मम भारती प्रतिदिनं लक्ष्म्या विसादा सह
 मौख्यं विदधाति सापि चपला सृष्टा गृहान्निर्गता ।
 तासन्वेषयता मयात्र भवतो द्वारं प्रविष्टं मुदा
 मन्ये त्वद्वचसाऽत्र नागतवती स्थानान्तरं गच्छते ॥

(२६६)

दृढतरनिबद्धमुष्टेः

कोपनिषस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च

केवलमाकारतो भेदः ॥

(२६७)

धनस्य सत्त्ववद् दानमपि कार्यमित्याह :—

॥ दातव्यं ह्यतिभिर्धनं न खलु तैः सञ्जीयतां केवलं

दानं श्रीबलिकर्णविक्रमरवेः ख्यातं पृथिव्यां परम् ।

॥ दृष्ट्वा खं मधु दानभोगरहितं नष्टं चिरात् सञ्चितं

निर्वेदादिव पाणिपादयुगलं घर्षन्त्यहो मच्छिकाः ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(२६८)

कृतदाराणां पुंसां प्रायशो बन्धुविच्छेदो भवतीत्याह :—

यस्या जन्मान्यवंशे वसतिरपि सदा दूरदेशे पुरासीत्
सैषा भूत्वा वधूटी प्रकटितविनया वेङ्गसमर्थं प्रविश्य ।
आजन्मप्राणतुल्यान् गुरुजनजननीसोदरानन्तरङ्गान्
दूरीकृत्य स्वगेहात् पतिमनुरमते धिग् गृहस्थान्त्रमं नः ॥

(२६९)

चम्रचिन्ता हि पुरुषानां सर्वगुणसंहारिणीत्याह :—

तावद् विद्याऽनवद्या गुणगणमहिमा शौर्यगाम्भीर्यवीर्यं
गेहे स्वे सर्वशान्तिः परगुणकथने वाक्पटुत्वं प्रभूतम् ।
यावत् पाकाकुलाभिः स्वगृहयुवतिभिः प्रेषितापत्यवह्ना-
द्वा बाबा नास्ति तैलं न च लवणमपीत्यादिवाचां श्रुतिर्न ॥

जामातृ-निन्दा ।

(२७०)

अग्रगृहचिरवासिनं जामातारं लक्ष्मीकृत्य कथयति :—

श्वशुरगृहनिवासः स्वर्गवासी धरायां
निवसति ननु कश्चिद् वासरान् पञ्चषांशेत् ।
तदधिकमपि तिष्ठेद् दुग्धबुध्नी विङ्गल-
स्तदधिकदिनवासे पादुकापूतपृष्ठः ॥

(२७१)

भारतं पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सप्तमो रसः ।
दाता पञ्चदशं रत्नं जामाता दशमो ग्रहः ॥

टीकाकार-निन्दा ।

(२७२)

विविधशान्तेषु वैचक्षण्यं विना कस्यचिद् ग्रन्थस्य टीकाप्रणयनमुपहासाय भवतीत्याह :—

दुर्बोधं यदतीव तद् विजहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः
स्पष्टार्थेष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।
अस्थानेऽनुपयोगिमिच्छ बह्वभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते
श्रोतृणामिति वस्तुविप्लवकृतः प्रायेण टीकाकृतः ॥
(भोजराजस्य)

दारिद्र्य-निन्दा ।

(२७३)

कमलश्रीहरश्चन्द्रः पूर्णचन्द्रस्ततोऽधिकम् ।
तत् तत्र विषट्पिस्ते किं मातः कमलालये ॥
(उद्भटसागरस्य)

(२७४)

पलालोपरि वल्लखण्डमेकं पातयित्वा निशि शयःनस्य भक्तुः सतीपे क्षतस्वयं
शिशुमादाय शयितुमागता पत्नी भर्तारमिदमाह :—

वासःखण्डमिदं प्रयच्छ ननु वा स्वाङ्गे गृहाणार्भकं
रित्तं भूतलमत्र नाथ भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः ।
दम्यत्योरिति जल्पितं निशि यदा शुश्राव चौरस्तदा
लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः ॥

(२७५)

दारिद्र्यमूलां दुरवस्थां दर्शयति :—

वृद्धोऽन्यः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुमलिनो वस्त्रस्यःवार्त्तापिः नो ।
यत्नात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भस्मेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वभूश्चिरं रोदिति ॥

(२७६)

क्षुत्तृषाशास्त्रयो दारा मयि जोवति नान्यथाः ।
तासांमाशा महासाध्वी मुञ्चन्तं मां न मुञ्चति ॥

(२७७)

वाग्वैचित्र्येण दारिद्र्यं निन्दन्नाह :—

चौरिभ्यो न भयं न दण्डपतनात् त्रासोऽपि वा भूपतेः
शङ्का नो शयने निशासु गमने दुर्गे च मार्गे स्थितौ ।
दारिद्र्यं सुखमेव केवलमहो दुःखद्वयं दुःसह-
सायान्तोऽतिययः प्रशान्तिं विमुखा निदन्ति च ज्ञातयः ॥

(२७८)

दरिद्रस्य निन्दा विजयेषु कामः स्यादन्तर्गते विजयप्रसङ्गि-रूपः :-

विद्या मे वनिता ततोऽजनि सृतेर्न ज्ञायमानये-

दैन्यात् माऽनगनाऽनगत् सत् सृतेर्मिकाऽपरा संग्रहा ।

माऽवाध्या भजते सदैव धनिनमन्यात् ज्ञातः सतः

मोऽयः त्रैलोक्ये पतति नमस्कृतं सां किं न्या विप्रया ॥

(२७९)

दारिद्र्यान्तर्यामिण्यसि भद्रा-निरूपः :-

उत्तिष्ठ क्षणमैकमुद्यतं सर्वं दारिद्र्यभारं मम

त्रातन्माऽऽदत्तं चिरं मरणजं मेवं त्वदायं सुखम् ।

इत्युक्तो धनवर्जितेन विदुषा मय्या स्मराने गवो

दारिद्र्यात्सरणं परं सुखमिति ज्ञात्वेव तूर्णं स्थितः ॥

(२८०)

धनशून्यो धनिरुपपादनं प्रदत्तस्य शैलसिंहस्य कल्पवृक्षं दत्त्वा वीर्यशून्यस्य दम्प-
निरदति स्त्रियम् :-

भस्माच्छुन्नतनुः कदर्थ्यशयनाच्छृङ्खली कटन्नागनात्

तैलाभाववगात् यदा शिरमि मे केगा जटात्वं गताः ।

गौरिकाः स च नैव लाङ्गलवहो भार्या गृहे चण्डिका

प्राप्य त्वत्त इहार्द्धचन्द्रमधुना प्राप्तं पदं शाश्वतम् ॥

(२८१)

सर्वे केशवकुलैः कर्षभिः रामपदं प्रादुर्नभिलपन्ति दारिद्र्यान्तु सामयन्मूलभः
रामत्वं प्रापयदित्याह :—

जनस्थाने भ्रान्तं कनकसृगट्पणान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदसुदंशु प्रलपितम् ।
ह्यतालङ्कारभर्तुर्वदनपरिपाटीषुरचना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवस्तुता न त्वधिगता ॥
(भट्टवाचस्पतिः)

(२८२)

सुखदुःखं हि भाग्यसूलकमिति उक्तिप्रत्युक्तिभ्यामाह :—

कर्त्तुं भोः कविरस्मि तत् किमु सखे क्षीणोऽस्थनाहारतो
धिग् देशं गुणिनोऽपि दुर्गतिरियं देशं न मालेव धिक् ।
पाकार्थीं क्षुधितो यदैव विदधे पाकाय बुद्धिं तदा
विन्ध्ये नेम्बनमस्वधौ न सलिलं क्षीण्यां न वा तण्डुलः ॥

(२८३)

किञ्चित्कार्यानुरोधेन चिरं भोषितं पुनः प्रत्यागतं बाणेश्वरविद्यालङ्कारमवलोक्य
महाराजकृष्णचन्द्रेण किमवस्था भवतो गृहिणीति पृष्टः स “भोषिते सलिना कृशे”ति
शास्त्रनियमं स्मारयन् प्रत्यवाच :—

न भाले सिन्दूरं न च नयनयोरञ्जनरसो
न गात्रे स्नेहादिर्न च खदिररागोऽधरपुटे ।
अवैधव्यं किञ्चित् कथयति मदश्चोत्तुहृदयो-
लुठत्यग्रे बाहोर्विगतकलहो लोहवलयः ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८४)

दारिद्र्यात् परो रिपुर्नामीत्याह :—

शीलं श्रातयति श्रुतं शसयति प्रज्ञां निहन्ति क्रमाद्
 दैन्यं दीपयति क्षमां क्षपयति व्रीडां निरस्यत्यपि ।
 तेजो जर्जरयत्यपास्यति मतिं विस्तारयत्यर्थितां
 दारिद्र्यं पुरुषस्य किं न कुर्वते वैरं परं भीषणम् ॥
 (द्विविक्रामस्य)

(२८५)

केनचित् नरपतिना निग्रम एष प्रचारितः यत् तस्य राज्यमध्ये कांटीश्वरं विना
 कश्चिदपि जनो वक्तुं न रुमर्थो भविष्यतीत्याकर्ण्य कश्चिद् दरिद्रः कविः राजानमिद-
 मुवाच :—

वाच्यां वाच्यालकोटिः कुपिठरजठरे मल्लिकाणाञ्च कोटिः
 कोटिर्गण्डूपदानां सम गृहपटले कुन्तले यूक्कोटिः ।
 अङ्गे विस्फोटकोटिः कटितटविलसत्कर्पटे ग्रन्थिकोटिः
 षष्ठां कोटीश्वरोऽहं कथय नृप कथं ते पुरीभागहं न ॥

(२८६)

सर्वेऽपि पुरुषकारा देवप्रतिकूलत्वे विफलत्वमायान्तीत्याह :—

विद्या सत्कविता तथा सुजनतां सेवापि च प्रार्थना
 पञ्चैताः परिणिन्धिरे जनयितुं वित्तात्मजं यत्नतः ।
 व्यापारं सकलं विहाय सततं तास्मेव रत्नं मया
 दुर्दैवेन दुरात्मना नरपते पञ्चैव बन्ध्या स्त्रियः ॥

(२८७)

एकदा महाराजः कृष्णचन्द्रः बहुदिनादागतं गुप्तपञ्जीशमनिवासिनं बाणेश्वर-
विद्यालङ्कारमपृच्छत् भो महामन्त्र कस्मै निलयसंवाद इति । स च वत्समाशङ्कोकेन
तदुत्तरं दत्तवान् :—

दारिद्रेण सहोदरेण सकलं ततस्य नीतं लयं
विद्यामानधनञ्च किञ्चन मया खोपार्जितं यत्नतः ॥
तेनाद्यापि सह स्थितेन बलिना तत् सर्वमाकलयते
श्रीमन्नाथ विचारणैः समुचितैस्तं मत्पृथक् कारय ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८८)

वह्ममानाधिपेन कदाचित् पृष्टः स बाणेश्वरविद्यालङ्कारमहोदयः स्त्रां पारिवारिकौ-
सवस्थां वर्णयति सः :—

लज्जा मानसुता ममाद्यवनिता भिक्षाऽपरा दैन्यजा
तातैश्वर्यविगर्विता बलवती भिक्षा प्रगल्भाऽभवत् ।
सा लज्जा निहता तथैव तनयाशोकेन मानो मृतो
भिक्षा दैन्यसुता चिरात् पतिरता नाद्यापि मां मुञ्चति ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८९)

दानार्थं कृतमानसोऽपि दातारि हारे दौवारिकेण प्रक्रियमाणो वैद्याकरणदरिद्रः
श्रीकमिं दातारं श्रावयामास :—

सर्वञ्च त्वं वदसि बहुधा दीयतां दीयतां भो
दाधातूनां भवति सदृशं रूपमेवं चतुर्णाम् ।
हौ दानार्थो भवत इतरौ पालने खण्डने च
नो जानीमः कथयतु भवान् कस्य वायं प्रयोगः ॥

(२८०)

कविवरबाणेश्वरविद्यालङ्कारः कस्यचित् राज्ञः समीपमुपेत्याह राजन् जात्या ब्राह्मणो-
ऽप्यहमिदानीं कुम्भकारवृत्तिमवलम्बितवानस्मीत्युक्त्वा स्वस्य तद्वृत्तिं प्रमादयति :-

चिन्ताचक्रे भ्रमति नियतं मयसोमृत्तिकेय-
मार्द्रीभूता नयनसलिलैर्भ्रस्यते दैन्यदण्डैः ।
आशोकुम्भाः कति कति कृताम्बुदिताः कस्यसूत्रै-
र्जात्या विप्रः पुनरहमहो कुम्भकारोऽस्मि वृत्त्या ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८१)

प्रसलदर्षासु कस्यचिद् दृष्टिरिदं कवेः स्वययलाभार्थं राज्ञे निवेदनमेतत् :-

पीठाः कच्छपवत् तरन्ति सलिले सम्भार्जनी मीनवद्
द्वर्षी सर्पविचेष्टितानि कुरुते सन्त्रासयन्ती शिशून् ।
शूर्पाङ्गावृतमस्तका च गृहिणी भित्तिः प्रपातोन्मुखी
रात्रौ पूर्णतङ्गागसन्निभमभूद् राजन् मदीयं गृहम् ॥

(निद्रादरिद्रस्य)

दारिद्र्य-निन्दा ।

(२८२)

दुर्जनं प्रथमं वन्दे सुजनं तदनन्तरम् ।

मुखप्रक्षालनात् पूर्वं गुह्यप्रक्षालनं यथा ॥

(निविडनितम्बायाः)

(२८३)

स्वार्थो पुरुषाणां हविर्मेदेन तान् उत्तममध्यमाधमतां नयतीत्याह :—

ते ते सत्यरूपाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य ये बाधया
मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽसौ मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

(२८४)

खला हि विषकुम्भाः पयोमुखे इति रेफसादृश्येन प्रमाणयति :—

सम्मुखवर्त्ती पिशुनो
भवति सदा यः पदे लग्नः ।
स पुनः पृष्ठनिविष्टः
रेफ इवायं शिरःस्थायी ॥

(२८५)

परस्परस्य अक्षद्विभं चिरमेलनमपि विधेयमितुं कर्णजपानामलौकिकी शक्तिरित्याह :—

दर्वोदीर्घविघटनेन शिखिना भूयोऽपि सन्तापनै-
र्विश्लेषः पयसः कदापि हविषः केनापि नोद्भाविताः ।
मन्थानः पुनरेव विस्तृतमुखो भूयो भ्रमन्तन्तरे
पार्थक्यं विदधाति तादृगनयोरैक्यं यथा नो पुनः ॥

(२८६)

काव्ये भव्यतमेऽपि विज्ञनिवहैरास्वाद्यमाने सुदु-
र्दोषान्वेषणसेव मत्सरजुषां नैमर्गिको दुर्ग्रहः ।
कासाऽरेपि विकासिपङ्कजचये खेलन्मराले पुनः
क्रौञ्चश्चपुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्विष्टति ॥

(२८७)

दातुं कृतवन्मपि दातुर्मतिविपर्ययं कुर्वन् खलु प्रति कस्यचिद् वाचक
श्लोक्तिरियम् —

प्रायः स्वभावमलिनो महतां समीपे
तिष्ठन् खलः प्रकुण्ठतेऽर्थिजनोपघातम् ।
शीतार्दितैः सकललोकसुखावहोऽपि
धूमे स्थिते नहि सुखेन निषेव्यतेऽग्निः ॥

द्विपल्लोक-निन्दा ।

(२८८)

विलादं बहिर्विलस्यान्तः स्थितमार्जारसर्पयोः ।
आखुर्मध्यं द्रवामाति द्विभार्यो दुर्बलो नरः ॥
(विकटनितखायाः)

धनि-निन्दा ।

(२८८)

कलौ भाग्यवशादेक एव धनस्थानी अवस्थामेदेन पक्षोपास्यदेवतात्मको भवतीत्याह —

दूरादर्थिजन्माकलय्य भजते सद्यो विरूपाक्षतां

सङ्गे किञ्च विरोचनत्वमथ संस्थाने नृसिंहाकृतिम् ।

पाण्डित्योक्तिषु वक्रतुण्डरचनं दाने त्वपर्णात्मता-

सेकः पञ्चसुरात्मकः प्रभुरहो भाग्यैः कलौ लभ्यते ॥

(३००)

भारोपरि गुरुभारोद्धरणाय प्रभुणादिष्टो मृत्युः स्वगत विलपति —

शेषे भवभराक्रान्ते श्रिया शीते सुखं हरिः ।

लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥

(शीलाभट्टारिकायाः)

(३०१)

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चरति कचभरं शोधयत्यन्तराऽस्ते

दीव्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरः सायमायाहि याहि ।

इन्द्रमुद्गुहैः प्रभूणांससक्तदधिकृतैर्वारितान् द्वारि दीना-

नस्मान् पश्याऽब्धिकान्ये सरमिरुहकचामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

निर्गुण-निन्दा ।

(३०२)

छेदश्चम्पकचूतचन्दनवने रक्षा करीरद्रुमे
हिंसा हंसमयूरकोकिलकुले काकीषु वद्वादरः ।
मातङ्गेन खरक्रायः सुसमता कर्पूरकार्पासयो-
रेषा यत्र विचारणा गुणिगणे देशाय तस्मै नमः ॥

निर्लज्ज-निन्दा ।

(३०३)

कासः को मे पुरस्तादिति वदति मुहुः पेचको मेचकाभः
मंख्ये सिंहेन हिलां प्रथयति नितरां जीर्णबालः शृगालः ।
उड्डीयोड्डीय काकोऽप्युपहसति गर्त्तन्तमप्यन्तराले
लज्जाभीतिच्युतानां वद वदनभृतां वाचि को बाधकः स्यात् ॥

नौच-निन्दा ।

(३०४)

स्वभावो नौचमना जनो बहुचण्डिसम्पन्नोऽपि खीर्णं नौचत्वं न परित्यजेत्तदाह :—

स्वभावेन हि यः क्षुद्रो द्वादिगुणान्वितोऽपि सः ।

न जहाति निजं भावं संख्यासु लाहतिर्यथा ॥

परिजन-निन्दा

(३०५)

मूर्खो बहुविषं पुत्रो बहुतूलो लघुः सुता ।

बहुवज्रं खरा दारा ज्ञातिश्च बहुवृश्चिकः ॥

(उद्भटसागरस्य)

पुत्र-निन्दा ।

(३०६)

पुत्रः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखित-

स्तदुःखादिकमार्जने तदनयात् तन्मूर्खतादुःखितः ।

जातश्चेत् सगुणोऽथ तन्मृतिभयं मृत्यौ मृशं दुःखितः

पुत्रव्याजमुपागतो रिपुरयं मा कस्यचिज्जायताम् ॥

(भर्तृहरिः)

भिन्ना-निन्दा ।

(३०७)

द्वारे द्वारे परेषामविरलमटति द्वारपालैः करालै-

रालोक्यैवाहतो यः स्वनति गणयति स्वापमानं न किञ्चित् ।

सोढुं शक्नोति नान्यं स्वसदृशमितरागारमप्याश्रयन्तं

आम्यत्यालोदरार्थं स कथमिह शुना नो समो भिक्षुको यः ॥

(दामोदरगुप्तस्य)

(३०८)

याच्ञासन्निपातज्जरो सान्धं दृश्यति .—

सप्रस्वेदः पुलकपरुषः संभ्रमी सप्रजल्पः

सान्तर्दाहः प्रशिथिलधृतिः सास्यशोषः सतर्षः ।

संवृत्तो यो गुरुगपि लघुर्हन्त तैस्तैः प्रकारै-

र्याञ्चाशब्दः स्मृशति पदवीं सन्निपातज्जरो ॥

अद्यपान-निन्दा ।

(३०९)

यत् पीत्वा गुरवेऽपि कुप्यति विना हेतोस्तथा रोदिति

श्वान्तिं याति करोति साहसमपि व्याधेर्भवत्यासदम् ।

कौपीनञ्च जहाति लोकपुरतोऽप्युत्तवञ्चेष्टते

तल्लज्जापरिपन्थि मोहजनकं सद्यं न पेयं नरैः ॥

(शङ्ककास्थ)

मूर्ख-निन्दा ।

(३१०)

गोभिः क्रीडितवान् कृष्ण इति गोसमवुद्धिभिः ।

क्रीडत्यद्यापि सा लक्ष्मीरहो देवी पतिव्रता ॥

(विज्जकायाः)

(३११)

सूखस्य यद्विधभावान् विदधोति —

सूखत्वं सुखभं भजस्व कुमते सूखस्य चाष्टौ गुणा
 निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिन्दिवं स्वप्रभाक् ।
 कार्याकार्यविचारणाविरहितो मानापमाने समः
 प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति ॥

लोभ-निन्दा ।

(३१२)

लोभपरतन्त्रा हि जीवनाशानघण्टाय किं न कुर्वन्तीत्याह :—

यद्गुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं
 गाहन्ते गहनं ससुद्रसूयनलोभां वृषिं कुर्वते ।
 खेवन्ते ह्यपणं पतिं गजघटासंघट्टदुःसञ्चरं
 गच्छन्ति प्रधनं धनान्वितधियस्तन्मोभविस्फूर्जितम् ॥

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भटकविता-प्रशंसा ।

(३१३)

रसाय तस्मै नम उद्भटस्य

शीतायते हृत् पृषताऽपि यस्य ।

प्रफुल्लभावं सुजनस्य चास्य-

मावित्यभिवैति सुदुर्जनस्य ॥

(उद्भटसागरस्य)

(३१४)

खिन्नं स्वेन समुद्भटेन सरसं स्वीयं मनो जायते
 श्रुत्वाऽन्यस्य समुद्भटं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
 अज्ञानं ज्ञानवतोऽपि येन वशगान् कर्तुं समर्थः सुधीः
 कार्यस्तस्य समुद्भटस्य मनुजैरत्नादरात् संग्रहः ॥
 (भट्टोद्भटस्य)

(३१५)

अस्थाने पतितः स उद्भटरसो वाणीप्रियः कल्पते
 न्यङ्काराय घृणाचयाय नितरां तापाय पापाय च ।
 स्थाने स व्ययितः परं प्रभवति प्रख्यातये भूतये
 चेतोनिर्वृतये परोपलतये शेषे शिवस्याप्तये ॥
 (पण्डितजगद्धरस्य)

(३१६)

किं हारैः किमु कङ्कणैः किमसमैः कर्णावतंसैरलं
 केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साङ्ख्यैरैरम्बरैः ।
 यंसामिकमखण्डितं पुनरिदं मन्यामहे मण्डनं
 यन्निष्पीडितपार्वणामृतकरस्यन्दोपमा उद्भटाः ॥
 (वल्लभदेवस्य)

उद्यम-प्रशंसा ।

(३१७)

अमन् स्वं पूरयेद् वैद्यो अमन् स्वं पूरयेद् द्विजः ।

अमन् स्वं पूरयेत् तर्कुरअमन् स्वं न पूरयेत् ॥

(कविचन्द्रस्य)

गुणज्ञ-प्रशंसा ।

(३१८)

गुणपरिचयेन तदास्तादो यस्य कस्यापि न घटने इत्याह :-

संगृह्णाति गुणी गुणं गुणिगणाद् गृह्णाति तं नागुणी

दूरादखनिकेतनोऽपि मधुपः प्राप्यैव तत् पङ्कजम् ।

माध्वीकं परिषेवतेऽस्य नितरामाकण्डमुत्कण्ठितो

भेकस्तन्निकटस्थितोऽपि नियतं खादत्यहो कर्दमम् ।

गृहि-प्रशंसा ।

(३१९)

पुत्रः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः

जिघं सितमवच्चक्रः परिजनो निष्कलेशलेशं मनः ।

आकारो मधुरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं सुखं

तुष्टे विष्टपकष्टहारिणि हरौ संप्राप्यते गेहिना ॥

छात्र-प्रशंसा ।

(३२०)

छात्रेषु कः प्रशस्तः को वा निम्नमद्राह :—

यस्मिन्नात्र श्रुतमात्रसर्वमखिलं गृह्णाति स आव्यतां
 यो वेत्ति द्विरुदाहृतं कृतफलं तत्रापि वक्तुर्वचः ।
 यस्तु स्पष्टमनेकशोऽप्यभिहितः कुर्यान्न किञ्चिद्ब्रूहं
 धिक् तं तत्पितरौ धिगेव नितरां धिक् तद्भुतं गर्दभम् ॥
 (हरिभट्टम्)

तेजस्वि-प्रशंसा ।

(३२१)

स्वपौषमन्त्रायशाः समयदोषदुःखोऽपि सन्-
 ननल्पविषयाशयो लघुषु नेहते कर्मसु ।
 मन्त्रीधरसन्तोदरद्विरदयूयविद्रावणो
 बुभुक्षुरपि केशरी न खलु मूर्षिकं धावति ॥

दया-प्रशंसा ।

(३२२)

दया परं धर्ममसुत्रं चात्र
 दयावतां न स्वपरप्रभेदः ।
 दुःखं परेषामवलोकते चेद्
 मत्वाऽत्मनस्तद् व्यथते दयालुः ॥
 (शिवनारायण शिरोमणिः)

दाह-प्रशंसा ।

(३२३)

हरिद्रदु खदूरोकरणे देवाना वेमुखा दग्धं न दानशेलान महाजनान् क्षोति —

एद्रोऽद्रिं जलधिं हरिर्दिविषटो दूरं विहायः श्रिता

भोगीन्द्राः प्रबला अपि प्रथमतः पातालमूले स्थिताः ।

लीना पद्मवने सरोजसदना मन्वेऽर्थिसार्थाद् भिया

टीनोद्धारपरायणाः कलियुगे धन्या उदारा जनाः ॥

(शङ्खकस्य)

(३२४)

एकोऽयं पृथिवीपतिः क्षितितले लक्षाधिका भिक्षुकाः

किं कस्यै वितरिष्यतीति किमहो एतद् वृथा चिन्त्यते ।

आस्ते किं प्रतियाचकं सुरतरुः प्रत्यखुजं किं रविः

किं वाऽस्ति प्रतिचातकं प्रतिलतागुल्मश्च धाराधरः ॥

दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा ।

(३२५)

प्रशंसन्ति च निन्दन्ति निगमा यद् गृहाश्रमम् ।

दाम्पत्यसाम्यवैषम्यभेदादेतद्व्यवस्थितिः ॥

(नीलकाण्ठदीक्षितस्य)

दुःख-प्रशंसा ।

(३२६)

द्विष्टत्वेन विबुध्य दुःखमबुधैर्नतत् कदा वास्यते
 न द्विष्टं परमिष्टसाधनमिदं विज्ञेन विज्ञायते ।
 वैराग्यं नहि जायते जनिहरं शोकादिजं तद्विना
 तस्मादेव गुणत्वमत्र सुनिना गातं कण्ठादिना ॥
 (सञ्ज्ञासङ्गोपाध्याय राखानदाम न्यायरत्नस्य)

धन-प्रशंसा ।

(३२७)

धनसम्बन्धादेव पुमा सम्भ गभागित्वनित्या —

नर्क्षीश इति गोविन्दः श्रीदत्तमित्रमितीश्वरः ।
 हिरण्यगर्भ इत्येव ब्रह्मापि वक्तुं मानितः ॥
 (नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धनि-प्रशंसा ।

(३२८)

धनगुणयोर्धनमेव गरीय इत्याह —

धिगस्त्वेषां विद्यां धिगपि कवितां धिक् सुजनतां
 वयो रूपं धिग् धिग् धिगपि च कुलं दुर्गतिमताम् ।
 असौ जीयादेकः सकलगुणहोनोऽपि धनवान्
 बहिर्यस्य द्वारे दण्डलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥

धर्म-प्रशंसा ।

(३२८)

मानुष्ये सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे पुनर्विप्रता
विप्रत्वे बहुविद्यता नययुता विद्यावतोऽर्थज्ञता ।
अर्थज्ञस्य विचित्रवाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता
लोकज्ञस्य समस्तशास्त्रविदुषो धर्मं मतिर्दुर्लभा ॥
(क्षेमेन्द्रस्य)

(३३०)

धर्मः शर्म परत्र चेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः
सर्वापत्रशमक्षमः सुमनसां धर्मो निधिर्मूल्यवान् ।
धर्मा बन्धुरवान्धवे पृथुपथे धर्मः सुहृन्निश्चलः
संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्त्येव धर्मात् परः ॥
(क्षेमेन्द्रस्य)

पण्डित-प्रशंसा ।

(३३१)

पण्डितस्य षष्ट गुणान् विवर्णोति —

दग्धं नोद्वहते न निन्दति परान् नो भाषते निष्ठुरं
प्रोक्तं केनचिदप्रियञ्च सहते क्रोधञ्च नालम्बते ।
ज्ञात्वा शास्त्रमपि प्रभूतमनिशं सन्तिष्ठते मूकवद्
दोषांश्चादयते गुणान् वितनुते चाष्टौ गुणाः पण्डिते ॥

(३३२)

उपादाता यावन्न भवति गुणानां गुणवता-

मसत्कल्यास्तावत्तिभुवनमहार्घा अपि गुणाः ।

अपि प्राग् दैत्यार्हदृष्टदसतेः कौस्तुभमणिः

स किं नामीदृश्वौ श्रुतिरपि किसस्य क्वचिदभूत् ॥

परोपकार-प्रशंसा ।

(३३३)

सद्भिः स्त्रीपार्जितधनैः परोपकारं कर्त्तव्य इति दृष्टान्तेन दृढयति —

रत्नाकारः किं कुरुते स्वरत्नै-

र्विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ।

श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(३३४)

इन्दुः क्व क्व च सागरः क्व च रविः पञ्चाकारः क्व स्थितः

क्वाऽभ्रं वा क्व मयूरपङ्क्तिरमला क्वाऽलिः क्व वा मालती ।

मन्दाध्वक्रमराजहंसनिचयः क्वाऽसौ क्व वा मानसं

यो यस्याऽभिमतः स तस्य निकटे दूरेऽपि वा वल्लभः ॥

(३३५)

दोषः कश्चिद् यदि निजजने सम्भवेद् दैवयोगाद्
नासौ ग्राह्यो भवति महतां रीतिरेषास्ति लोके ।
शृङ्गो दैवाद् यदि कुसुदिनीं गच्छति भ्रान्तचेताः
पद्मिन्या स प्रियमधुकरस्त्यज्यते किं कदाचित् ॥

ब्रह्मतेजः-प्रशंसा ।

(३३६)

अल्पीयसैव पयसा या कुम्भः परिपूर्य्यते ।
पपौ तदुद्भवः सिन्धुं गुरुत्वाद् ब्रह्मतेजसः ॥

भक्ति-प्रशंसा ।

(३३७)

नमो मुक्तौ स्पृहयामि नाथ विभवैः कार्यं न सांसारिकैः
किन्त्वायोज्य करौ पुनः पुनरिदं त्वामीशमभ्यर्चये ।
स्वप्ने जागरणे स्थितौ विचक्षणे दुःखे सुखे मन्दिरै
कान्तारे निशि वासरे च सततं भक्तिर्मास्तु त्वयि ॥
(वाग्भटस्य)

मनस्वि-प्रशंसा ।

(३३८)

धनलोभेन परेषां सेवाहृत्पेक्षया व्याधिना तत्ककरणाभ्यस्तनपि वरमित्याह :—

पङ्क्तौ वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषां

धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।

ज्ञाष्यो मूक त्वमपि क्लृपणं स्तौषि नार्थाशया यः

स्तोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥

महत्त्व-प्रशंसा ।

(३३९)

समावृत उग्रतर्जिता जगो बहुविभवयुक्तीऽपि निजमौम्रत्वं न कदाचित् परिहरतीत्याह :—

महतां प्रकृतिः सैव वर्द्धितानां परैरपि ।

न जहाति निजं भावं संख्यासु लाहृतिर्यथा ॥

(शिवनारायण शिरोमणिः)

मौन-प्रशंसा ।

(३४०)

वाचाढतां निन्दन् मौनं स्तौति :—

मौख्यं लघुताहेतुर्मौनमुन्नतिकारणम् ।

मुखरं नूपुरं पादे कण्ठे हारो विराजते ॥

विलोलः काकोलः क्षणति खलु यावत् कटुतरम्
 सखे तावत् कीर द्रढ्य हृदि वाचञ्च सकलां
 न मौनेन न्यूनो भवति गुणभाजां गुणगणः ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(३४२)

विद्या नाम नरस्य कीर्तिरतुला भाग्यक्षये चाश्रयो
 धेनुः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रं तृतीयं च सा ।
 सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना भूषणं
 तस्मादन्यमुपेक्ष्य सर्वसुखदं विद्याधिकारं कुरु ॥

स्वरूपनिरूपण-प्रशंसा ।

(३४३)

एवं बहवो जना दृश्यन्ते ये तावत् स्वानविशेषवासित्वात् तदनुसारेण निन्दन्ते
 तत्र युक्तमित्याह :—

पुंसः स्वरूपपरिदर्शनमेव कार्यं
 तज्जन्मभूमिगुणदोषकथा वृथैव ।
 रत्नाकरोत्यमभिनन्दति को विषं वा
 को वा न पद्ममभिनन्दति पङ्कजातम् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(३४४)

सद्वंशजातं गुणकोटिनखं
धनुः कथं क्षत्रियवासहस्रे ।
शरः परप्राणहरोऽप्यसव्ये
सत्यक्षयोगादधमो गरीयान् ॥

(३४५)

दुर्बलोऽपि सहायवत्तया सकलदुःसाध्यं साधयतीत्याह :—

अत्युच्चभूधरवरोपरि तुङ्गवृक्षात्
काकोऽपि पक्षफलमालभते सपक्षः ।
सिंहो बली हिरदवर्यबलाधिकोऽपि
सोदत्यहो तरुतले स हि पक्षहीनः ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(३४६)

धीरं निक्षिपते पदं हि परितः शब्दं समुद्धीक्षते
नानार्थाहरणञ्च वाञ्छति मुदाऽलङ्कारसाकर्षति ।
आदत्ते विमलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसान्तर्गतं
दोषान्वेषणतत्परो विजयते सच्चोरवत् सुकविः ॥

नष्टावत् खलु धातुवादिन इवोद्भवन्ति केचिद् रसान् ।
अर्थालङ्कारतिसदृसद्रवमुचां वाचां प्रशस्तिस्पृशां
कर्तारः कवयो भवन्ति कतिचित् पुण्यैरगण्यैरिह ॥
(राघवचैतन्यस्य)

(३४८)

नैव व्याकरणज्ञमिति पितरं न भ्रातरं तार्किकं
दूरात् सङ्गृहीतेव गच्छति पुनश्चण्डालवच्छान्दसात् ।
मीमांसानिपुणं नृपसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा
काव्यालङ्कारणज्ञमेत्य कविताकान्ता वृणीते स्वयम् ॥
(जेमिन्द्रस्य)

सुजन-प्रशंसा ।

(३४९)

दृश्यन्ते भुवि भूरिनिख्यतरवः कुत्रापि ते चन्द्रनाः
पाषाणैः परिपूरिता वसुमती वज्रो मणिर्दुर्लभः ।
श्रूयन्ते करटारवाश्च नियतं चैत्रे कुहूकूजितं
तन्मन्ये खलसङ्कलं जगदिदं द्वित्राः क्षितौ सज्जनाः ॥

(३५०)

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं
 छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुदण्डम् ।
 दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णं
 प्राशान्तेऽपि प्रहृतिविह्वलतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥

सुपुत्त-प्रशंसा ।

(३५१)

कुम्भः परिमितसम्भः
 पिवत्यसौ कुम्भसम्भवोऽश्लोधिम् ।
 अतिशेते हि सुपुत्तः
 काञ्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥
 (भट्टभट्टस्य)

(३५२)

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते
 ज्ञेहं न संहरति नैव गुणान् क्षिणोति ।
 द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते
 सत्पुत्त एव कुत्तसञ्जनि कोऽपि दीपः ॥

(३५३)

अस्त्रांगते भास्वति नान्धकारान्

शनैश्चरो हन्ति विधौ बुधश्च ।

पितुर्गुणैर्न प्रतिभाति युद्धो

गुणान्वितो हि खगुणेन भाति ॥

सुवंश-प्रशंसा ।

(३५४)

गुणप्रयुक्ताः परस्मैभेदिनः

शरा इवावंशमवा भवन्ति हि ।

तथाविधा ये च विशुद्धवंशजा

व्रजन्ति चापा इव तेऽतिनस्त्रताम् ॥

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(३५५)

मलयान्द्रेः समीपस्थो विटपौ चन्दनायते ।

हृतवासः समं सङ्गिर्दुर्जनः सज्जनायते ॥

(रत्नाकरस्य)

रस-तरङ्गः (शृङ्गार-रसः)

१४८

(३५६)

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतश्चिरन्तनमयं लुप्तकीकरोति ।

भूतेषु किञ्च कारणा बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥

(अर्घटस्थ)

स्थानमहिम्न-प्रशंसा ।

(३५७)

यकल चन्द्राद भुजाधिके सत्यपि च चन्द्रवत् किं वाञ्छियते इति शङ्कां निरस्तमाह :—

उभौ पक्षौ शूलौ सुवि वियति चाव्याहतगतिः

सदा मौर्ध्नि भुङ्क्ते वसति सकलस्याणधिरसि ।

बकी चान्द्रस्तुल्यो गुणसमुदयः कश्चिदधिको

युगाः स्थाने मान्या न च पुनरभौ स्थानरहिताः ॥

(वररुचेः)

रस-तरङ्गः ।

(१) शृङ्गार-रसः ।

(३५८)

वचःस्थलीवदनवामग्ररौरभागेः

पृथन्ति यस्य विभुतां पुरुषास्त्रयोऽपि ।

सोऽयं जगन्निर्धयलित्वरचापधारो

भारः परान् प्रह्वरतीति न विस्तयाय ॥

(२) वीर-रसः ।

(३५८)

पौतोऽथे कलसोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरै-

रावद्वोऽसि च राघवेण मृदुना शाखामृगैर्लङ्घितः ।

धिक् त्वां नाम च तेऽम्बुधिः सलिलधिः पानीयधिस्तोयधिः

पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥

(३६०)

सङ्क्षयो लघुसन्धानो दूरपाती च राघवः ।

कर्णो दृढप्रहारी च पार्थस्यैते द्वयो गुणाः

(क्षेमेन्द्रस्य)

(३) करुण-रसः ।

(३६१)

व्याधिन जालनिबद्धा काचिन्मृगी सकरुणं ब्रवीति :—

आदाय मांसमखिलं स्तनवर्जमङ्गान्-

मां मुञ्च वागुरिक्तं यामि कुलं प्रसादम् ।

लौदन्ति शम्भकवलग्रहणानभिन्ना

मन्त्रार्गवीक्षणपराः शिशवो मदीयाः ॥

(मुक्तापोढस्य)

(३६२)

कहापण्डितस्य वाणभट्टस्य सत्यसमये खेदोक्तिरियम् :—

ध्वस्तः काव्योरुमेरुः कविविपणिस्सहारदराशिर्विशिर्णः

शुष्कः शब्दौघसिन्धुः प्रलयमुपगतो वाक्यसाणिक्यकोषः ।

दिव्योत्तीनां निधानं निधनमुपगतं हा हता दिव्यवाणी

वाणे गीर्वाणवाणीप्रणयिनि त्रिधिना प्रापिते दौर्धनिद्रात् ॥

(काणभट्टस्य)

(४) अद्भुत-रसः ।

(३६३)

लूकारब्धं कमपि बधिराः श्लोकसाकर्णयन्ति

अक्षालुप्तं विलिखति कुणिः श्लाघया वीक्षतेऽन्धः ।

अव्यारोहत्यहह सहसा पङ्कुरप्यद्रिश्चङ्कं

सान्द्रालस्याः शिशुभरणतो सन्दसायान्ति बन्ध्याः ॥

(५) हास्य-रसः ।

(३६४)

चूर्णखदिरयुतवीटी-

जनिताधररागभङ्गभयात् ।

पितरि प्रेते गणिका

रोदिति हा ताततावेति ॥

(जेमिन्द्रस्य)

(६) भयानक-रसः ।

(३६५)

दीप्तक्षुब्धयोगाद् वदनलहलहलब्धजिह्वाश्लोढ-

ब्रह्माण्डक्षौद्रविन्दुप्रबलतरभवज्जाठराग्निस्फुलिङ्गाम् ।

कालीं कङ्कालशेषामतुलगलचलक्षुब्धमालाकरालां

गुच्छासंवादिनेत्रामजिननिवसनां नौमि पाशासिहस्ताम् ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(७) वौभत्स-रसः ।

(३६६)

उत्प्लूत्य ज्वलितां शवात् कथमपि प्रेताग्रनः पैश्रितीं

पेशीभग्निमयीं निगौर्य्य सहसा दन्दद्वमानोदरः ।

धावत्युत्प्लवते सुहुर्निपतति प्रोत्तिष्ठति प्रेक्षते

विष्वक् क्रोशति संपिपिष्टि जठरं सुध्या चलन्मस्तकः ॥

(८) रौद्र-रसः ।

(३६७)

रे धृष्टा धार्तराष्ट्राः प्रबलभुजवृहत्ताण्डवाः पाण्डवा रे

रे वार्ष्णेयाः सङ्गणाः शृणुत मम वचो यद् ब्रवीम्यूर्ध्वबाहुः ।

एतस्योत्खातबाहोर्दुर्पदन्तपसुतातापिनः पापिनोऽहं

पाता हृच्छोणितानां प्रभवति यदि वः कोऽपि वा तं स पातु ॥

(६) शान्त-रसः ।

अनित्यता ।

(३६८)

सेवध्वं विबुधास्तमन्धकरिपुं मा क्लिश्यतान्यश्रुते

यस्मादत्र परत्र च त्रिजगति त्राता स एकाः शिवः ।

आयाते नियतेवशात् सुविषमे कालात् करात्मा मये

कुत्र व्याकरणं क्व तर्ककलहः काव्यश्रमः द्वापि वा ॥

(राजानकलौलकस्य)

अलुतापः ।

(३६९)

कविर्वाहकं निन्दति :—

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता दन्ताः समुन्मूलिता

दृष्टिर्नश्यति रूपमेव चलितं वल्लश्च लालाकुलम् ।

आलापं न करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते

हा कष्टं स्थविरः पिताऽपि बहुभिः पुत्रैरवज्ञायते ॥

कर्मफलम् ।

(३७०)

लक्ष्मीनाथं वहति गरुडस्तस्य भक्ष्यो भुजङ्ग

उच्चा वोढा धनपतिसखं सोऽपि घासं जघास ।

हंसो मुहुक्ते विसकिशलयं ब्रह्मणो वाहकोऽपि

सेवाभिर्न क्षयति महतां कर्मणो दुर्विपाकः ॥

लब्धं जन्म सह श्रिया स्वयमपि त्रैलोक्यशोभाकरः

स्थित्यर्थं श्रितिकण्ठमप्युपगतस्तेनापि शीर्षं धृतः ।

तृप्तिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रत्युत

प्रायः प्राक्तनमेव वारं बलवत् कस्योपकुर्वीत कः ॥

(पण्डितश्रीबकस्य)

काल-चरित्रम् ।

(३७२)

पृथ्वीतलेऽस्मिन् यावत्तीया जीवाः सर्वथा सर्वदैव आहारान्निषण्णतत्परा न

अत्युचिन्तां कुर्वन्तीत्याह :—

मेको धावति तच्च धावति फणी सर्पं शिखी धावति

व्याधो धावति केकिनं विधिवशाद् व्याघ्रोऽपि तं धावति ।

स्वस्वाहारविहारसाधनविधौ सर्व्वे जना व्याकुलाः

कालस्तिष्ठति पृष्ठतः कचधरः केनापि नो दृश्यते ॥

दैवबलम् ।

(३७३)

(क)

दाता बलिः प्रार्थयिता रमेशो

दानं सही वाजिमखस्य कालः ।

दातुः फलं बन्धनमेव जातं

नमोऽस्तु देवाय यथेष्टकर्त्तॄन् ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

(ख)

यो यं जनापकरणाय सृजत्युपायं

तेनैव तस्य नियमेन भवेद् विनाशः ।

धूमं प्रसीति नयनान्ध्यकरं यमग्नि-

भूत्वाऽबुदः स ग्रसयेत् सलिलैस्तलेव ॥

(कङ्कणस्य)

प्रार्थना ।

(३७४)

सुक्तिकामिनः कस्यचिदुक्तिरियम् :—

सुव्यक्ता वेदभागेऽश्वरसदुरितजध्वंसरूपा हि सुक्ति-

स्तत्तातस्तत्त्वबोधो ननु जनकतया तस्य दौत्यं न युक्तात् ।

भक्तो त्वं तत्त्वबोधस्य हि निजजननी धर्मतः सापि नम्री

गद्यैः पद्यैर्वचोभिः परिहसनविधौ त्वं हि वक्तुं समर्था ॥

(अर्गटस्य)

(३७५)

गङ्गातीरवासी स्थविरः कोऽपि धनवान् कदाचित् केनचिदात्मीयेन “कथं भवान्
शरीररक्षार्थं यासाच्छादनादिषु न यतते” इत्येवं पृष्टत्वा प्रत्युवाच :—

स्वःसिन्धुतीरेऽघविघातवीरे

वहत्समीरे करलब्धनीरे ।

वसन् झुटीरे परिधाय चोरे

करोम्यधीरे न रुचिं शरीरे ॥

(३७६)

वाराणस्यां विश्वेश्वरसमीपे प्रार्थना :—

हर हर ह रतिं मे देहगेहेषु गङ्गा-

धर धर धरंभावं चेतसः स्वे पदाब्जे ।

भव भव भवसिन्धौ कर्णधारोऽत्र मृत्युं-

जय जय 'जय-शम्भो'-वाक् सदा स्यान्मदास्ये ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

विषय-टिप्पणी ।

(३७७)

(क)

समाप्य विषयान् सर्वान् यः क्षणे भक्तिमिच्छति ।

सागरे शान्तकल्लोले स्नातुमिच्छुः स दुर्मतिः ॥

(क)

यस्या बीजमहङ्कृतिर्गुणतरं मूलं समेति ग्रहो

भोगस्य स्मृतिरङ्कुरः सुतसुताज्ञात्यादयः पक्षवाः ।

स्लान्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे ब्रह्मविभावनापरशुना टण्डालता लूयताम् ॥

विविध-तरङ्गः (पुरोधामस्य-जगन्नाथसन्दिरस्य) ११-

वैराग्यम् ।

(३७८)

भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं विन्नेऽग्निरदृश्यं
दास्ये स्वामिसयं पुण्ये दानभयं वंशे पुत्रोत्पत्त्यम् ।
माने श्लान्तिभयं जये रिपुभयं काये हातान्ताभयं
सर्वं नास भवे भवेद्यमयं वैराग्यसिद्धयम् ॥
(तैत्तिरीय)

विविध-तरङ्गः ।

प्रथम-विन्दुः ।

प्राचीन-शिलालिपिः ।

(१) पुरोधामस्य-जगन्नाथसन्दिरस्य ।

(३७९)

(क)

पुरोधामस्य पुराणायदेवस्य वर्तमानसन्दिरस्य निम्नोपकालमात्रम् ।—

शकाब्दे रत्नशुभ्रांशुरूपनक्षत्रनाथको ।

प्रासादः कारितोऽनङ्गभीमदेवेन धीमता ॥

(ख)

वासुदेवरथकृते गङ्गावृणानुचरिते शय्ये नायिकां प्रति अनङ्गमुन्दरनायकीन कथितोऽयं
श्लोकः पूर्वोक्तस्य श्लोकस्यैव समर्थकः —

अङ्गक्षौणिशशाङ्केन्दुसम्मिते शकवत्सरि ।

अनङ्गभीमदेवेन प्रासादः श्रीपतेः कृतः ॥

(२) काशीधामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम् ।

(३८०)

वाराणसीस्थितस्य भवानीश्वरमन्दिरस्य निर्माणं प्रातःस्मरणीयया नाटोरराज्ञा
भवान्या कारितमित्याह :—

(क-ख)

बाणव्याहृतिरागेन्दुसम्मिते शकवत्सरि ।

निवासनगरे श्रीमद्विश्वनाथस्य सन्निधौ ॥

धरामरेन्द्रवाररेन्द्रगौडभूमौन्द्रभाविनी ।

निर्मले श्रीभवानी श्रीभवानीश्वरमन्दिरम् ॥

(३) वङ्गनगरस्थ-गोपालमन्दिरम् ।

(३८१)

सुशिवाबाद-जिलान्तर्गत-‘वङ्गनगर’-स्थितस्य गोपालमन्दिरस्य निर्माणं प्रातःस्मर-
णीयाया ‘नाटोर’-राज्ञाः कन्यया तारया कारितमित्याह :—

खड्गन्यमित्रशाके श्रीभवानीतनुसम्भवा ।

निर्मले श्रीमती तारा श्रीमन्नोपालमन्दिरम् ॥

(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम् ।

(३८२)

हरिहरभेदज्ञानोपहतचेतसां नराणां भ्रान्तिं निराकर्तुं नवदीपाधिपतिना महा-
'राजेन्द्रबाहादुर-कृष्णचन्द्रेण गङ्गावासे हरिहरमूर्तिस्थापनं कृतमित्याह :—

गङ्गावासे विधिश्रुत्यनुगतसुकृतचौणिपाले शक्नोऽस्मिन्
श्रीयुक्तो वाजपेयी भुवि विदितमहाराजराजेन्द्रदेवः ।
भक्तुं भ्रान्तिं सुरारिद्रिपुरहरमिदामज्जतां पासराणा-
महैतन्नद्वयरूपं हरिहरमुमयाऽस्थापयसोलया च ॥

द्वितीय-विन्दुः ।

(१) अपञ्जुति-कविता ।

(३८३)

या पाणिग्रहलालिता सुसरला तन्वी सुवंशोद्भवा
गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।
या केनापि हृता तया विरहितो गन्तुं न शक्नोऽस्म्यहं
हे भिक्षो तव कामिनी नहि नहि प्राणप्रिया यष्टिमतः ।
(मिश्रानारायणस्य)

(२) कूट-कविता ।

(३८४)

(क)

अव्यादु वः करणोरणो रणरणो राणोरणो रावणो

धृत्वा येन रमा रमा रम रमा रामा रमा सा रमा ।

स श्रीमानदयोदयो दयदयो दायो दयोवेदयो

विष्णुर्जिष्णुरभीरभी रभरभी रामौ रभोसौरभीः ॥

(पदच्छेदे श्लोकस्यास्य आकृतिरियम्)

(ख)

८ ८ १० ११ १२ १३ ४

अव्यादु वः करणोरणः रणरणः राणः अरणः रावणः

३ १ १७ १८ १९ २० १६ २१

धृत्वा येन रं आर मारं अरमा रामा रमासारमा ।

६ २२ ८ २३ ५ १४ ९ २४

स श्रीमानदयोदयः दयदयः दायः अत् अयः वेदयः

७ २५ २६ २७ १५

विष्णुः जिष्णुः अभीरभीरभरभीराभीः अभीसौः अभीः ॥

(३) गणित-कविता ।

(३८५)

कश्चिद् गणितशास्त्रसागरपारदर्शी महापुरुष श्लोकेनानेन पाठका
 गणयित्वापि यथा विश्वलघुशतवर्षे (१२० वत्सरयापि) परमायुर्लभन्ते
 सुकौशलमिदं दर्शयति —

इष्टं कार्तिकदर्शनैश्च गुणितं रुद्रेण युक्तं तथा

ब्रह्मास्यग्रहतं जलाधिपतिना यच्छेषितं तत् पुनः ।

वेदाङ्गैश्च हतं तदब्दनिचयं विश्वेशमन्त्रिप्रता-

स्तिष्ठेयुर्मुवि पाठका इति सदा विप्राश्रुतोपार्थना ॥

(स्यात् श्रीयुताश्रुतोषमुखोपाध्यायमस्त्रत्याः)

(३८६)

अग्निद्वयेन शोकेन भिक्टोरिया-मङ्गराज्या स्युम्बुटोयाब्दं कौशलेनाविष्करोति :—

इष्टं ब्रह्मास्यग्रहसंयुतं खखयमव्यस्तं खखेशान्वितं

खाकाशाशुगभाजितं दिगुणितं यच्छेषितं दृग्गतम् ।

खाकाशाग्निसमन्वितं शशियुतं यत् तत्र खृष्टीयके

वर्षेऽस्त्रान् सप्तपास्य नाकमगमदु भिक्टोरिया भूतलात् ॥

(हरकुमारशास्त्रिणः)

(३८७)

शोकेऽव पूर्वाह्णे पराह्णे च पृथग्ग्रीत्या १२० संख्याया आविष्करणार्थं कौशलद्वयं वर्तते :—

इष्टं बाणगुणं सुखेन सहितं खाङ्गाहतं यत् फलं

तत् तष्टं शरभूधरैश्च गुणितं पक्षेण संवत्सरम् ।

विष्टं नामहतं युतं शशसृता निघ्नं शरघ्नैः शिवै-

स्तष्टं व्योमयुगैर्गजेन गुणितं जीवन्तु शिष्टा जनाः ॥

(उद्भटसागरस्य)

(४) चित्र-कविता ।

(३८८)

झोकोऽयं अनुलोमविलोमपाठे यथा एकविध एव भवति तथा कौशलं दर्शयति :—

वेदापन्ने स शक्ते रचितनिजरुगुच्छेदयत्नेऽरमेरे
देवासक्तोऽमुदक्षो बलदमनयदस्तोददुर्गासंवासे ।
सेवासर्गादुदस्तो दयनमदलवक्षोदमुक्ते सवादे
रेमे रत्नेऽयदच्छे गुरुजनितचिरक्लेशसन्नेऽपदावे ॥
(रुद्रटस्य)

(५) प्रहेलिका-कविता ।

(३८९)

(क)

कः कर्णारिपिता किमिच्छति जनः किं स्वीकृतं विष्णुना
को जानाति परेङ्गितं विषमगुः कुत्वास्ति वा कामिनाम् ।
सीता कस्य वधूः प्रियः किमु हरेर्वर्ज्यः कफे को नृणां
तत्पत्युत्तरमध्यमाक्षरमहामन्त्रो सुखे राजताम् ॥
(अर्भकस्य)

(उत्तरं—“सरस्वति नमस्तुभ्यम्”)

(वृ)

सर्वज्ञापहरो न तद्भारवरो रजो न रत्नाग्रजः

नर्यो नैव विलेख्योऽखिलनिष्काचरो न शूतोऽपि च ।

अन्तर्धानप्रदुर्न लिङ्गदुर्लभो नाप्याशुगो साधत-

स्तीक्ष्णस्यो न तु सायकस्तसिह ये जावन्ति ते प्रश्रिताः ॥

(चर्मदास्य)

(उक्तं—“सत्कुलः” कारमेका इति भाषा)

(६) सप्तम्यापूरण-कविता ।

(३६०)

(क)

मनसा—“अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमी सा पौर्णमासी किल ।”

मायं लुब्धित्तोत्सवे कलिघटारत्नोत्कटास्वादनात्

लौहित्येन धराधराङ्गशुचि सोद्गारं क्षिपन्त्या शिरः ।

चृद्धाचन्द्रनाभःस्थलेन्दुमिलने गौरन्ध्रतामंघटाद्

“अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमी सा पौर्णमासी किल” ॥

(कालिदास्य)

(ख)

मनसा—“कुर्वति कुरुते करोति कुरुतः कुर्वन्त्यलं कुर्वते ।”

हारे यस्य सदा लसीरववर्णौ संमार्जनं पावकः

पाकं शीतशुभातपत्ररचनां दस्त्रौ प्रतीहारताम् ।

देवा दास्यविधिञ्च हास्यमपरे धन्यः स लङ्घेश्वरः

“कुर्वति कुरुते करोति कुरुतः कुर्वन्त्यलं कुर्वते ॥”

समस्या—“पतिवक्त्रं न पश्यति ।”

चतुर्थोर्भाद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य कामिनी ।

दिनद्वयं वर्षमध्ये “पतिवक्त्रं न पश्यति” ॥

(घ)

समस्या—“ब्राह्मणस्य सहत् पापं सन्ध्यावन्दनकर्म्मभिः ।”

परोपकारसद्वर्क्षैरोधकान्यापकारजम् ।

“ब्राह्मणस्य सहत् पापं सन्ध्यावन्दनकर्म्मभिः ॥”

(उल्लटसागरस्य)

(ङ)

समस्या—“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाको ।”

शत्रौ दुरन्ते परिभूयमाणे

न कस्य हर्षः समुदेति चित्ते ।

भूत्या तवाच्छादितमाशुतोष

“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाको” ॥

(उल्लटसागरस्य)

(च)

समस्या—“माषपेषच्छलेन ।”

काचित् कान्ता विरहविधुरा प्रीषितस्य प्रियस्य

प्रावृट्काले प्रबलजलदैः पीड्यमाना पिनष्टि ।

द्वद्रं रामं हनुमदरुणौ वायुकिं कुम्भजञ्च

क्षिप्त्वा मध्ये दृषदुपलयो “माषपेषच्छलेन” ॥

(उल्लटसागरस्य)

—

विविध-तरङ्गः (तृतीय-विन्दुः)

१६५

द्वितीय-विन्दुः ।

कलिकाता-‘संस्कृत-कलज’-निराकृति-प्रस्तावः ।

(३८१)

(क)

पञ्चमिषदभिकाटादयमतमिती (१८३५) खण्डे यदा पञ्चित-कुल-तिलको ‘सर्वं
संकसे साक्षिभः’ कलिकातास्थं ‘संस्कृत-कलजं’ विलोपयितुमिच्छन् वात्कालिकं गभर्भर-
जिनारैखं सर्व-उपश्लिषन्-भेदित्वा-साक्षिभमतुषरोध, तदा दत्तव्यः सर्वश्रेष्ठोऽध्यापको
महात्महोषाध्यायः सङ्ग्रहः पञ्चितो जयगोपालतर्कालङ्कारो महात्म्यो नितरां नक्ष-
पाङ्कितः संस्कृतकलेजस्य सत्यादकचरस्य संस्कृतभाषाद्वयधनस्य सप्तमनसः सुपञ्चितस्य
कोटि-स-भैरव्यान्-उपश्लिषन्-साक्षिभस्य समीपे तत्प्रमाणं श्लोकं प्रेषितवान् :—

अस्मिन् संस्कृतपाठसङ्ग्रहसि त्वत्स्थापिता ये सुधी-

हंसाः कालवशेन पञ्चरहिता दूरं गते ते त्वयि ।

तत्तौरे निवसन्ति संहितयरा व्याधास्तदुच्छ्रितस्ये

तेभ्यस्तं यदि पासि पालक तदा कौत्सिचिरं स्यास्यति ॥

(जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य)

(ख)

(१)

१७.

पूर्वोक्तं महात्मना उपश्लिषन्-साक्षिभेन चआपक-कुल-तिलक जयगोपाल
तर्कालङ्कारस्य पूर्वोक्तं श्लोकं पठित्वा दुःखान्तिषयमतुषभवता संस्कृतभाषाया उपश्लिषन्-
खण्ड-उपश्लिषन्-तत्प्रमाणं श्लोकपठयत्ये तत्प्रकाशे प्रेषितम् :—

विधाता विश्वनिर्माता हंसास्तत्रियवाहनम् ।
अतः प्रियतरत्वेन रक्षिष्यति स एव तान् ॥

(२)

अमृतं मधुरं सम्यक् संस्कृतं हि ततोऽधिकम् ।
देवभोग्यमिदं यस्माद् देवभाषेति कथ्यते ॥

(३)

न जाने विद्यते किं तन्माधुर्यमत्र संस्कृते ।
सर्वदैव समुन्मत्ता येन वैदेशिका वयम् ॥

(४)

यावद् भारतवर्षं स्याद् यावद् विन्ध्यहिमाचलौ ।
यावद् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम् ॥

(होरेस्-हेम्यान्-उड्ल्सन्-साहेवस्य)

(५)

तदा संस्कृतकालेनस्य अध्यापकानामन्यतम आलङ्कारिकवर्त्ममहामहोपाध्यायः
प्रखितः प्रेमचन्द्रतर्कवागीशो महाशयो नितरां दुःखमनुभवन् वक्ष्यमाणं श्लोकं होरेम-
हेम्यान्-उड्ल्सन्-साहेवस्य सकाशे प्रेषयामास :—

गोलश्रीदीर्घिकाया बहुविटपितटे कोलिकातानगर्यौ

निःसङ्गो वर्तते संस्कृतपठनगृहाख्यः कुरङ्गः क्षाशाङ्गः ।

हन्तं तं भौतचित्तं विष्टतखरशरो 'मिकले'-व्याधराजः

साशु ब्रूते स भो भो उड्ल्सनमहाभाग मां रक्ष रक्ष ॥

(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

विविध-तरङ्गः (कुम्भः).

११७

(घ)

पूर्वांशं त्रैलोक्यं-तत्त्ववागीशस्य शोकं प्राप्य पठित्वा च नितरां सक्रीडतेन होरेस्
हेम्यान्-उपश्लसन्-साहेबेन तस्मात्प्रेषितो बल्यमापः श्लोकः :-

निष्पिष्टापि परं पदाहतिश्रुतेः शश्वदु बभूवप्राणिनां
सन्तसापि करैः सहस्रकिरणान्निष्पुलिङ्गोपमैः ।
ह्यमायैश्च विचर्वितापि सततं सृष्टापि कुहालकै-
र्दूर्वा न क्षियते कस्यापि नितरां घातुर्दया दुर्बले ॥
(होरेस्-हेम्यान्-उपश्लसन्-साहेबस्य)

कुम्भः ।

(३८२)

स्वकण्ठभाषीच्च दृढं यथेष्टं

तिपत्य कृपादुपनीय वारि ।

प्राणान् परेषामवतो ह कुम्भः

परोपकाराय सतां प्रयत्नः ॥

(३८३) ✓

गुणयुक्तोऽप्यथो याति रिक्तः कृपे घटो यथा ।

पूर्णा गुणविहीनोऽपि जनैः शिरसि धार्यते ॥

कृत्तम् ।

(३८४)

कस्त्वां शिरसि निधत्ते

को वा कुरुते तवादरं लोके ।

कृत्त स्वयमपि तप्तं

परतापञ्चेन वारयसि ॥

तमाखुः ।

(३८५)

लोकानां गदग्रान्तये समजनि श्रीताम्रकूटोऽमृताद्

ब्रह्मेशोऽपि कमण्डलुं श्रवणतो धुस्तूरपुष्पं ददौ ।

श्रीकृष्णो मुरलीञ्च वक्त्रिवरुणौ तत्रावतीर्णौ स्वयं

वीणावादकनारदो गुङ्गुलं ब्रह्माक्षरं गायति ॥

(कविचन्द्रस्य)

तुलादण्डः ।

(३८६)

प्राप्य प्रमाणपदवीं

को नाम्नास्ते तुलेऽवलेपस्ते ।

नयसि गरिष्ठमधस्तात्

तदितरमुच्चैस्तरां कुरुषे ॥

(अमरकस्य)

तन्त्रम् ।

(३६०)

अलिः गोपदवद पवि ठदम्बवत् दृष्टं च खद्योतवद्
 सेतं भृत्पणवद् द्रवं तुहिनवद नृनीपतिं दृश्यवत् ।
 चित्तावृत्तं शिलाशकलवद् देहं निजं भावम्
 भक्तः पश्यति यस्य तद विजयतां नखं परब्रह्मवत् ॥
 (उल्लटमागवस्य)

प्रदीपः ।

(३६८)

इ रे दीप तिरस्कृताखिलतमःस्तोमारिवर्गस्य ते
 रात्रौ गूढनिजाङ्गपातिशयलभाघातेन किं पौरुषम् ।
 तत् वर्त्ताचर येन तावकयशो भूयात् प्रभाते पुन-
 र्न केहो न च सा दशा नहि परं ज्योतिः पुनः स्थास्यति ॥

मध्यस्थः ।

(३६९)

विष्टिः विविच्य मध्यस्थो निर्णेतव्यः । सत्यपि मानुषे गुह्यराशौ प्रह्वनिर्लघुचेद
 कदाप्यसौ न निर्णेतव्यः । चन्त्या परिणतौ विपत्तिरेव । मत्स्यधारणमुदाहृत्य
 कविन्देव प्रमाणयति :—

प्रह्वतिलघौ मध्यस्थे

गुणिनि शुचावपि न विश्वासः ।

बोधयति वेधकालं

भासितरङ्गो हि मौनस्य ॥

मूर्ख-पण्डित-पार्थक्यम् ।

(४००)

शब्दायते श्रुतिकठोरमलं जलेन

होनो घटोऽहंसलिलोऽपि च रोति घोरम् ।

पूर्णोऽरवो भवति यत् तदयं विशेषो

विद्यावतोऽल्पविदुषः खलु वालिशस्य ॥

(शीलाभट्टाश्रिकायाः)

साधारण-नौतिः ।

(४०१)

पण्डिते बहुविद्ये च स्त्रोजने च विभूषिते ।

भोजने व्यञ्जनाद्ये च को रसो गोरसं विना ॥

(४०२)

हे कुर्याद् हे न कुर्याच्च सन्देहे ससुपस्थिते ।

कुर्याद् मूत्रपुरीषे हे न कुर्याद् गमनाशने ॥

(४०३)

शुक्लोपविशतस्तुन्दं शयानस्य च पुष्टता ।

आयुस्संक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(४०४)

पनसचूतकुन्दाभा उत्तमसध्वलावताः ।

फलं पुष्पं फलं पुष्पं कच्छं वाक् कच्छं वागपि ॥

(विकटनितम्बायाः)

(४०५)

आरक्षगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः सा

क्षायिव मैत्री खलसज्जनानात् ॥

(वाचस्पतेः)

(४०६)

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे

गुणा दोषायन्ते तदिदमपि नो विस्मयपदम् ।

यतो लेघः चारं पिबति कुरुते वारि मधुरं

फणी क्षीरं पीत्वा वमति गरलं दुःसहतरम् ॥

(४०७)

उल्कृष्टमध्यमनिष्कृष्टजनेषु मैत्री

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु लेखा ।

वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु लेखा ॥

स्वभावाख्यानम् ।

(४०८)

असाधुः साधुर्वा भवति खलु जात्यैव पुरुषो

न सङ्गाद् दौर्जन्यं न च सुजनता कस्यचिदपि ।

प्रकृद्धे संसर्गे मणिभुजगयोज्ज्वलजनिते

मणिर्नाहेर्दोषान् स्पृशति न च सर्पो मणिगुणान् ॥

(४०९)

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके

मूर्खः पण्डितसङ्गमे न कुरुते विद्वान् न मूर्खे जने ।

दुष्टः खेवति नो कदापि सुजनं शिष्टो न दुष्टं जनं

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता सा न क्वचित् त्यज्यते ॥

स्वर्णकारः ।

(४१०)

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ

किं मां भृशं क्षिपसि वारशतानि वल्ली ।

सन्दीपिते मयि सुवर्णगुणातिरेको

लाभः परं तव सुखे खलु भक्षपातः ॥

(अमरकस्य)

पणिश्लिष्टत् ।

तृतीय-पदान्तरः ।

टिप्पणम् ।

(१) पिनाक्षी—सङ्घटितः । गिन्दी—गघ्निः । पार्श्वी—दरभः । पाथोधिः—
समुद्रः । पतर—पत्नी । विश्वरूपः—विश्वमेव रूपं यच्छेति प्रतीतिः ।

(२) सिद्ध—देवगोनिविशेषः । सत्त्वानुकम्पोद्यतः—सत्त्वगुणप्रधाना अनुकम्पा
सत्त्वानुकम्पा स्वार्थनिरपेक्षा दया इत्यर्थः, सा उद्यता यद्वात सः । गुणगणैः—
रजःसत्त्वगोभिः । मंजुत—सृष्टिस्थितिप्रलयकार्येषु ब्रह्मविश्वरुद्ररूपतया निर्मितः
सृष्टिर्लक्षणं । स्वयं तदस्थोऽपि सत्त्वादिकार्येषु सत्त्वादिगुणैः सह सम्पृक्त इति
शङ्क्यः ।

(३) इह भवोदभवति संसारमसृष्टे यत ब्रह्म वन्त कर्षधाराः तदेव ब्रह्म नम्रति
इदानीं निर्ग, नचयः सन्सद्य विषयीकृतः । चतुरविधस्यात केवलं वाय्वमस्यो-
र्द्विपदं नुरु इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । कौटुशं निष्परोपाधि नास्ति परमन्वत
परोपाधि उपाधिर्यस्य तत्तथा विगुह्यैतन्मस्वरूपमित्यर्थः । नतएव सुदुष्प्रापम् ।
ननु तदा कुर्वेतत प्राप्नोमित्यत आह नवनिपर्यभिन्त्यापि सर्वतोभावेन पृथिवीव्यापक
स्वदैवास्ति इत्यर्थः । पक्षे यत् यदवान् सन् इह सदुक्तौ कर्षधारी भव कर्षं
जातय । तत—उत अन्तु इत्यादि सूत्रम् । गिः, ओ मनसोऽपि विषयीकृतः ।
उत, मन, गर्त, निर्, पग, उप, अधि, सु, टुर्, प्र, अप, अय, नि, परि, नगि, वि,
ना, अपि सम, प्रति गिः—अथ ओ इत्यव्ययं सन्निधनसूचकम् । एते विंशति-
निर्मन्त्राः स्युः ।

(४) निर्गुणः—दयादादिष्ठादिगुणहीनः ; पक्षे मत्स्वरजस्तमोगुणातीतः ।
निष्क्रिय—धर्मकार्मरहितः , पक्षे अकार्ता, जीवात्मा एव कर्तृत्वाभिमानातीत्यतः कर्ता
न तु परमात्मा । निःकलः—कला चतुःषष्टिविधा विद्या तद्रहितः सूर्ख इत्यर्थः ;
यस्य अंशरहितः पूर्ण इत्यर्थः । निरुपाधितः—धर्मचित्तावर्जितः (उपाधिना

धर्मेचिन्ता” इत्यमर.), पक्षे देहाद्युपाधिरहित । अरूप—सौन्दर्यहीन ,
पक्षे निराकार । सपाथे—वैराग्यादिसाधने ।

(६) साधव—माया लज्जा धव पति । सपत्नी लज्जो हरे प्रिय
अभिमता । तस्मिन्नेव—तस्मिन् स्नामिन्नेव । स्थिरा—तमेव सेवते इत्यर्थः ।

(७) दूना—दुःखिता । मतसुतगणा.—विज्ञासी जना । पद्मानुतस्य—
लक्ष्मीपुत्रस्य धनिन इत्यर्थः । आधिनिवारणाय—मनोदुःखमोचनार्थम् ।

(८) अचल्यम्—अचलम् । सर्वसाफल्यमूल—सर्व साफल्य धर्माधिकारम्
मोक्षरूपफलभागित्व तस्य मूलम् । भाव—देवविषया राजविषया च रवि ।
जनि—जन्म ।

(९) दर्शयते—आत्मानमिति शेषः । कुटिजा हि स्वस्मान्नोऽनुरागमन्नेषु
नेच्छन्ति, तथापि भक्तमात्मानं दर्शयते इत्युक्त्वा तमिति तच्छब्दाच्च स्य नितरा
भक्तवात्सल्यदर्शितमिति भावः ।

(१०) भक्तिप्रज्ञादीनि विशेषणानि नेत्रपक्षे तनुपक्षे च पर्यायक्रमेण विवचनैक
वचनान्तानि । प्रज्ञ—ज्ञान आसक्त इत्यर्थः । समाधिर्नरतै—ध्यानपरायणैः ।
नीतिहितप्राप्तये—नेत्रपक्षे नीति प्राप्ति हितप्राप्तये, तनुपक्षे नीता ईहितप्राप्तये
अभीष्टलाभाय । लावण्याना सोन्दर्याणा एतौ मुख्यो महानिधी प्रशस्ताधारो
पक्षे महानिधि रीफपरत्वात् सन्धो महानिधी । रसिकतामित्यादि—राधिकानयन
द्वयमेव हरेर्नयनयोस्तनोश्च रस वेत्तोति भावः

(११) केन—केन उपचारेण । अर्चयत—अर्चयितुं शक्यतां, न केनापीत्यर्थः
तस्माद् मननादिकमेव श्रेय इति भावः ।

(१२) सामानाधिकरण्यम्—एकाधिकरणवृत्तित्वं, तच्च विश्वविश्वम्भर इत्युक्तौ
विश्वत्वविश्वम्भरत्वयोस्तुल्याधिकरणवृत्तित्वं गीयते । परन्तु विश्वान्तर्गतस्यापि दीनस्य
मम भरणभावात् स सम्बन्धस्त्वत्रि न वर्तते । एतेन तव अजितत्वमुचितमेव ।
अन्वय—सम्बन्धम् । उरौल्लव्य—खौल्लव्य । जनाईनो भवसि—अभिनवजनाईनो
इसीत्यर्थः । तथाच तव जनाईनत्व हि जनानामसुरविशेषाणामर्दनेनेव, न तु शरणा
गताना माह्वशानामिति भावः ।

नाभि समुद्र मुद्रायुक्त शिवनामाद्वै भूषितसर्वगात्र इत्यर्थे । मायायोगी—
कपटयोगिवेशधारी । रघुरमणेति—रघुरमणस्य रामचन्द्रस्य पुरस्त्र गृहस्य प्राङ्गणे ।

(२७) चैलाञ्चली—वस्त्रप्रान्ते । नाथ—हे रामचन्द्र । वीषा—नारी । तपस्वी—
मम पति गौतममुनि ।

(२८) कलसोद्भवचर्मपवीस—अगस्त्यरमणौ खोपासुद्रामित्यर्थ । चुलुकिताम्बु
निधि—चुलुकिता गण्डधूकृत चम्बुनधिर्येन स तस्य अगस्त्यस्य इति शेष । उक्तञ्च—
'निपतकालकूटस्य हरस्त्रेवाहिस्त्रिलनम्' इति ।

(३०) ब्रजवासिवारिजदृशा—पद्माचोषा गापांगाम । पाञ्चालजाया—द्रौपद्या ।

(३१) मात—हे यशोदे । मन्थानक—मन्थनदण्ड । इन्द्र—शिव ।
सरभस—सौकुम्भ ।

(३२) सुरह—श्रीकृष्ण । षष्ठ—काष्ठ तृण वा । वसताम—द्रवत्नम् ।
कथानु—अग्नि ।

(३३) सहशज—सुरलोकसम्भूतवृक्षनिर्मितत्वात् । गुण—मोर्वी उपचिन्नीषादि
रित्यपि । धनु—हरशरासनम् । निगुण्य मोर्वीरहित, दयादाक्षिण्यादिहीनम् ।
सच्छिद्र—सदोष इत्यपि । कुवशज—कौ पृथिव्या यो वशो वेषुसज्जात, कुस्मित
कुलसम्भूतम् ।

(३६) आभोरकन्याग्रिगुणकथने—गोपतनयाना वल्लभ श्रीकृष्ण तस्य गुणावली
कौर्त्तने । श्रीकृष्णलीलिनि—श्रीकृष्णस्य लीलाविलासत्रयवणे

(३७) शण्याय—शय्य कोमलतृण भक्षयितुम् । न स्पन्दने—किञ्चिदपि न
चलति । सहति—सम्ह । कुरङ्गनयनानेवास्वभि—हरिणलोचनाना गोपाङ्गनाना
नेत्रजल ।

(३८) सुमनोमाला—धूपमाला । सुलभा—अत्यवहारादित्यर्थ । प्रीक्षित
भर्तृकाथा तथा नित्यमात । कमलदल—पद्मपत्रम् । दराप—दुर्लभ गोपीविरह-
तापशान्त्यर्थ अधिकचयनात् ।

(३९) पल्लविनी—विटपिनी ("पल्लवोऽस्त्री किसलये विटपे विस्तरे वने" इति

परिशिष्टम् (टिप्पणी).

୧୭୭

नेदिनी)। आखापहवसुदादो विटपः । अत्र आश्विनम् वाङ्गः आखा, कृततप
D च पञ्चमिति बोध्यम् । सुषमिणी—सुधमा परमा दोमा तप्तौ । आवाहिनी—
आलवालविष्टा । “आदादावावामावालायापोऽय नन्दे सरित्” —इत्यनरः ।
“आलवालविष्टा” । “आदादावावामावालायापोऽय नन्दे सरित्” —इत्यनरः ।

(४१) निगमः—वेदः । समितं—आविष्टम् । आशासता—शीलपास्य प्रत्यान

[illegible]

(४३) पुष्टिमाक्—परिपुष्टः । शतलोहः । यद्वा ।
 पुष्टिमाक्—परिपुष्टः । शतलोहः । यद्वा ।

(४४) कोकिलकुल-पिकसमूह । सञ्जयवचनम् ।
 लया कूजति इत्यन्वयः । 'अस्मिन्निति—अस्मिन्निनामोच्चारणादि' इत्यमरस्य निराह्वयः ।
 प्रसिद्धा । गच्छेति—गच्छन्नामोच्चारणान् समभयसायि तथा ।
 निराह्वयः । निराह्वयः—परब्रह्मण्यः शीघ्रतया ।

(४५) सुरक्षणः—शोभनरक्षणद्रव्यानिनाम।

(४७) सुकृतचेवहन्दानि—तौयस्या

(प्र) ज्येष्ठे—पञ्चसु पतिषु इति शेषः, युधिष्ठिर ।

॥ १ ॥ इति शास्त्रात्. पत्युर्ज्येष्ठमाता श्वशुर उच्यते (मातरं माता श्वशुरः)

(५५) शतकसीमि—शतकं 'सार्ध' इति

सुताधीशः—हिरण्यकशिपुः । रोदसी—यावाश्विनी ।
विश्वं—प्रज्ञाखण्डं, विश्वस्य मिथ्याभूतत्वात् । असी—छदे । अलीयतेति संश्रवावेति ।

(५१) खाण:-

अपर्णा—पार्वती; पक्ष—पक्षराष्टी।

(५२) शिवायां—दुःखायाम् । कामादिभ्यः ।

चन्द्रम् । निर्विश्वः—संसारविरक्तः ।

(५४) षड्रास्यः—कार्तिकेयः । इतरः—अपरतनयः । वर्चनं—जीविकानिर्वाहः ।

(५५) जीवनं—जीविकानिर्वाहोपायः । सञ्ज—गृहम् । गुरुणा—पुरोहितेन ।

(५६) स्तवं वित्ते—इत्यादि प्रतिवचनम् ।

(५७) जगदम्ब—जगन्मातः । दाम्बकः—विलोचनः शिवः । भावः—
देवविषया रतिः ।

(५८) मयि—धातु + क्त = मयितः । अतुलनिर्वृतिम्—अनुपमसुखम् ।
उभ्रति—त्यजति ।

(५९) सुरतटिनीव्यतिकरमरणेऽपि—सुरतटिनी गङ्गा तस्याः व्यतिकरः सम्पर्क-
लेन मरणेऽपि । गङ्गाधरस्य मम शिरसि गङ्गा वर्चते, तस्यां सृतस्य हरस्य
पुनर्हरत्वापत्तौ न काचिद् विकृतिः ।

(६०) अपर्णा—पद्मशल्या खतामिति शेषः ; पद्मे दुर्गाम् । रोगनाशिनौ—
व्याधिविनाशिनौ ; पद्मे वितापक्षयकारिणौम् । शूली—शूलशस्त्रः ; पद्मे शिवः ।

(६१) वामा—सुन्दरी । पशुपतीत्यादि—पशुपतिनयनयोः आ ईषत् कैदारः
टेरः आलोकः अपाङ्गदृष्टिः त कामयते या सा । कैवल्योल्लासनीना—सुखलाभस्य
परमोपायरूपा । भवेत्यादि—भवगहनगतानां संसारारण्यनिवासिनां क्लेशनाशी
प्रणामो यस्याः सा । कान्तकासा—कान्ते पत्न्यौ कामाः सर्वाभीष्टानि यस्याः सा,
सर्वथा पतिसिवापरायणेत्यर्थः ।

(६२) हे जननि अध्वान्ना श्रुति तव नेवकर्णे नास्तीति वदति, तस्मात् त्वया
मम द्रष्टुं न दृष्टं अतिकातरवचनञ्च न श्रुतम् । इत्थं सर्वं श्रुतिवाक्यं यदि
नष्टेन प्रमाणीकरोषि, तर्हि त्वं निम्मारिणी इत्यपि श्रुतिवाक्यात् त्वं मां नूनमेव
संसारसागरात् तारयिष्यसीति मे परमो विश्वास इत्यस्य श्लोकस्य निर्गलितार्थः ।

(६३) तले—तलदेशे । धातुः—ब्रह्मणः । विगुणसयि—रजःसत्त्वतमो-
गुणात्मिके । भजन्ते—सेवन्ते, सेवार्थं तत्तत्स्थानेषु तेषां ब्रह्मादीनामाश्रयणात् तेषां
तत्त्वादिस्थानानां तत्तद्रूपत्वमिति भावः ।

सः

दः

(८६) दुर्गेत्यादि—विपमसम्भारग गतरङ्गसदुद्भावितमयश्वात्तनन्विदितवाक्यम् ।
 दैवदयित—द्रातव्यरम्भे यत् रिज हन् न गारा—न शान्तिः । सूका—
 निशङ्गमोति षष्ठ । कथं न भद्राभद्रा निश्चिदपि न प्रतीत्यर्थः ।

(८६) गिरीशि—हे गिरीजपति । परमोत्तम चरणस्येति शेषः । त—
 केशचरम् ।

(८८) स्व—स्वकीयम् । शवे—शवपवागिणः । या दलरजं यस्य निन्दा
 भाकण्य प्राथम्यत्वात्, सेव तस्य पक्षसि पद निदवे श्रद्धा किम्पुनरिति ।

(९०) अनुन्त—पुनर्नम्यविनाशकम् सन्तं—सन्तम् । चतुर्वाङ्—विष्णुम् ।
 चतुर्वाङ्—पद्माक्षम् । काञ्ची—सेखलासः । विष्णुत्वं वरिष्ठत्वप्राप्तिहेतू वर्णितौ ।
 शब्दप्रतिष्ठेतन्म अजन्त तव पदमित्युक्त्वा पद सेवमान शिवो भवतीत्युक्तं “पदस्पर्श-
 नावाप्तो भूम्नहेतुः” इति प्रसिद्धम् ।

(९१) मुरतटिनि—गङ्गे । श्ली—शूलरोगयन्त्री जन, पक्ष महादेवः ।
 गदी—पीडायन्त्री जन, पक्ष गदाधरो नारायणः ।

(९०) मणिना—जङ्गना । सेवापि—उपास्यापि । सेवकीपपदगा—उपासकस्य
 भगीरथस्य नाम्नः नामवारिणी भागीरथीत्यर्थः ।

(९५) दोर्णसंज्ञात—गङ्गातीरवासिनामस्माकमाजस्य तस्या सेवासम्बन्धात् ।
 पत्ने नराकार निरकारश्चेत्यभयव दीर्घस्वरसंयोगात् । वयन्तु गङ्गापासनासेव
 प्रकृतिपासना सम्बन्धे इति भावः । नाराकारा नीराकारा वा—अलक्षणी
 गङ्गामित्यर्थः “नारस्वर्णकनीरयो”—मेदिनी ।

(९५) त्रिदोषनाशाय—द्वयो दोषा आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिकस्य
 एतेषा नाशाय पत्ने वायुपित्तादिनाशार्थम् । चतुर्दोष—दोषचतुष्टयमुक्तम्, पक्षे
 चतुर्वाङ् विष्णुम् । चत्वर दोषा दोषस्य यस्य तादृशम् । विक्लस्ये—मुखदा
 मोक्षदेत्यादिनामसि आघा करोषि ।

(९६) पतिजवेन—निरतिशयदेशेन । दह—त्रिविवशम् ।

(९७) मुरहर—हे श्रीहरम् । त्रिपथगा—गङ्गा । “विष्णुपादोद्भवा गङ्गा”
 इति शास्त्रम् ।

(७८) प्रथमपतिता—शिवत्वम् । विभुवनेति—विभुवनजनानां ॥

मलिल यस्या सा तथाभूता ।

(७९) व्याल —सर्प । खगवर —गरुड , नाग —हस्ती । मिहिर
सूर्य । विघ्नसिन्धो —विघ्नरूपसमुद्रस्त्र ।

(८०) धराधरेन्द्रदहिता—हिमाचलकन्या पार्वती इत्यर्थः । विघ्नकुलान्तक
गणेश । पितृसख —पितृवन्धु । क्रोच्चविदारणे—क्रोचनामकपर्वतमेदने
पाणिशङ्ख —विवाहः ।

(८१) एतत् फल—सम यथेष्टभोजनाभावरूपम् ।

(८२) उत्तमाङ्गे—मस्तके । काशी केवल पञ्चक्रोशव्यापिनौ गङ्गा तु तत्रैव
जलं यानां प्रहरा दैर्घ्यातिक्रमकाखौ यस्यास्तादृशी अतिदीर्घा इत्यर्थः ।

(८३) (क) खर्दोर्विका—मन्दाकिनी गङ्गा इत्यर्थः । (ख) घर्मांश्च
घर्मजलम् । भगवत —विष्णो । शम्भुनगरे—काश्मीरम् । तारक—तारकमन्त्रः ।

(८४) सोमेत—सा लक्ष्मी उमा दर्गा सावित्री च ताभि उपेता
मिलिता इत्यर्थः । रथचरण —चक्रम् । तार्यं —गरुड । पव—वाहनम्

(८५) पूतनामारणालम्बकौत्सि —पूतनाराचसीवधेन विख्यातनामा , ५
पूतनामा पवित्रनामा, रणालम्बकौत्सि । काकोदर —सर्प कालिप्रनाग इत्यर्थः
पने अदर नास्ति दर भय यस्य स निभय गर्वित इति यावत् तादृश काक ७
इत्यर्थः । यशोदया—नन्दपत्न्या पत्ने यशस्य दया च ताभ्याम् ।

(८६) विनाशस्त्र—शास्त्र ज्ञानज्ञान विना , पत्ने विनाशस्त्र अस्त्र ज्ञानज्ञान
कारणम्, भेदमित्यस्य विशेषणम् । कलपति—जानीते । प्रकृति—स्वभाव
घातु । अभिन्ना—एका । हरिहरशब्दयो प्रकृति द्वयमेका एव । त्वयमेदम्
प्रत्यय विश्वास तस्य भेद तस्मात् पत्ने इ, अच् इति प्रत्यययोर्भेदात् ।

(८७) शङ्ख —पाञ्चजन्य । कपाल —भिन्नाभाजनम् । हारवती ५ का
नागारि—गरुड । दिवाची—एको द्वयच अपरस्त्रयच । श्रीवत्स —वत्स
सौमवर्त्तविशेषः ।

(८८) (क) उमाधवपत्ने—“सर्वदा उमाधव शिव त्वां पायात् । येन

(७८) प्रवसपतिता—निवसन् । विमुपमेति—विमुवमजमानां ताचकारणं
अतिवर्ष यस्याः सा तथाभूता ।

(७९) ध्यातः—उपैतः । छगवद—नरवः ; ज्ञानः—इत्थी । सिद्धिद—

कथैः । विद्वन्निधौः—विद्वदपसमुद्रस्य ।

(८०) धराधरेन्द्रदुहिता—हिमाचलकन्या पार्श्वतोऽवर्षः । विप्रकुलान्यकः—
नविभः । सिद्धसखः—सिद्धयन्तः । श्रीचक्रिदारथै—श्रीचक्रामरूपकैस्तैरेन्द्रे ।
प्रापिषधः—विवाहः ।

(८१) एतत् फलं—नमः वष्टेऽभोजनभावरूपम् ।

(८२) उत्तमाङ्ग—सल्लि । काशी केवलं पञ्चकोशव्यापिकौ बह्वी तु लक्षयामा
लक्षं यामाः प्रहरा द्वेष्टासिक्कनकावौ यस्यासादृशौ चलिदीर्घौ इत्यर्थः ।

(८३) (क) खर्दौर्षिका—सन्दाकिनी, बह्ना इत्यर्थः । (ख) परमांश—
परमंजलम् । भगवतः—विष्णोः । शम्भुमन्दिर—काष्ठागारम् । तारक—तारकमन्त्रः ।

(८४) सोमं वि—मा लक्ष्मीः । लसा दुर्गा कापितो व तामिः उपेताः पुता
मिहितता इत्यर्थः । रयवस्था—चक्रम् । तारक—तारकः । परं—माहमम् ।

(८५) पूतनासारचलवकीर्तिः—पूतनाराचलविधेन विख्याततामा ; पक्षे
पूतनामा पवित्रतामा, रचलवकीर्तिश्च । काकोट्ट—समेः कालियगण इत्यर्थः ;
पक्षे षट्पद गतिं ददः सर्वं बलं स मिमंशः सर्वित इति शब्दवत् तादृशः काकः जलक
इत्यर्थः । यमोदया—मन्दपञ्चा ; पक्षे यमश्च दया च तात्पर्यम् ।

(८६) विनायाज—शास्त्रं शास्त्राचारं विना ; पक्षे विनायाज अर्थात् खलामङ्ग-
कारणम् । शैवनिवृत्त्यं विनियोगम् । कस्यचित्—जागते । इच्छति—लभायः पक्षे
चातुः । अभिज्ञा—एवा । इति प्रत्ययबोधेदात् ।

(८७) प्रत्ययः विद्यासः तस्य निदः तज्यात् ; पक्षे न, चञ् इति प्रत्ययबोधेदात् ।
नामादि—नरवः । रिवाची—एको द्वावः चरच्छाचः । श्रीवत्सः—वचःश्वः-
दीर्घावर्षविशेषः ।

(८८) (क) उत्तमाङ्गपथे—'सर्वदा उत्तमाङ्गः विद्यः त्वं पायात् । येन ध्येन-

[illegible]

- (८९) शीघ्रः—सोपाहाः। शीघ्रः—सहितः।
 (९०) ने—इ भावः। “नः मिलपट्टमा वेदा मा लक्ष्मी प्रकीर्तिता। मा ।
 य मातरि माने य वयने नः प्रकीर्तिता”—एकापरकोषः
 (९१) यमहं—यमगतम्।
 (९२) माधवः—पहमिति मेषः, एवं परमपि। शीघ्रमिहं—सोरे शीघ्रं
 यदि कालिदासं यथाति पराजयते यः यः।
 (९३) भावः—इति काचित्कैवलीकः। शीघ्र—इति पाश्र्वादा उक्तिः, शीघ्र
 प्राप्तिरिति भावोर्वचनम्। प्रयच्छति—तत्र तात इति शीघ्रः। ने—सञ्ज्ञम्।
 प्रवृत्ति—प्रतिष्ठे। शूरे—काचित्कैवे। विप्रत्ययति—विशेषयति इति। सन्धा/वर्ति—
 सन्धीयावर्गमनवतिपुटम्।
 (९४) सुठति—पाश्र्वादि। अद्रिम्—काचित्कैवः। विवेचितं—विरहं कर्म।
 चरितं—पाश्र्वादि। मिमोते—प्रतिष्ठाति।
 (९५) एषा यथा भूमिः किं कथं वाच्यते इति मेषः। मैत्रीकर्मिण्युत्तरम्।
 (१०१) केशवः—विष्णुः; पक्षे प्रमथकैवः पुष्पः। शीघ्रि—शीघ्रं नाम भद्रं
 पिता तस्यापत्यम्। यज्ञो—विष्णुः; पक्षे कुम्भकारः। कृष्णः इति वाक्
 (१०२) हरिः—वाक्वर इत्यर्थमादाय अनुत्तरम्। कृष्णः इति वाक्
 विदीप्य कल्याणमाह विमोहति। मधुपुष्टम्—मधु पुष्टम् इत्यर्थे हरतोऽर्थमादाय
 प्रशुक्तिः। शीघ्रः—सहितः।
 (१०३) यमहं कुम्भकर्मणि—यमहं पुष्टोर्वाणि; पक्षे माधि हः सुकारी यज्ञ
 तेषां यमहं सुप्रवृत्तिन सुकुम्भकर्मणि, केशवकुम्भकर्मणि इत्यर्थः। सुकुम्भकर्मणि
 ने प्रदीप्य न तु कुम्भकर्मणि भावः।
 (१०४) भावः इ लक्ष्यः। धिक्पट्टमा—श्रीवक्ष्यदः।
 (१०५) यमहं—इ लक्ष्यः। द्विवा—सोतायाः। सयते—यन्विते।
 (१०६) कुपिमा—सोतायिता; पक्षे प्रविशोपायकः। ज्वरतां माता—
 जलमसिद्धिनी; पक्षे जलवाहिनी। यकायकर्मणां प्रतिस्वाता, जलदानकादि
 सुवमाकारी इत्यर्थः। यममा—यमोमा; पक्षे यमममोमा। शीघ्रि—विष्णुः।

गङ्गायामिव । वक्रे—महाकवस्य विपरीतार्थयाहिणि । अमुं—पूर्वोक्तम् । श्लेष—
महाकवस्य अर्थान्तरयोजनाम् । निराकुरु—परिहर इति शिवोक्तिः । गौरी च वक्रो
इति सम्बोधनपदं सप्तम्यन्तत्वेन श्लेषमिति पदस्य आलिङ्गनार्थकत्वेन कल्पयित्वा
प्रत्युवाच, वक्रः—कुटिलस्त्वमिति शेषः मया कदा आश्लिष्टोऽसि आलिङ्गितोऽसि,
नाहमिदानीं त्वामालिङ्गतवती, ततः कथमालिङ्गनपरिहाराय मामिव ब्रवीषीत्यर्थः ।
वामाङ्गा—अर्धनारीश्वरसूर्या वामे वामभागे अङ्गं देहो यस्यास्तथा पार्वत्या । अन्यत्
सुगमम् ।

(११५) अनेन श्लोकेन शिवसमीपे नवोदायाः पार्वत्याः स्वेदादिसात्त्विकभाव-
गोपनं वर्णितम् ।

(११६) हरश्चिरसि गङ्गामवलोक्य पार्वती ह३ पृच्छति, हरस्तु गङ्गा गोपयन्
पार्वतीमन्यथा प्रतिवक्ति एषा ते इत्यादि ।

(११८) सूपे कूपसाधर्म्यं दर्शयति सूप इति । नमज्जनसुखावहः—कूपो हि
मज्जनेन अवगाहनेन यत् सुखं तत् आवहति जनयति यस्मादृशो न । पक्षे नमतां
नन्वाणां जनानां सुखावहः सुखजनकः । कूपस्तावत् गुणसम्बन्धात् रज्जुसंयोगात्
पावानुसारतः घटीघटादिमेटानुसारिण, बाह्वक् पात्रं ताडयित्वर्थः । नित्यं ददाति
पय इति शेषः, पक्षे गुणसम्बन्धात् विद्यादिगुणवत्तया हेतुना, पावानुसारतः
योग्यायोग्यव्यक्तिभेदेन । अन्यत् सुगमम् ।

(११९) श्लोकेऽस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरवृत्तम्, वृत्तचन्द्रिकामते द्विमिलाच्छन्दः,
वाग्वल्लभमते तु द्विमिलाच्छन्दः ।

(१२१) सर्वं ददासीतिसव्वदः । इथा—मिथ्या, क्यूसे त्वमिति शेषः ।
सर्वशब्दस्य सद्बोधं दर्शयित्वा इथात्वमुपपादयति नेति । अरयः पृष्ठं पृष्ठदेशं तवेति
शेषः न लीमिरे, त्वं कदापि रणमङ्गेन पलायमानः शत्रूणां स्वस्य पृष्ठं न दत्त्वान्,
शत्रून् पृष्ठदर्शनं न कारितवानसौत्यर्थः । अपिच परयोषितः परस्त्रियः नेतं त्वदोद्य-
मेत्तपातं न लीमिरे इति शेषः । शत्रुमिस्रव पृष्ठं परस्त्रीमिस्र नेतं त्वत्तः कदाचिन्न
लब्धम् । अत एतदुभयोऽप्रदानं भवतः सर्वदातृत्वं व्याहन्ति । एतेन राज्ञोऽसाधारणं
वीरत्वं जितिन्द्रियत्वचेति व्याजस्तुतिरलङ्कारः ।

परिशिष्टम् (टिप्पणी)

(१२२) वीः—घरखतौ, शास्त्रज्ञानमिति यावत् । रत्ना—बज्रोः, धर्मगज्ज्यो-
मिवर्धः । द्वि—छात्रोपरखतौ । वित्तौ नाशि—तदेति श्रुतः । सा—छात्रोच ।
सा—तौच । स—विषय, येते तेषां सन्ति । अतः साधारणधर्मविवरदो विषययो-
ऽतीति भावः । धनवन्तो विद्यातन्त्रात् शाल्यं लब्ध्वा हृदयान्ते । अयि—अतः तुकारो-
ऽभ्यासयैः ।

(१२३) न जायति—न ज्ञानयान् इत्यर्थः । न ददाति—न दाता इत्यर्थः ।
अतस्तौ जाया यस्य सः, सायाया जातिरादौ । अतस्तौययोऽत्र बुद्धिर्वाच्यं प्रयुक्तः ।
तैल—स्यतस्यापि सवनः कर्तव्यतत्त्वव्यक्तिकलक्षणमेवया श्रुतीत्यर्थं इति सूचितम् ।

(१२४) ते जनाः कौपीनयः—कौपीनमात्रावतानिभ्यः ; पचे कौ श्रुतिवा
यौनयः प्रचुरमिषयः । भावीफलम्—प्राप्तकौफलम् । अन्तर्भावान्तरात् ; पचे
भावाः श्रुतिवाः पचे भोगैर्वाचिकम् । न दमिषतिमिषयः—एवमयसूदः न ;
पचे वातिमिषयः अयसूदः नदति श्रुतिवाः पतिः—अयः पतिवा रति
वायम् ; पचे पतिर्दमिषः श्रुतिवाः पतिः । निजकुलं समस्तं कदाचित् कृतम् ; पचे

(१२५) मुच्योवात्—व्याख्येयात् ; पचे शीलहीन्यादिमुच्यमानात् । यतः—
अतस्तत्त्वतः ; पचे विनश्यत् इति धनुषा अय सान्निध्यं भवति कृतं तत्त्वं यत्कलमात्रो
न । अचित्तत्त्वान्—अतस्तत्त्वान् । विष्णुः—अचलः, सन्तु न हता । समीपः—
अतस्तत्त्वान् अचित्तत्त्वान् ; सन्तु विष्णुः, अतस्तत्त्वान् अचित्तत्त्वान् ।

(१२६) के छवौभर राजन् रत्नकायहरते त्वां सत्तं निधितं सद्यस्तीभ्य-
कवचतो मुद्रमपिस्तान् यत् स सत्त्ववतीषुः द्विपावतो व्याघ्रः स चाचये । सत्त्ववतीभि-
इति चित्तवत्त्वमप्यतीतैर्दृष्टं । एतं परावति । केगवने—केगवने यथा सैवपरचये ।
अतस्तौ—अतस्तौ । अतस्तौ—अतस्तौ । अतस्तौ—अतस्तौ । अतस्तौ—अतस्तौ ।
अतस्तौ—अतस्तौ । अतस्तौ—अतस्तौ । अतस्तौ—अतस्तौ । अतस्तौ—अतस्तौ ।

कुचि उदर तच्चाद भूकृत्यतिर्यस्य स दाचोक्कुचिभू पाणिनि तम आचचे । रणे—
 युद्धे । पृथोदरभये—पृथा कुन्ती तस्मा उदर भूकृत्यतिस्थान यस्य स तम अर्जुनम्
 आचक्ष । वितरणे—दाने । दवद्रये—दैवदु कल्पहृत् तम आचचे, सर्वेषा
 सर्वाभोष्टप्रदस्त्वम् इत्यर्थः । विश्वम्भराभूषण—विश्वम्भराया पृथिव्या भूषणे अलङ्करी ।
 मेरये—मेरु हेमाद्रि तम आचचे । यवत्र अहमिति शेषः । अन्ये जना यदयद
 गुणवत्तया जगति तै सह उपसीयन्ते, त्व हि तत्त्ववापमानभूतोऽसीति भावः

(१२०) असो—वारिवि । स—सुनि अगम्य इति शेषः । तद्—व्योम ।
 पद्—चरणम् । साम्प्रत पुराधास्मि जगन्नाथदेवस्य यन्मन्दिः दृश्यते तस्य निम्नान्
 मनेनैव राज्ञा कारितमिति प्रसिद्धिः ।

(१२२) नानस नदीयमिति शेषः जले खवणवत् देव्या स्त्रीन तन्मयम् आसीत् ।
 अतस्तत् प्रतिहर्तुं न शक्नोमि, इति पराभवः प्रतिकर्तुं हरः महादेवः पक्षे हरनाम्न
 पुरोहित देव्या मन्त्रजिह्वीयया चित्तं हर्तुमिच्छया तन्मनोहः तस्या देव्या मनोहः
 चित्ताकर्षकं किरीटं सुकुटं हरने चोरयति ।

(१२०) हस्तन्वत्कुशोदके—दानाथ कुशवारि गृह्णाति सति । भू—पृथिवी ।
 न कम्पते—यस्मै कस्मैचिद् दानाशङ्कयेत्यर्थः । सत्त्वसद्भा—यत सा निखलः लेश
 सोढ समर्था । देवागारतया—देवानां निवासस्थानतया । काचनगिरि—सुमेरु ।
 न ज्ञात द्विपानां हस्तिना भक्ष्य येन तादृशस्य भिक्षोर्भवने प्रस्थानेन या दृष्ट्या
 दुःखेनावस्थितिः तस्या प्राशया शङ्कया ।

(१२१) निरञ्जनम्—निम्नलम्, उत्कृष्टमित्यर्थः, पक्षे अञ्जनयुक्तं पवित्रमित्यर्थः ।
 सुदुष्प्रापम्—उभयपक्षे सुदुर्लभम् । सर्वव्यञ्जनरञ्जकम्—सर्वेषु अन्नभोजनस्य
 उपकरणेषु सुखदायकम्, पक्षे सर्वेषां सर्गादौ अव्यक्तानां पदार्थानां व्यञ्जनेन
 सगुणवत्त्वाया व्यक्तीकरणेन रञ्जनं लोकप्रत्यक्षोभावजननम् ।

(१२२) कुञ्जघट्टनपत्ने—सुर्शिदावादप्रदेशान्तर्गत कुञ्जघट्टनामकं स्थानं महाराज
 नन्दकुमारस्य जन्मभूमिरिति प्रसिद्धिः ।

(१२३) द्वितीयभूतभयिष्ठा—जलबहुला । अल्पाद्यसम्भवा—स्वल्पवित्तिका ।
 अस्या—सूते । पार्थिवसम्बन्ध—भूमिसम्पर्कः, पक्षे पार्थिवस्य राज्ञस्तव सम्बन्धः ।

परिमिटम् (टिप्पणी)

१८७

तप-डाटिति यावत् । अथा कलकपुलं कलकपितिकं हि द्रव्यं अभिजातचित्तिसर्वीयं
विना न कुत्राप्युपलब्धे, वरदितमप्योति भावः ।

(१९६) अमलसंमत्तपुत्राः—अमलसंमत्तपुत्राः प्राज्ञाया इत्यर्थः । यादाभि—
असुरमित्रैः ; पक्षे मित्रमित्रैः । नमः—पुत्रमावतरी नोक्तः ; पक्षे तद्वान्मनो
महाराजः । कमला—निम्बमित्रैः ; पक्षे नमःपुत्रमहाराजस्य कुरुमित्रैः ।

(१९७) मित्रावच्छेदकस्य धामम् । अमोक्षपत्रम् । रोहिणी—चन्द्रपदी ।

(१९८) तत्त्वोपिमाताविशेषे—तत्र अमोक्षपत्रम् । रोहिणी—चन्द्रपदी ।
पतिरिति सन्देहस्य ज्ञानमहा पतिप्रत्ययस्यैव श्रुता सती । कञ्चलावच्छेदक—
कञ्चलार्थावच्छेदकम् । शिवांस—प्रियतनं अमलपदम् । काठयत्—अक्षितप्रकरोत् ।
काठयत्—कुरुमित्रैः दीप्तः ।

(१९९) आलोच्यमानं—अलोच्यमानं आलोच्यमानं । नमोक्षपत्रम्—अभिजातमोक्ष-
अमोक्षपत्रम् । महाराजं कुरुमित्रम् । नमोक्षपत्रम्—अभिजातमोक्ष-

(१९९) मादवातः—मादवातः आभिजातमोक्ष इत्यर्थः । आतासुखः—अपेक्षित-
परस्मैवताया नाम सुखे यत् सः । सुनसरसुखः—सिरान्तरीयागवायस्य
नामान्तरम् ।

(१९९) सुतादिवचः—अभिजातपुत्रः ; द्वौचैत्र श्रुत्ये कादाचरज्ज्वल
द्रव्यम् । वैकुण्ठमित्रपुत्रः—(समादपक्षे) वैकुण्ठः मित्रः अभिजातः आराधितः
वेन सः ; (अमपक्षे)—कुण्डला सखीनः अभिजातः अमपुत्रिता वेन सः ।
कोदण्डादपुत्राया—(समादपक्षे) कोदण्डेन वसुधा उदारं अमलं आन यत् सः ;
(अमपक्षे)—दक्षेन दक्षपुत्रा उदारं भिन्नातं नाम यत् सः ; दक्षपुत्रेण
अपमोक्षमोक्षः । अमलं अमलम् ।

(१९९) अमपुत्रादधिकविहिततायाः—अमपुत्रादधिकविहिततायाः, अमपुत्रा इति यावत् ।
(१९९) वीर्य—मोक्षपुत्रः । त्रिपुण्ड्रका—पुण्ड्रकाया, अमपुत्रा इति यावत् ।
नरदीपः—आराधित-मादवातस्य नामान्तरम् ।

(१४७) सम्भावता —सादर कृता । दिङ्गोवल्गभ —अथ साजाहान-वादसाह ।
आसन—वासस्थान आग्रानगरीत्यथ । मधुरी—मधुरा

(१४८) असो दारा (दारासिक) साजाहान सम्बाजो ज्येष्ठपुत्र ।

(१४९) दुरुहदुते—दुरुहशोकाना दुरतरचनायाम् ।

(१५०) शुष्क—शून्यनम । कुम्भी—हस्तो , पञ्चानन —सिंह । कवित्वविधौ
पञ्चसख्यकवदनवि शष्ट इत्यपि प्रतीयते ।

(१५१) विसर—विसर सञ्जर इति यावत् । उट्टङ्गता—उत्कीर्णा
उल्लिखिता इत्यर्थः

(१५२) रघुकारे—कालिदासे । दाक्षीपुत्रे—पाणिनी ।

(१५३) भ—दौमि , पक्षे यश्च इत्यथ । रवे—रवेरिव (तुतीपमा)
माघस्य—माघकविविरचितशिशुपालवधकाव्यस्य , पक्षे माघमासस्य

(१५४) 'दण्डिन पदनालित्यमि ति दाक्षिणात्यदेशे पाठः ।

(१५५) माघेन—तन्नामकाव्येन पक्षे माघमासेन । पदक्रमे—सुप्तिङन्त
पदविन्यासे पक्षे चरणक्षेपे । भारवे—तन्नामकाव्ये (खरन्त इत्यस्य कर्मणि
वष्टौ) , पक्षे रवे सूर्यस्य भा किरणान् ।

(१५६) बाणभट्ट मयूरकवेजामातासौदिति प्रसिद्धि

(१५७) असो मुरारिकविरिव अनर्धराधवकार । जनकोऽस्य भट्टश्रीवर्द्धमानो
जननी च तन्मुनतौ । 'भवभूतिसनाहृत्य निर्वाणयतिना मया । मुरारिपदचिन्ताया
निदसाधीयते मनः—कस्यचित् ।

(१५८) कान्यकुलमहाराजो यशवर्मा प्रसिद्ध कविरासौत् । तस्य सभा
वाक्पतिराजभवभूतिभ्यामेव समलङ्घिताऽऽसीत् ।

(१५९) मौग्धामधुरम्—अतीव मनोहरम् ।

(१६०) गाम—ग्रथिवौ भूमिमित्यथ । साङ्कारप्रकरा—प्रज्वलिताहारगुक्ताम् ।
अमर्षण—असहमान । प्रेङ्गत—चकत् ।

(१६१) अकिलिष—निष्पाप , गङ्गाजलससर्गाद् निदोष इति यावत् ।
प्रियस्य दोषदृष्टि प्रायशो न भवतीति विशेषणसङ्गति । मुक्ति—मोक्ष , पक्षे
मोचन विरेचनमित्यर्थः ।

परिशिष्टम् (टिप्पणी)

परिशिष्टम् (टिप्पणी) । करम-उद् ।
 करम-उद् । करम-उद् । करम-उद् ।

(१७६) विलोचनहारि—नीलवर्तिकरम् । भारति—भारतम् । कर्पास्तुदं—

श्रुतिकटु । शङ्केत-नन्वेत ।
(१५) पञ्चभूत-कीर्ति

(१२) कटु-शङ्खत-नन्वेत । गीष्ठी-सभा ।
परभृत-कोकिल ।
निर्वाण-भिला स्वेच्छजातिविशेष

(१२) कटु-शङ्ख-नखेत । गीष्ठी-सभा ।
परभृत-कोकिल । शेषजातिविशेषास्तेषाममंका-बालकाः ।
मित्रा-मित्रा । शक्र-शक्रवाक ।

(१२) परभृत-कोशिका ।
 (१३) भित्ताभंकाः-भित्ता सेष्वातिविशेषात्तवामभंकाः ।
 (१४) अरविन्दयन्त्रैकवधुः-पञ्चसमूहसुष्ठु । चक्र-चक्रवाक ।

(१८४) अविन्दुवनेकवन्तुः—पद्मसमूहमुद्यत । दन्तद्वारमुद्रा—दन्तद्वारसङ्केता ।

(१८८) प्रियतमवतयी-तमयः । मूर्च्छा-मस्तकीन । पाद्व्याधय-उदर-
वेदः-सकटा । पयस्विनी गौः । सूक्ष्मा-सप्तकीन । क्षिप्रिद्विधादि-
पञ्चम-चरितदुष्टम् । ऊधः-स्तनम् । क्षिप्रिद्विधादि-
पञ्चम-चरितदुष्टम् । ऊधः-स्तनम् । क्षिप्रिद्विधादि-

घेनु-सन्ध्या पयस्विनी गीः मूत्रा-सकपम् । अथ-सनम् । विधिद्वयादि-
प्रद्युम्-हरितदुग्धम् । अथ-सनम् । अनवरत्नेत्यादि-तथा अनवरत्नं

किञ्चित् ईषत् तुलं वक्रम् एकं आनु वक्ष्ये ॥ विद्योत्तरीति—विद्योत्तरीति—
जलतः अस्थिरं चाह सुन्दरं पुष्पं यस्य तयोक्तस्य । नानावर्णं सुखं यस्य तयामृतस्य ।

चरन्ती या वीरधारा तस्या लवेन लेखितं शबलं नानावर्णं सुखं यत्नं
चरन्ती या वीरधारा तस्या लवेन लेखितं शबलं नानावर्णं सुखं यत्नं

वस्तुस्थिति शेषः । लेडि-स्वदते ।
(२०१) परिसमवहले-सुखस्यपूरिति ।

(१२१) परिमलवङ्गले-सुमत्पूरित ।

(१२२) दानान्वितलोचन. - यशः सः । परमविद्वेषी जयकीर्तव्यो फरिदपुर जिलान्तर्गतकोटालिपाड़ा जिला । तौ उमौ मिलिन

(१२४) यशः । असी परमविदुषी जयन्तीदेवी प्रतिपुञ्जितान्तकालिनी । तौ उभौ मिलितौ ।

निवासिनः प्राप्तवन्ति ।
 "आनन्दलतिका" नामकं सख्यमेकं रचयानासतु ।
 "सख्ये" इत्येकं सख्येति प्राप्तम् ।
 विद्वन्निनः ।

(११६) वेव्रति सतीत्यर्थः । हरिद्वन्तावलाः—दिग्दन्तिनः ।

(१२०) कोटव्यं—शङ्को हि कोटविशेषरावासः। सूचितम्—
एतेनास्य जगत् च निश्चितमिति सूचितम्। सूच्य—

[illegible]

अथवाः—लवणमसंस्पर्शितम् । तत्तु वददीषद्भूतिनापि शब्दः क्व उप-
 षन्नः शुक्लः अकार इति यावत् । तत्तु वददीषद्भूतिनापि शब्दः क्व उप-

‘निष्कसन्निधौ स्त्रि’ लेने इति साचयः इति ।
‘नैतिपात्रं भवतीति भावः ।

• गुणिनः प्रीतिपात्रं भवताम् ।

(१८८) कूजितमञ्जुलजालके—विहगध्वनिविस्मृष्टशैवालसमुहै ।

(२००) आत्मलक्षणाः—एतेन सहतो स्वागशीलता दर्शिता; निर्यवोपनतैः—
अनायासलब्धैः । हृत्तिः—जीविका । एकत्र—एकस्मिन् पक्षे । चर्या—आचारणम् ।
अवजुवर्जता—वक्रगतिः ; पक्षे कपटव्यवहारः । वक्त्रे हिरसना—मुखे जिह्वाद्वयं ।
पक्षे वाक्यनिष्ठामावः । वीक्षणं—दृष्टिः ; पक्षे विषयदृष्टिः । भोगिन्—सर्पः ;
पक्षे भोगासक्तः ।

(२०२) सितं—शुभम् । कञ्जलाभं—कृष्णवर्णम् : चीवते—वर्धते । अप-
चीयते—मन्दोभवति । वमयंय कर्षककर्तारि प्रयोगः ।

(२०४) गिरिकुहरे—पर्वतगुहायाम् ।

(२०६) तपाश्यामा—तपया लज्जया श्यामवर्णा । पनसम्—कण्टकिफलम् ।
लाङ्गलिफलम्—नारिकेलम् ।

(२०८) अलिनः—हृदिकस्य । कदलीमूलरसेन हृदिकदंशनजनितज्वाला
निवार्यते ।

(२०९) करटालयः—काकवसतिः । भूतनिकियनं—देवयोनिविशेषवासस्थानम् ।

(२१०) सम्भ्रुतिः—जन्म । परिमलः—तृणम् । गीर्वाणचैतौहर—देवानां
मनोमोहनः । दाढगुणोत्करः—दानकर्तृगुणसमूहः । अर्धोत्पादि—अर्धप्रवराणां
वाचकश्रेष्ठानां वा अर्घिता तस्याः अर्धविविधौ दानविषये । विवेकः—ज्ञानम् ।

(२११) प्रेङ्गत—चलत् । श्रीखण्ड—चन्दन ।

(२१२) अलिना—धमरेण । उरीकरोषि—अवलम्बसे, प्राप्नोषीति यावत् ।
कुशेशप्रदृशां—कुशेशयं पद्मम्, तद्वत् दृशो यासां तासां, कमललोचनानां रमणी-
नामित्यर्थः ।

(२१४) गदराशिनाशनिपुणं—रोगसमूहविनाशदक्षम् ।

(२१५) खं मूलं—स्त्रीयं मूलदेशम् । नोपयोगमगमत्—आनुकूल्यं न चकार ।

(२१६) उलूपविटपी—‘उलुखण्ड’ इति भाषा ।

(२१७) उन्मत्त—२ पुंसू । पिशाचपतिना—महादेवेन । चन्द्रोपलः—
चन्द्रकान्तमणिः । वार्द्धिः—समुद्रः ।

(२१८) मञ्जीवनम्—सम प्राणस्वरूपम् । जीवनम्—जलम् । तद्—जीवनम् ।
प्रसारितदन्ता—विलारितदन्ता । निचे—सूत्रे ।

(२२२) कर्षुरिति—कर्षुरनिद्रिताः पुत्रान्माभिः रवितम् । आलवालं यस्य सः ।
पन्थानः—‘पन्थाज’ इति भाषा ।

(२२३) श्रीमन् वसन्त—हे श्रीमासम्पन्नवसन्तसमय । विष्णुना—छिन्ना ।

(२२४) सन्दाः—‘सादार’ इति भाषा । इति.—वेष्टनम् ; ‘वेड़ा’ इति भाषा ।

(२२५) शालग्रः—हैमन्तिकषाण्यलि ।

(२२६) मधुलिङ्गः—धनराः । माष्कीर्णं—मधुः । बलिभुजः—काकाः ।

(२२७) कगेन्द्रम्—ऐरावतम् । पौलोमोपनिः—शचीपतिरिन्द्र इत्यर्थः ।
मयनै—समुद्रमयने । सन्दरगिरे—हे मय्याद्रे । शरणाः जैलानां—पर्वतानां रचकाः ।
रन्तिल्लः—रत्नाकरः समुद्र इत्यर्थः । अददात्—ददौ ।

(२२८) गाल्हीटः—हचविशेषः, ‘सिञ्जीड़ा’ इति भाषा । रसालः—आलः ।
विशेषरहः—उत्तमाधनविवेकः ।

(२३०) आचक्षते—कथयामः । सप्तमुनयः—मरीचिः अविः अङ्गिराः,
पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुः वशिष्ठः । विलासवसतिः—लीलाभूमिः । पिशिताश्वानां—
हिंस्रजन्तूनां राक्षसानां वा ।

(२३२) पङ्कवः विस्तारः वर्णं वा ।

(२३४) जलगिम्भिः—वहुजलस्य । चञ्चालीति—चञ्चालवन्निहृतस्यैव ।

(२३५) पिबत्से—आहणोषि । नीरयहणरसिकैः—जलपानानुरागिभिः ।
अश्वैः—पशिकैः । उल्लिखतः—ल्लिखतः ।

(२३८) अचिराद्याः—सम्प्रति घनाश्वो नीच इव रविसीचं तपति, अकृतज्ञो जन
मित्रं यथा त्यजति, तथा रुरुः सगविशेषः मूढं त्यजति । अन्यत् सुगमम् ।

(२४१) (क) पतङ्गपाकसमये—पतङ्गस्य शालिधान्यविशेषस्य पाकसमये
परिपाककाले । पतङ्गपतिविक्रमः—पतङ्गानां पक्षिणां पतिः गरुडः तस्य विक्रम
इव विक्रमो येषान् ते । पतङ्गस्य—सूर्यस्य । पतङ्गाः—जन्तूनाः । “पतङ्गः
शलमं शलिप्रमेदे पक्षिर्गृह्यते,”—मेदिनी ।

(२४२) प्राची—पूर्वदिक् । पिङ्गा—पिङ्गलवर्णा । रसपतिः—पारदः ।
गाम्यसदृशि—गाम्यजनसमायाम् । द्रविचरद्वितानां—निर्धनानाम् ।

(२४३) घृत्कार्त्तौ—पेचकसमूहम् । लोकार्त्तिं—जनसमूहम् ।

(२४४) (क) हताः अन्येनापहृता नववध्वो येषां तादृशानां पुरुषाणाम् अयम्
अश्वीधिनिसज्जनरूपः पन्थाः । करैः—किरणैः ; पक्ष हस्तैः ।

(ख) अस्मान्—रासादीन् । व्यामर्षात्—क्रोधात् । खनगतचनोर्ध्वम्—
शब्दितोत्तालतरङ्गम् । करैः—किरणैः ; पक्ष हस्तैः ।

(२४५) ललूकाः—पेचकाः । चिरात्—(अव्ययम्) दीर्घकालं व्याप्येत्यर्थः ।
निद्रासुद्रां—निद्राचिह्नम्, निद्रया नेत्रनिमीलनं वा ।

(२४६) तत्र—तयोर्मध्ये । क्रक्चनिकरैः—शङ्खमेदकालविशेषैः ।

(२४८) गुह्यया सह—गुह्या—‘कुञ्च’ इति भाषा । तोलयन्ति—ऊर्ध्वपरिमाणेन
समीकुर्वन्ति । श्लोकेऽत्र भुजङ्गप्रयातच्छन्दः ।

(२५०) (क) सच्छिद्रः—क्षिद्रं रम्भं ; पक्षे दोषः । वक्रः—कुटिलः ।

(ख) अलिकुलैः कमलमित्र कञ्जलैरधिकमलं रक्षितमित्यर्थः ।

(ग) विधिना इदमेवादिष्टं, हि स्वर्णं त्वं कर्षणं भव, श्रुतिमात्रे तिष्ठ ;
कामिनीकाचनयोस्तत्त्वज्ञानपरिपन्थित्वाद् व्यवहारसंसर्गं मा कुरु । तु किन्तु तदर्थं
विधातृवाक्यार्थम् अजानद्भिः बोद्धुमशक्यमैतद्वैरित्यर्थः । तेन—स्वर्णेन ।

(२५१) दावविधुराणि—दावानलदग्धानि । रिक्तः—शून्यः जलरहित इत्यर्थः ।

(२५२) रसा—पृथ्वी । पूषकरोत्तरैः—पूषः सूर्यस्य कराणाम्, उत्तरैः
समूहैः । एकान्तेन—तद्वेगेन । अन्तरागतम्—अवसरप्राप्तम् । स्वान्तेन—चेतसा ।
अभितः—सम्मुखि ।

(२५३) असमञ्जसम्—अयोग्यम् । मण्डूकः—भेकः ।

(२५४) विवस्त्रान्—सूर्यः । मीननेषवशात् क्रमपाठात् भोगवासनाया
चक्षुरोत्कर्षं प्रावर्त्य सूचितमिति ।

(२५६) खलानां—सदृशद्विकविधुराणाम् । अलाशङ्कं—अस्मा नष्टा आशङ्का
यस्मिन् तद् यथा तथा । जठरपिठरीपूर्वस्थैः—उदररूपस्थालीपूरणाय । गोपवेशस्य
विषयोः—श्लोक्षणस्य । गुणमणयया—गुणकीर्तनरूपसोवरचनया प्रायश्चित्तं कुर्याम्

परिमिटम् (टिप्पणी)

- (१६०) कुम्भकपांशते—कुम्भकपांशत् दीर्घमिदं वाचि । सन्देशे—संवादरश्मि ।
 अस्मिन्निरोधे—द्रव्यदर्शने ।
 (१६१) सेवयते—चौरकर्मणि । मयाजलेषु—मिथ्याकथनेषु । कोषः—
 शब्दः । वातपित्तकफादयो धातव उच्यन्ते । वैद्यकनयी—वैद्यशास्त्रे । तस्मात्—
 यथा—आकुलोक्त्यन्ताः ।
 (१६२) कामरस रावणसन्निहितत्वादिति ।
 (१६३) कल्पेयया—कल्पेयस्य कल्पेयस्य कुर्वता । शक्नोति तदाप्ये इति
 विष्णुः ततः शब्द-प्रत्ययः ।
 (१६४) छद्मसं निषङ्गा सुष्टिर्धनं, मये यस्मिन् तस्य । एकत्र छद्मसुष्टिर्धनेन
 भवेत्तत्त्वतः, अथवा धारणकाले । कोपे भगवते निरपयस अपहरणादिभिर्यात् सदैव
 रूपद्वये, एवै कोपे आचरति स्मिन्नस्य । सप्तमालिङ्गस्य—मीचस्वभावस्य ; एवै
 स्वभावतः कृपावर्धनः । आकारतः—वाङ्मया, आकारेण यथेन च ।
 (१६५) यष्टी—वाद्या यष्टिः । यष्टु—सष्ट ।
 (१६६) जनकरोति परं परत्र यथास्थाने विद्वज्जगत्पदेनान्वेतव्यम् ।
 (१६७) वेदादीनां पञ्चमादिवादीनाम् असंख्येयं तत्त्वयमात् तेषां तदम्
 (१६८) वेदादीनां पञ्चमादिवादीनाम् असंख्येयं तत्त्वयमात् तेषां तदम्
 कार्यकारित्वमिति बोध्यम् । प्रसिद्धानि नीलकण्ठकादीनि पञ्च, ध्वनन्तरिपञ्चकादीनि
 च ननु, इति षड्वैश्वर्यानि ।
 (१६९) तत्र—पूर्वपक्षे । कर्मसाधने—द्रव्येन विपक्षेष्टिषु, शेषतः ।
 (१७०) अभेकम्—मिदम् । कर्षटम्—यत्नम् ।
 (१७१) खूवा—गृहस्थः, 'कुटि' इति भाषा । अथर्ववेदान्तः—अथर्वः ।
 काष्ठः कलात्मनः वस्तिन् साहचः कालः ।
 (१७२) नदि लोभति इति नायमाः—नन् उदराकारं भञ्जितं वासाद्विष्टो न ।
 अथपि पुष्पा वृक्षा च कदापिमां सुखमि जायता न न चयमपि ।
 (१७३) संवत्—सं सम्यक् षडो वर्षसं वत्साः सा, दशमिषं परिणीता
 अभूदिति शेषः ।

(२८१) जनस्थानं—दण्डकारण्यमध्यपाती भूखण्डविशेषः ; : 'ध' 'वा' . .
 कनकसगीति—कनकसगः मायासगः, तद्विषयिणी दृष्ट्या लिप्ता तदन्वितधिया ; पचे
 कनकमेव सगदृष्ट्या मरीचिका तदनुमतबुद्धिना । अयि वैदेहि ! इति वचः ।
 प्रदिपदम्—पदे पदे । उदञ्चु—सजलनयनं यथा यथा । प्रलपितं—वृथा कथितं ;
 पचे वै इति पादपूरणे । देहि इति वचः, अन्यत् सुगमम् । लङ्घाभर्तुः—रावणस्य
 वदनानां या परिपाटी अनुक्रमस्तस्यां द्रवुरचना वाचवर्षणं कृता ; पचे ईषत् भर्ता
 कामर्ता निगृष्टस्त्वानी तस्य समीपे वदनपरिपाटीषु गुणकथनशृङ्खलासु रचना श्रुतम्
 श्रुत्यर्थं कृता । कुशलवसुता—सौता, कुशलवौ सुतौ यस्याः सा, पचे कुशलानि
 पटूनि योग्यानीत्यर्थः वसुनि धनानि यस्य तस्य भावस्तथा । अधिगता—प्राप्ता ।

(२८२) निगतकलहः—सति द्वितीये आभरणे कलहः सम्भवेत्, अत्र तुः
 तदभावात् कलहाभाव इति भावः ।

(२८३) श्रातयति—पातयति । ज्ञपयति—नाशयति ।

(२८४) वाव्यालाः—जघनवृक्षविशेषाः ('वैलिङ्गा' इति भाषा) । कृपिटर-
 जठरे—कुक्षितपाकस्थालीरूपजठरे । गण्डूपदानां—किञ्चलुकानाम् । कर्पटे—वस्त्रे ।

(२८५) सकलं—सर्वं पैदकं धनम् । लयं—नाशम् । तं—दारिद्र्यसङ्गीदरम् ।
 भत्—भत्ता ।

(२८६) मानसुता—मानस्य सुता मम आद्यवनिता प्रथमा स्त्री । अपरा वनिता
 भिक्षा दैन्यस्य कन्या । तातैश्वर्यविगर्विता—तातस्य दैन्यस्य ऐश्वर्येण प्रभुत्वेन विशिष्टा
 गर्विता । एतेन दैन्यस्य प्राक्कालं सूचितम् ।

(२८७) कृता—दैन्यदण्डैरिति शेषः ।

(२८८) मत्सरजुषां—खलानाम् । दुर्गहः—दुर्बुद्धिः । कासारि—सरसि ।

(२८९) अर्थिजनोपचातम्—याचकजनानां विघ्नम् ।

(२९०) आकलस्य—ब्राह्मणा । विहृपाचर्ता—विकटलोचनत्वं विमुखत्वमिति
 यावत् ; पचे शिवत्वम् । सङ्गे—संसर्गे समीपागमने इति यावत् । विरोचनत्वं
 वैदृश्यम् ; पचे सूर्यत्वम् । शृसिंहाकृतिं—नराकारसिंहभावं ; पचे तद्देवत्वम् ।
 वक्रतुण्डरचनं—वक्रेण वक्रभावापन्नेन तुण्डेन मुखेन रचनं वाक्यविन्यासं ; पचे वक्रेण

शमिना हतं तुण्डस्य सुखस्य रचनं निर्माणां तद्रूपं गणपतिमावम् । अपर्णाद्वतां—
पर्णास्यापि अभावशालिदरिद्रस्वरूपताम् ; पक्षे अपर्णां दुर्गां तत्सुखरूपतां शक्तिरूप-
मिति यावत् ।

(३००) शेषि—अनन्तनामि । भवभराक्रान्ति—अन्तःसङ्भारविधीकृति । श्रिया—
लक्षणा । लक्ष्मीवन्तः—लक्ष्मीविशिष्टाः धनिन इत्यर्थः ।

(३०१) सरसिबहुरूचा—कमलकान्तोनाम् । अन्तरङ्गैः—आत्मोद्यैः तत्सुख-
कान्तिविशिष्टैरित्यर्थः ।

(३०२) करीरद्रुमे—दंशाङ्कुरे कण्टकिवृक्षदिशेषे वा । खरः—गर्दभः अन्तरौ वा ।

(३०३) मंथी—युद्धे । हेलाम्—अवहेलाम् । गगद्वलं—गगद्वम् । वदन-
भृतां—मुक्तादिशिष्टानां जनानाम् ।

(३०४) द्वादिमुष्णान्वितः—द्वित्रिचतुरादिभिर्विषदैरन्वितः ; पक्षे द्वित्रिचतु-
रादिभिरदैर्गुणितः । लाकृतिः—लृकारस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्याः सा नवम-
मंथीत्यर्थः । द्वादिसंख्याया नवमसंख्याया गुणे हते यो राशिर्भवति तस्य योग-
फलैनापि पुनर्नवमसंख्यैव जायते । यथा, $२ \times ९ = १८$; $१ + ८ = ९$ । एवं
व्यादिभिर्गुणैर्गुणि ।

(३०८) सप्रखेदः—घर्मात्तः । पुलकपरुषः—रोमाञ्चाव्वितः । संघमी—
भ्रमणशीलः भ्रान्तश्च । सप्रकम्पः—कम्पयुक्तः । सान्तर्द्वाहः—दरिद्रः अन्नचिन्तया,
ज्वरी च ज्वरप्रकोपाद् अन्तर्द्वाहविशिष्टः । प्रशिथिलधृतिः—अ्युतधैर्यः ; उभयोरपि
विचारबुद्धेरभावात् । सास्त्रशीघ्रः—चिन्तया ज्वरप्रकोपेण च शुष्कमुखमध्यः ।

(३१२) गजषट्पासंघट्टदुःसखरम्—सदमत्तगजसङ्घर्षदुर्गमम् । प्रधनं—युद्धम् ।
संपन्ति—गच्छन्ति ।

(३१४) स्नेह समुद्भटेन—स्वरचितेन उद्भटञ्जीकेन ।

(३१५) न्यकाराय—धिकाराय पातयितुः कवेरिति शेषः । एवं परत्र । पा-
द्वि अस्यानोपन्यासजनितमिति बोध्यम् ।

(३१६) हारैः—सङ्गमैः । साङ्गम्वरैः—वैचित्र्यावाङ्मुख्ययुक्तैः । अम्बरैः—वस्त्रैः ।
निशीङ्गितो यः पार्वणास्तकः पूर्णचन्द्रः तस्य खन्देन खरता अन्धतेन उपमा येषां ते ।

[illegible]

(१३६) तदुद्भवः—तस्मात् कुत्रापि उद्भवो यस्य सः समन्वय इत्यर्थः ।

(१३७) परैः—अन्तेः स्तुतिपाठकैः ; पक्षे विविचतुरादिभिरङ्गैः । वर्द्धिता-
नामपि—उत्कर्षे गमितानामपि ; पक्षे गुणितानामपि । स्नाहमि—स्नकारस्य
आह्वतिरिव आह्वतिर्यस्याः सा. नवननस्येत्यर्थः । श्वादिर्नक्त्या नवननसंख्यायां गुणे
कृते यो राशिर्भवति तस्य सदृशनेनापि पुनर्नवननसंख्यैव जायते । यथा, २ × ८ = १८ ;
१ + ८ = ९ । एवं ब्रादिभिर्गुणैऽपि ।

(१३८) मौख्यं—वाचालता । मौनं—तुल्यार्थाः ।

(१३९) विह्वलः—विह्वलः खलः । “पक्षिपूर्वस्य व. यत्” इत्युक्तेः ।
प्रतिपक्षं—प्रतिचक्षणम् । विलोमः—वक्षलः । काशोलः—द्रोणकाकः (‘द्रोणकाक’
इति प्रसिद्धः) । कौर—हे शुक ।

(१४०) कामदुषा धेतुः—अभीष्टदायिनी गवो । द्रुतोः सन्—विद्यायाः
रुद्धद्वयनसाधनत्वात् । सत्कारायतनं—समादरभूमिः ।

(१४१) सङ्शजातम्—उत्कृष्टवैश्वरचितं ; पक्षे सत्कुलसम्भूतञ्च । शुष्-
कोटिनसं—गुणेन मौख्यां कोट्योः कोटिद्वये नसं ; पक्षे बहुगुणैरवनतस्त्वभावम् ।
अस्ये—दक्षिणि । सत्पक्षयोगात्—सङ्गां वर्त्तमानाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वद्वयनिहिताभ्यां
पक्षिपक्षाभ्यां सह योगात् ; पक्षे सता साधुना पक्षेण सहायेन सह सम्बन्धात् ।
उक्तञ्च “कोटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः” इति ।

(१४२) सपक्षः—पक्षाभ्यां सह वर्त्तमानः ; पक्षे सहाययुक्तः । स हि
पक्षहीनः—हि यतः स सिंहः पक्षहीनः पक्षशून्यः असहाय इत्यर्थः ।

(१४३) धीरं—सुविचारपुरःसरं ; पक्षे मन्दं नन्दम् । पदम्—सुसिद्धन्तादि
पदम् ; पक्षे चरणम् । शब्दं समुदीचते—शब्दोऽयं शुद्धः अशुद्धो वा इति
विचारयति ; पक्षे कुत्र कः शब्दो जायते इति शृणोति । नानार्थाहरणम्—श्लिष्ट-
पदप्रयोगेण विविधार्थसंयमम् ; पक्षे स्वर्णरौप्याद्यपहरणम् । अलङ्कारम्—उपमादि-
विविधालङ्कारम् ; पक्षे कद्वयादिभूषणम् । सुवर्णनिचयम्—सुश्राव्यवर्णसमूहम् ;
पक्षे स्वर्णसमूहम् । रसान्तर्गतम्—शृङ्गारादिरसनिष्ठं वाक्यम् ; पक्षे रसायाः
प्रथिव्याः अन्तर्गतम्—अभ्यन्तरस्थं लुब्धकितं धनम् । दीपान्वेषणतत्परः—दीपाणां

दुःश्रवलादीनां काव्यसेवि शेषः अन्वेषणे तत्परः मनोयोगो ; पक्षे दीषा रातिः तस्या अन्वेषणे तत्परः ।

(३४८) कविसाकानां स्वयंवरीति शेषः । व्याकरणज्ञं पितरं नैव एति कविताया व्याकरणज्ञानजम्बलात् वक्ष्य तस्याः पितृत्वम् । छान्दसात्—वेदाध्यायिनो जनात् ।

(३४९) वक्षो मणिः—होरकम् । करटारवाः—करटानां कानानां आरवाः शब्दाः ।

(३५०) चन्दनशब्दस्य ह्रीवले चन्दनकाष्ठार्थप्रतीतिः ।

(३५१) कुम्भसम्भवः—कुम्भजातोऽरक्ष्यसृणिः ।

(३५२) पाषम्—दोषाधारम् ; पक्षे परिवारवर्गम् । मलं—पापं ; पक्षे सुगमम् । खेहं—तैलं ; पक्षे सुगमम् । गुष्ठान्—दीपशर्पिकाः ; पक्षे विनयादीन् । क्षिणोति—नाशयति । द्रव्यावसानसमये—तैलाद्यभावे ; पक्षे स्वाद्यपरिधेयाद्यभावे । कुलसृग्नि—व्यङ्ग्यपट्टे । कोऽपि—अनिर्वचनीयः, साधारणदीपादितर इत्यर्थः ।

(३५३) भास्वति—सूर्यः । जनेश्वरः—सूर्यसुतः । विधी—यज्ञं गते इति शेषः । वृषः—सौम्यः ।

(३५४) अवंशभवाः—वैष्णुभिन्नवस्तुनिर्दिष्टाः ; पक्षे नीचकुलोत्पन्नाः । गुणेषु मौढ्यां निपुण्यादिगुणेन च प्रयुक्ताः प्रेरिताः सन्तः परस्पर्धेमदिनः परेषां मर्कस्थान-विदारकाः भवन्ति । ये च विशुद्धवंशजा उत्कृष्टवैष्णुनिर्दिष्टाः उत्कृष्टकुलोत्पन्नाश्च ते तथाविधाः गुणप्रयुक्ताः चापा इव नसतां व्रजन्ति । वंशस्य गुणदोषा हि पुंसां सदसत्प्रवृत्तिं जनयन्तीति भावः ।

(३५५) चुलुकीकरोति—गण्डूषीकरोति नाशयतीत्यर्थः । किञ्च—अन्वष्ट ।

(३५६) पूर्वार्द्धेन वकस्य गुणाधिक्यं दर्शयति । उभौ पक्षौ शुक्लौ शुभौ वक्ष्येति यावत् ; परं चन्द्रश्च एकपक्ष एव शुक्लः । विवक्षित—आकाशे । अल्पाहृतगतः—वक्रः इति शेषः ; चन्द्रस्तु केवलाकाशे । वक्रः सदा मीनं भूङ्क्ते खादति ; चन्द्रस्तु मासमेकं मीनराशिं भजते । वक्रः सकलस्याष्टाधिरसि समस्त-शास्त्रापमंशेष्वपि वसति ; चन्द्रस्तु एकस्य स्थायीः शिवस्य शिरसि वसति ;

परिमिटम् (टिप्पणी)

अपि एषः अथ सोमि अधिकः गुणः कर्तुं शक्नोति ५. ५ क इत्याह गुण
इति । स्याते दीप्याधिकत्वे मात्वाः प्रुत्वाः ; स्यात्परिज्ञातं प्रयोगस्यापि निश्चितत्वेन
अधिकः न तादृक् मात्वा भवत्येति फलितार्थः । स्यात्तन्मात्रेणैव गुणमाह्वयं
इति भावः ।

(११८) अथः स्यादीति, — इदं देवः स्यात्तु, विधेयं दर्श, इदं स्यात्तु मातृरित्यस्य, हेः ।
उक्तत्वात्, — इति निश्चितः ।

(११८) अथुर्दे इति रावस्य तिरस्कारोक्तिरियम् । रावस्य इति निश्चितः ।
अथुर्दे इति रावस्य तिरस्कारोक्तिरियम् । रावस्य इति निश्चितः ।

(११९) वागुरित्—आथ । औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-
अथुर्दे इति रावस्य तिरस्कारोक्तिरियम् । रावस्य इति निश्चितः ।

अथिष्ठाः नृकहीनस्य यथापि अथिष्ठास्यमाः ।
(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-
(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-

अः—गुणकम् । अम्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-
(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-

(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-
(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-

(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-
(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-

(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-
(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-

(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-
(१२०) औदित्—दुःखस्तुमवति । अथककलपयथा-

नाविकः भव, मां संसारसागरस्य । नय दत्तार्थः । अपिच भवः सिन्धुरिव तस्मिन् भवस्मिन्मौ सिन्धुवत् महाविपत्सङ्कुले संसारे मे कर्णधारः भवः अतिमुदत्तात् असत्य-प्रहत्तस्य मम कर्णं धृत्वा सत्य-वर्णको भव इत्यर्थः । किञ्च भवस्मिन्मौ सर्वमङ्गला-स्पदं अत्र काशीचेत्रे मे कर्णधारो भव, सरणसमये तारकमन्त्रं दातुं मम कर्णं धारय ; “यत्र काश्यां श्वत्सेऽपि जन्तुर्नाशुचितां व्रजेत् । अतस्तत्कर्णमस्पर्शं करोम्यहमपि स्वयम्” इति प्रतिज्ञातवान् त्व यथा मे काशीस्त्वत्पुत्रं वेत् तथा करुणां कुरु इति भावः । “भवः चेमेव संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्यनोः” इति मेदिनी । सत्यमित्यादि—हे सत्यज्ञय त्वं जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, देवतान्तराणि परित्यज्य केवलं त्वामेवाहं प्रणमामीत्यर्थः । जय शम्भो इति वाक् सदा सदास्ये मदीयवटने स्यात् अस्तु ।

(३७७) (क) समाय—उपभुज्य । विषयान्—भोग्यवस्तूनि । कल्लोलः—तरङ्गः ।

(३७८) (क) (रन्ध्रम्=८ ; शसायः=१ ; रूपम्=१ ; नक्षत्रनावकः=१)

अतएव ८१११ अङ्गस्य वामगत्या १११८ शकाब्दा. (६०४ वङ्गाब्दाः, ११८७ ख्रिष्टाब्दाः वा) उद्भवन्ति ।

(ख) ८१११ अङ्गस्य वामगत्या १११८ शकाब्दा उद्भवन्ति ।

(१८०) (क) वाणः=५ ; व्यावृत्तिः=७ ; रागः=६ ; इन्दुः=१ । अतएव

अङ्गस्य वामगत्या १६७५ शकाब्दा (११६० वङ्गाब्दाः १७५३ ख्रिष्टाब्दाः वा) उद्भवन्ति ।

(ख) धरेति—भूदेवराजस्य वारिन्द्रवंशीयस्य गौडप्रदेशाधिपस्य रामकान्तवृपस्य भाविनौ—सहधर्मिणी । श्रीभवानी—श्रीमती राज्ञो भवानी ।

(१८१) खम्=० ; श्यम्=० ; मित्रम्=१७ । अतएव वामगत्या १७०० शकाब्दाः (११८५ वङ्गाब्दाः, १७७८ ख्रिष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(१८२) गङ्गावासी—नवहोपादूरपूर्वदेशवर्तिनि प्राक्तनगङ्गातीरस्थायिनि याम-विशेषे । विधिश्रुतिः=चतुर्मुखकः=८ ; मुक्तं=पुण्यं=८ ; चौणिपालः—राजा=१६ । अतएव अङ्गस्य वामगत्या १६८८ शकाब्दाः (११८३ वङ्गाब्दाः, १७७६ ख्रिष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(१८३) पाण्डिपट्टः—विवाहः ; पट्टे पाणौ हस्ते धारणम् । सुवंशोद्भवा उच्चकुलजाता ; पट्टे उत्तमवैष्णवा ।

(३८४) येन विष्णुना रामेनेत्यर्थः ; अथो हौहं लक्षणया तन्निमित्तमस्तमित्यर्थः :
हृत्वा रावणः दायः खण्डितः हत इत्यर्थः । दोषः कर्मणि घञ् ।

स रामरूपो विष्णुर्वी युष्मान् अव्याग पायात् । गवर्गं विंशति—करणीरणः,
करणे कार्ये युक्तकर्मणीति यावत् उरणः सेप इव तद्वत् दिपक्षमपराम्य कथमपि
रणान्न निवर्तते इति भावः । यदा करणे इन्द्रिये तदुपसंगे उरण इव प्रगल्भभाव
इति यावत् परदारापहारकत्वादिति भावः । रणरणः—रमे दुष्टे रणति सार्द्धया
सिंहनादं करोति यन्तादृशः । राणः—राति ददातीति कर्तरि अनन्तः, दातृत्वर्थः ।
अरणः—न विद्यते रणे युद्धं यस्य तादृशः, रामेण सह युद्धात् प्राक् दिग्विजयि-
त्वादिहस्तयुद्ध इत्यर्थः । अत् अस्ति भवयति मानुषमिति शेषः, नररामभक्तः ।
अभीः—आक्षिप्तोर्भीर्भटं यस्य सः । अधुना रामं विंशति । अयं यस्येति
पदसम्बन्धार्थम् । यस्य रामस्य रामा पत्नी सतीति यावत् राम अग्निं गार गच्छत्युद्धये
वर्जिं प्रविशेत् । सतीता कौटुम्बीत्याह यां सतीता मारं बन्दं प्रत्यति अरमा अनमिताया
पतिव्रतत्यर्थः । या च रमासारमा—रमाया लक्ष्म्याः सारं तेजः माति परिमितं
करोति, स्वरूपतो लक्ष्मीरित्यर्थः । रामः स्वयं कौटुम्भः ? श्रीमान्दयोदयः—श्रीः
सम्यत् ज्ञानचित्तमुन्नतिः दया परदुःखापहरणेच्छा आत्मान् उदयो यस्मात् सः,
यमाराध्य सर्वे ऐश्वर्ये सम्मानं तदनुग्रहस्य लभन्ते इत्यर्थः । पुनः कौटुम्भः ?
दयदयः—दये दाने दया यस्य सः, यो हि पात्रेभ्यः सदयं ददाति न त्वसन्तोष-
मित्यर्थः । अपिच वेदयः—वेदयतीति विजक्त-विद-धातोः कृदन्तरूपं, मानवदेह-
मात्रित्वं स्वकर्म्मभिः परेभ्यो ज्ञानप्रद इत्यर्थः । किञ्च जिष्णुः—जयशीलः । पुनः
कौटुम्भः अभीरभीरभीरामीः—न भीरभीः, अभयमित्यर्थः अभयं राति ददातीति
अभीरी वायुर्जगत्याणत्वात्, अभीराय वायवे भयं राति ददातीति अभीरभीरः सूर्यः
पवनाशनत्वात्, तस्य भरी धारणं तेन भयं राति यः भयप्रदः, अभीरभीरभीरभीरी
गरुडः तस्मात् अभीः अभयं यस्य तादृशः विष्णुरिति फलितार्थः गरुडवाहनत्वाद्देहेति ।
पुनः कथमभूत् ? अभीसौः—न विद्यते भीर्भयं देवेभ्य इति शेषः यस्य स इन्द्रजित् तं
स्यति हिनस्तीति अभीसौ लक्षणः तम् अवति रचति अभीसौः ।

(३८५) इदम्—अभिलषितम् अङ्गम् । कार्त्तिकदर्शनैश्च—१२ अङ्केन ।

(३८६) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्गम् । खाद्येति—००० युक्तम् । खखयमेति—२०० राशिना व्यवकलितम् । खखेशेति—११०० अङ्गेन युक्तम् । खाकाशेति—५०० राशिना भक्तम् । यच्छेषितम्—यत् शेषितं भागावशिष्टं, तत् द्विगुणितं ; पुनश्च दृष्टव्यं २ अङ्गेन गुणितं ; ४ अङ्गेन गुणितमित्यर्थः । खाकाशाग्रैति—३०० अङ्गेन युक्तम् । शशियुतम्—(पुनश्च) १ अङ्गेन संयुक्तम् । एवंप्रकारेण १८०१ खृष्टीयान्दा लब्धवन्ति ।

(३८७) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्गम् । वाण्यगुहम्—१ द्वारा गुणितम् । मुक्ति-
सहितम्—४ युक्तम् । खाद्याहृतम्—२० गुणितम् । तत् तष्टम्—तत् शरभूधरैः
७१ द्वारा तटं भक्तं ; तत्र यद् अवशिष्टं तत् पक्षेण ९ द्वारा गुणितम् । संवत्सरम्—
व्याप्य इत्यर्थः । अर्थात् १२० वत्सरं व्याप्य शिष्टा जना जीवन्तु ।

अथवा इष्टम्—अभिलषितम् । नागहन्तं—८ द्वारा गुणितम् । युतं शशभृता—
एकेन सह युक्तम् । निम्नं शरन्नैः शिवैः—५५ द्वारा गुणितम् । व्योमयुगैः तटं—
४० द्वारा भक्तस्य यत् अवशिष्टं तत् । गजिन—८ द्वारा । अर्थात् १२० वत्सरं व्याप्य
शिष्टा जना जीवन्तु ।

(३८८) स कश्चिद् गुणयाही जनो रत्ने कश्चिश्चिद् गुणवति जने रेने ननन्द
“जाती जाती यदुत्कृष्टं तद् रत्नमिति कथ्यते” । स कोदृशः ? न मोदन्ते प्रमोदं
न ध्यान्तीत्यमुन्दि अक्षाणीन्द्रियाणि यंस्तु सोऽमुदची जितेन्द्रियः । तथा बलदमनयदः
ऋतुपशमनोत्तिदाता । तथा सेवायां परप्रणतौ सर्गः उत्साहस्तथात् उदसो विह्वलः
स्वाधीन इत्यर्थः । रत्ने कोदृशे ? वेदानापन्नो वेदापन्नस्तत्र अधीतवेदे इत्यर्थः । तथा
शक्ते प्रियंवदे । तथा रचितः कृतो निजाया कृतो रागवेषात्मिकाया बाधाया उच्छेदे
उन्मूलने यतो येन तस्मिन् रचितनिजगुच्छेदयत्ने । तथा न रमन्ते सुजनेषु धर्मे
वा ये ते अरमा दुर्जनास्तानोरयति दूरीकरोति यस्तस्मिन् अरमेरे दुर्जनदूरीकारकी
इत्यर्थः । तथा देवेषु आसक्तो देवासक्तस्तस्मिन् देवासक्ते देवपूजानिरते इत्यर्थः । तथा

नभिभूतास्तान्प्रत्यक्षन्ति विपन्नाति तोददुर्गासालेषां
 युरा यमाश्रिताः तस्मिन् इत्यर्थः । तथा द्युनं
 यवो गन्धकणिका तेन यः द्यौः परिवेदना तेन मुक्ते रहिते,
 इत्यर्थः । तथा वादेन सह वर्तने सवादस्तस्मिन् प्रमाणशाल्ये
 अयन् अगच्छन् अच्छो निर्मलता यस्मात् तस्मिन् अयदच्छे गृह्णमति
 । तथा गुरुभिः गुरुसेवाभिर्जनितो यस्मिन् श्लेशः अमलेनेव सन्ने आन्ते अववा
 सन्ने आसक्ते । तथा अपदान् पदघटान् अवतीति अपदावः, यवा अपगतौ दावः,
 उपतापो यस्मात् तस्मिन्निति ।

(३८६) (क) कः कर्णारिपिता ?—कर्णश्वोरज्जुनस्य पिता “वासवः” ।
 किमिच्छति जनः ?—“हरत्वम्” । किं स्त्रीकृतं विष्णुना ?—“इस्त्रत्वम्”
 (वामनत्वम्) । को जानाति परेङ्गितम् ?—“मतिमान्” । विषमगुः (पञ्चवायुः
 कन्दर्पः) कुलास्ति वा कामिनाम् ?—“मनसि” । सीता कस्य वधूः ?—“रामस्य” ।
 प्रियः किम् हरिः ?—“कौस्तुभः” । वर्ज्याः कफे को वृणाम् ?—“अभ्यङ्गः” । इति
 अष्टप्रत्यन्तरपदानां मध्यमाचरसंयोगेन “सरस्वति नमस्तुभ्यम्” इति महामन्त्रः प्राप्तः ।

(३८७) (क) सन्धिमहोत्सवे—सन्धिपूजाकाले । सौहित्येन—पर्याप्तभोजनेन ।
 (ख) शीतगु—चन्द्रः । आतपचरचना—लघुधारणम् । दक्षी—अग्निनीकुमारी ।
 (ग) भाद्रमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां कृष्णचतुर्थ्यां त्रिथौ नष्टचन्द्रत्वात् चन्द्रदर्शन-
 निषेधः ।

“पश्चान्नमते भानौ पचयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नैचित्यः कदाचन ॥”

(घ) ब्राह्मणस्य—हे ब्राह्मण त्वं स्व खण्ड्य (सो + लोट् + हि) ।

(३८९) स्वकण्डमापौद्य—रज्ज्वा इति शेषः । दृढं निपत्य—एतादृशः
 कूपपतनस्वभावः । उपनीय—गृहीत्वा । अवति—रचति । सतां—साधूनाम् ।

(३९०) पतिं—वधूम् । यवसवत्—लघुवत् । दवं—वनाग्निम् । शिला-
 शकलवत्—प्रसारखण्डवत् ।

(३९८) तमःक्षीमः—अन्धकारसमूहः । शलभः—पतङ्गः ।

तरण्डः—भासमानः वडिशस्तवङ्गः शरत्तणकाखड्डखण्डः (१५१) । वेदाद्वैय इतं—६ अङ्गेन

(४०१) पण्डिते गोरसः वाक्वरणः । स्त्रीजने गोरसः

दर्शनमाधुर्यमिति यावत् । भोजने गोरसः घेतुरसः दुग्धमित्यर्थः । युक्तम् । खण्डयसेति

“दिग् दृष्टिर्दौघतिस्त्रैवजवाग्वाणवारिषु । खाकाशेति—

भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्दर्शसु स्मृतः ॥”—हलायुधः । पुनश्च

(४०४) पनसः पुष्पमप्रदृश्यैव फलं प्रसूते तद्योत्तमजनोऽपि वाचमकृत्वेव का

करोति । अतस्तत्सादृश्यमुत्तमस्य । आसः पुष्पं फलञ्च प्रकटीकरोति । तथा

मध्यमोऽपि जनः प्रथमं वाक् परं कर्म इत्येव करोति । अतस्तत्सादृश्यम् । कुन्दस्तु

केवलं पुष्पमेव ददाति, तथा अधमोऽपि केवलं वाक्परायणः न तु कर्मवत्परः ।

पतः कुन्दसादृश्यमधमस्य । पुष्पफलमित्यत्र जातिरप्राणिनाम् (पा—९ । ४ । ६)

इति द्वैकवद्भावः । वाक्-कर्मैत्यत्र सर्वो हि इन्द्रो विभावया एकवद्भवतीति न्यायाद्

द्वैकवद्भावः । वागपि इत्यत्र अपि शब्दः अवधारणार्थः वागैव वाङ्मात्रमिति

यावत्, न तु कर्मैत्यभिप्रायः ।

(४१०) ह्रिमकार—स्वर्णकार । स्वर्णशुणातिरेकः—सुन्दरवर्णशुणातिशयः ।

इति तृतीय-प्रवाहः समाप्तः ।

शेषोक्तिः ।

(१)

ज्ञाता यव दिगुः स्वयमुपयमने कलजा लोकमाता
विद्यामिवश्च दूतो निखिलगुणनिधिर्गङ्गाकर्ता वशिष्ठः ॥
राजर्षिः मन्त्रदाता नरवरजनकमे यथाः सुप्रसन्ना
दैवं तन्नामि यस्याकरुणविधिवशान मौल्यमेगौ न नव ॥

(२-३)

जनकः कृष्णचन्द्रो मे जननी विश्ववामिनी ।
पितामहो रामचन्द्रः सायंकः प्रपितामहः ॥
शोभाराम इति ख्यातो महेश्वरप्रपितामहः ।
देवद्विजमहाभक्ता इमे मे पूर्वपुरुषाः ॥

(४)

श्रीपूर्णचन्द्रकविभूषणकाव्यरत्नो
मीरे गुप्ती व्यतनुतोद्भटमागम्यः ।
यस्य गुरोरतुल्यमुद्भटमागराख्यं
मेवे दिने यद्गुणभगशादशाके ॥

(५)

संसारेऽग्निद्रसदि कलिकलुपहरे भास्वरे सौधनीरे
सर्वम्यानेकसारे सकलसुखकरे जाङ्गर्वोपुण्यतीरे ।
यस्यां भूतालिपालो निवसति गितरां निद्राशान्ति कपाली
दृग्विजिलान्तरे सा सम सृजनभू “भट्टकाखी” सुखालिः ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

